

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ**

BAKI QIZLAR UNİVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
SCIENTIFIC WORKS

“Elmi əsərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 06 yanvar 2010-cu il tarixdə qeydiyyatla alınmış (№10/M-4850) və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 06 iyul 2012-ci il (protokol №10-R) tarixli qərarı ilə aşağıda göstərilən elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir:

Filologiya, pedaqogika, psixologiya elmləri.

(jurnal ildə 4 dəfə nəşr olunur)

Cild 19 №2 2024 (58)

Vol. 19 №2 2024 (58)

Tom 19 №2 2024 (58)

BAKI - 2024

Təsisçi

Bakı Qızlar Universiteti

Baş redaktor

pedaqogika elmləri doktoru, professor Ağarəhim Rəhimov

Baş redaktor müavini

pedaqogika elmləri doktoru, professor Akif Abbasov

Məsul katib

Aygün Yaşar qızı Cəfərova

REDAKSİYA HEYƏTİ

filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımov
filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Qasımlı
pedaqogika elmləri doktoru, professor Lyudmila Verbitskaya (Rusiya)
filologiya elmləri doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadə
filologiya elmləri doktoru, professor Əlizadə Əsgərli
fizika-riyaziyyat elmlər doktoru, professor Aqil Xanməmmədov
pedaqogika elmləri doktoru, professor Zbiqnev Kvetsinskiy (Polşa)
tarix elmləri doktoru, professor Tarix Dostiyev
tarix elmləri doktoru, professor Nərgiz Quliyeva
tarix elmləri doktoru, professor Anar İsgəndərov
tarix elmləri doktoru, professor Aytən Can (Türkiyə)
idarəetmə üzrə fəlsəfə doktoru, professor Jukova (Zhukova) İrina Vitalyevna
(Ukrayna)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor Əlikram Tağıyev
pedaqogika elmləri doktoru, professor İntiqam Cəbrayilov
pedaqogika elmləri doktoru, professor Anastasiya Vançova (Slovakiya)
pedaqogika elmləri doktoru, professor Nikolay Dmitriyeviç Nikandrov (Rusiya)
pedaqogika elmləri doktoru, professor Fərrux Rüstəmov
filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımov
pedaqogika elmləri doktoru, professor Hümeyir Əhmədov
filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Məmmədov
filologiya elmləri doktoru, professor Çingiz Qaraşarlı
pedaqogika elmləri doktoru, professor Aygül Bulatbayeva (Qazaxıstan)
psixologiya elmləri doktoru, professor Ramiz Əliyev

**Bakı Qızlar Universiteti Elmi Şurasının 14 iyun 2024-cü il tarixli iclasının
(protokol №10) qərarı ilə nəşr edilir.**

**BAŞ REDAKTORDAN
ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR IN CHIEF**

**İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN BIBLIOQRAFİK TƏSVİRİ
БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
BIBLIOGRAPHIC DESCRIPTION OF USED LITERATURE**

Jurnalımızın son səhifələrində azərbaycanca, rusca və ingilis dilində “Təqdim olunan məqalələrə tələblər”i əks etdirmişik. Müəlliflər həmin tələbləri ciddi şəkildə nəzərə aldıkları halda bəzi müəlliflər mövcud qaydaları gözləmədən redaksiyaya məqalə gətirir, yaxud elektron poçtla göndərirlər. Bu isə, o deməkdir ki, təqdim olunan məqalə işlənmək üçün geri qaytarılmalı, yaxud da redaksiya tərəfindən redaktə edilməlidir. Belə məqalələr, adətən zəif olur, özündə elmi ideya əks etdirmir, təsviri xarakter daşıyır, məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı da necə gəldi formalaşdırılır.

2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının yeni Əsasnaməsi təsdiq olunmuş, dissertasiyaların, avtoreferatların, ədəbiyyat siyahısının tərtibinə yeni tələblər verilmişdir. Ölkəmizdə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərdə öz məqalələrini görmək istəyən alimlər, gənc tədqiqatçılar – doktorantlar və dissertantlar “İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr”i ilə tanış olmalı, həm dissertasiyalarında, həm məqalələrində, həm də konfrans materiallarında mövcud tələbləri nəzərə almalıdırlar.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr”i aşağıdakı bölmələrə ayrılır: nəşrin növü; biblioqrafik təsvirin forması; nümunələr. Tələblərə diqqət yetirək:

Çoxcildli nəşrlər belə yazılır:

1. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H. Əliyev. – Bakı: Azərənşr, – c. 45. – 2013. – 384 s.

2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası / Red. hey. sədri İ.H. Əliyev. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, – c. 8: Enollar – Fedin. – 2018. – 598 s.

Müəllifi göstərilməyən nəşrlər:

Azərbaycan bayatıları / tərt. ed. B.Abdulla – Bakı: XXI – Yeni nəşrlər evi, –2004. –304 s.

Müəllifi dörd nəfərədək olan nəşrlər, o cümlədən bir müəllifli nəşrlər:

Əlizadə, Ə.Ə. Qadın psixologiyası: Fəlsəfi-psixoloji esselər / Ə.Ə. Əlizadə. – Bakı: Təhsil, – 2015. – 416 s.

İki və üç müəllifli nəşrlər:

Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxəbat. Dərs vəsaiti. / A.N. Abbasov, R.R. Məmməd-zadə, L.A. Məmmədli. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 608 s.

Müəllifi dörd və daha çox olan nəşrlər. Dörd və beş müəllifli nəşrlər:

Pedaqogika: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / Y.R. Talıbov, Ə.Ə. Ağayev, A.İ. Eminov [və b.] – Bakı: Adiloğlu, – 2003. – s. 48

Beşdən çox müəllifli nəşrlər:

Kurikulum bələdçisi: İzahlar və təbiiqlər / Ə.M. Abbasov [və b.] – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 320 s.

Jurnal məqalələri:

Məmmədli L.A. Şagirdlərin milli qəhrəmanların nümunəsində tərbiyə olunması // – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2020. №6, – s. 59-62.

Müəllifi üçdən çox olan jurnal məqalələri:

Rüstəmov, Q.Ə. Vibrasiyalı kəsmə prosesində müqavimət momenti dəyişməsinin tədqiqi / Q.Ə. Rüstəmov, İ.A. Yolçuyev, Ə.T. Həzərhanov [və b.] // Milli Aviasiya Akademiyasının Elmi Əsərləri, – Bakı: – 2005. №1, – s. 80-86.

Konfrans materialları:

Аббасов, А.Н. Подготовка подростков и молодежи к семейной жизни // Материалы 66-й Международной научно-практической конференции на тему: «Актуальные вопросы науки», Москва: Спутник: -10 августа 2020, с. 33-37

Dissertasiyalar:

Əliyeva, L.X. Təhsilin demokratikləşdirilməsi pedaqoji kadrların hazırlanmasının mühüm prinsipi kimi: ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsinin materialları əsasında: / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / - Bakı, 2012. - 147 s.

Dissertasiyanın avtoreferatı:

Əliyev, R.S. Yeniyetmələrin yenidəntərbiyəsi üzrə işin sistemi: / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı) / - Bakı, 2003. - 29 s.;

Elektron resurslar:

Меликов, А. Легенда о любви [Звукозапись] / – Баку, 1994. – CD-ROM. Azərbaycan etnik musiqisi: [Elektron resurs] / tərt. ed. T.Məmmədov və b.; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. – Bakı, 2006. – DVD+; 13 sm

Normativ-hüquqi sənədlər:

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (24 avqust 2002-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, – 2002, – 48 s.

Qəzet məqalələri:

Abbasov, A.N. Pedaqoji internatura // Azərbaycan müəllimi. -2020, 22 avqust. – s. 6

Arxiv materialları:

Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskinin məruzəsi (Gəncə: 15 iyul 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 1061, siyahı №1, iş № 95, vərəq – 1.

Bakı Qızlar Universitetinin “Elmi əsərlər”inə pedaqogikanın, təhsil, təlim və tərbiyənin, didaktikanın, təhsilin idarə olunmasının müxtəlif məsələləri ilə bağlı məqalə yazan alimlərə, gənc tədqiqatçılara xahişimiz budur ki, istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısını hazırlayarkən yuxarıda göstərilən qaydalara əməl etsinlər.

PEDAQOJİ ELMLƏR
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES

TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
UPBRINGING TECHNOLOGIES

UOT 37.0

AİLƏDƏ ÜNSİYYƏT PROSESİNDƏ UŞAQLARIN TƏRBİYƏ
OLUNMASI VƏ UŞAQLARIN ATA, ANAYA MÜNASİBƏTİ

Ülviyyə Akif qızı Əfəndiyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Orcid: 0000-0002-3029-2468

E-mail: ulviyya16@yandex.com

Açar sözlər: ünsiyyət, uşaqların tərbiyəsi, maneələr, rəhbərlik üslubu, valideynlər.

Ключевые слова: общение, воспитание детей, препятствия, стиль руководства, родители.

Key words: communication, upbringing of children, obstacles, leadership style, parents.

Valideynlərin öz uşaqları ilə ünsiyyətinin əsas cəhətlərindən biri uşaqların tərbiyəsi ilə bağlıdır. Ünsiyyətin bu vacib rolunu B.Q. Ananyev göstərmişdir. O qeyd etmişdir ki, həyatının ilk günlərindən ünsiyyət insanın həyat fəaliyyətinin əsas formasına çevrilir. Yaşlılar tərəfindən təşkil olunmuş ünsiyyət vasitəsilə tərbiyə və təlim prosesində uşaq onu əhatə edən ətraf aləmi dərk etməyi, orada cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş davranış qaydalarına və etalonlarına uyğun hərəkət etməyi öyrənir.

Ailədə uşaqların tərbiyəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bu da V.A. Kan Kalikin (1987) qeyd etdiyi kimi, “ailədə tərbiyə prosesi ailə üzvlərinin qohumluq hissləri ilə birləşməsi, bir-birinə yaxın olması ilə bağlıdır və buna görə də onlar tez-tez zəiflikləri və çatışmazlıqları bağışlamağa və ya uşaqlarının ləyaqətlərini şişirtməyə, şəxsiyyəti ideallaşdırmağa meyllidirlər. Başqa sözlə, ailə tərbiyəsi sistemində biz qərəzli deyilik, əksinə, xüsusilə qərəzli deyilik ki, bu da bəzən bu və ya digər vəziyyəti həqiqətən dərk etməyi çətinləşdirir” (6, s. 156).

Uşaq böyütməkdə ən böyük səhvlərdən biri budur: bizə elə gəlir ki, evdə olmağımızın özü uşağın ünsiyyət və tərbiyə ehtiyacını təmin edir. Bu qənaət həqiqətdən uzaqdır. Uşaqlarla ünsiyyət və tərbiyə daima onlarla təmas, qarşılıqlı münasibətlər və diqqət tələb edir. Ailə, uşağın sevinc və kədər, düşüncə və şübhələr gətirdiyi xüsusi bir atmosferdir. Əgər bu baş vermirsə, o zaman ailədə nə isə qaydasında deyil. Ailədə əsas münaqişələr diqqət çatışmazlığı zəminində baş verir.

V.A. Kan Kalik müasir ailələrdə müşahidə olunan narahatedici tendensiyanı qeyd edir – kiçik uşaqların tərbiyəsi, onlara qulluq nənə və babalara həvalə olunur. Bir çox uşaq nənə və babası ilə yaşayır. Bu, uşaqların valideynləri ilə münasibətində mənəviyyatının düzəlməz itki-

sinə səbəb olur.

Digər tərəfdən, valideyn diqqətinin müəyyən ölçüsü olmalıdır. O, bezdirici olmamalı, “hərçəmə idin”, “niyə əhvalın pisdür” və s. kimi suallarla müşayiət olunmamalıdır. Diqqətin belə təzahürü uşağın həyatı ilə bağlı bütün mümkün məlumatları toplamaq və sakitləşmək üçün ehoist bir yoldur. Belə hallar xüsusən də yaş xüsusiyyətlərinə görə müstəqilliyə can atan yeniyetmələr arasında mənfi reaksiyalar yaradır.

Uşaqlarla valideynlər arasında münasibətlərin qurulmasında müxtəlif maneələrə də rast gəlmək olar. Bunlar aşağıdakılardır:

Məşğulluq maneəsi. Bu, onunla xarakterizə olunur ki, valideynlər daim işlə, ev işləri ilə, asudə vaxtlarında bir-biri ilə məşğul olurlar. Uşaqlar tez-tez onlara sadəcə mane olurlar. Bu, uşağın yadlaşmasına səbəb olur. Bu maneə müxtəlif yaş dövrlərində yarana bilər və fərqli nəticələrə səbəb ola bilər. 6 yaşa qədər bu uşaqların emosional inkişafın ləngiməsinə səbəb olur. Yeniyetməlik dövründə uşağın şəxsiyyətində: xarakterində, dostları ilə münasibətdə və s. mühüm dəyişikliklərin valideynlərin diqqətindən yayınması ilə nəticələnir. Nəticədə uşaqlar və valideynlər, sanki, fərqli həyatlar yaşayırlar. Ailə bir tərbiyə sistemi kimi sanki “işləmir”.

Yaş baryeri. Yaş fərqi valideynlərə övladlarını anlamağa mane olur, xüsusilə yaşın çox olması. Valideynlər uşaqların daxili dünyasına girə bilmirlər, onların maraqlarını, ehtiyaclarını, oyunlarının mənasını anlamırlar. Bir gün küçədə gedərkən ananın 5 yaşlı uşağı ilə danışdığını eşitdim. Anası onu gölməçələrdə gəzdirməyə görə danladı. Bunun üçün uşaq qışqırdı: “Ana! Sən heç nə başa düşmürsən! Bu gölməçə deyil, dənizdir, çəkmələrim isə gəmidir”.

Köhnə stereotip maneəsi. Bu maneənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, uşaq böyüyür və inkişaf edir, amma valideynlər onu uşaq kimi qəbul edir və onunla uşaq kimi rəftar edirlər. Hansını ki, daima istiqamətləndirməli, təklif etməli, qiymət verməlidirlər. Bu anlaşılmazlığa, qıçıqlanmaya, münasibətlərə, yanlış təsir üsullarına gətirib çıxarır. Münasibətlərin “şaqlı” mövqeyi “üfüqi” mövqeyə doğru zamanla dəyişməlidir, lakin valideynlər bunu başa düşmür və ailədəki vəziyyəti qeyri-sabitləşdirirlər. Onlar məsələn, əvvəlki kimi yeniyetməyə kiminlə dostluq etmək, asudə vaxtını necə keçirmək, hansı peşəni seçmək və s. kimi göstərişlər verirlər.

Tərbiyə əhəmiyyəti maneəsi. Valideynlər dəyişən tərbiyə situasiyalarını, uşaqların inkişaf səviyyəsini və s. nəzərə almadan özlərinin uşaqlıq dövründə mövcud olan tərbiyə formalarını, üsullarını və vasitələrini ailələrində təkrar etmək və mexaniki şəkildə təqdim etməyə meyillidirlər. Müasir uşaqlar daha çox məlumatlı olublar, onların dəyər və tələbatlar sistemi dəyişmişdir. Yeni informasiya və əlaqə vasitələri (kompüterlər, mobil telefonlar) yaranmışdır. Onlardan istifadə etməyi uşaqlar valideynlərdən daha yaxşı başa düşür, bu da valideynlərin avoritəti kimi əhəmiyyətinin azalmasına səbəb olmuşdur.

Didaktizm maneəsi. Valideynlər daima, hər fürsətdə uşaqlarını öyrədirlər: “Qapını çırpmanın”, “Ayaqlarınızı silin”, “Masanın altına girməyin” və s. Tərbiyə prosesi daim əxlaq qaydalarını öyrətməklə əvəz olunur.

Uşaqlara kim daha çox diqqət yetirir - ata, yoxsa ana? T. A. Gurkonun (1997) araşdırmasında anaların atalardan daha çox uşağın tərbiyəsi ilə məşğul olduqları göstərilir; ataların yalnız 26%-i uşaq ilə bərabər məşğul olurlar. Buna görə də uşaqlar daha tez-tez atalarının yanında olmaq istəyirlər, tez-tez onun yoxluğundan şikayətlənirlər. Təsadüfi deyil ki, ataların övlad tərbiyəsində iştirak dərəcəsini əks etdirən ədəbiyyatda “görünməz valideyn” termini yer alıb.

Əgər atalar tez-tez azyaşlı uşaqları ilə ünsiyyət qururlarsa, onlar övladları üçün sonrakı dövrlərdə də vacib rol modelinə çevrilirlər. Uşaqları üçün əlçatmaz olan atalar sonradan onlarla güclü emosional bağlar qurmaqda çətinlik çəkə bilərlər. Ehtimal var ki, belə atalar uşağa böyüdükdə mənfi təsir göstərəcəklər (Ricks, 1985). Məsələn, subay qadınların (evli olmayan) atalarına münasibəti ilə əks cinsə münasibəti arasında sıx əlaqə olduğu göstərilir. Bu onunla bağlı ola bilər ki, atası ilə uşaq vaxtı düzgün münasibətlərin qurulmaması gələcəkdə tənhalığa, kişi cinsinə və cinsi əlaqələrə mənfi münasibətin yaranmasına gətirib çıxarır. Oğlan və qızların psixoloji xüsusiyyətlərindəki fərqlər onların tərbiyəsi prosesində özünü göstərir: oğlanlara tərbiyə vermək daha çətinidir. Bu onunla bağlı ola bilər ki, oğlanlar valideynləri ilə oyunları zamanı daha çox komanda və təlimatlar alırlar, həmçinin qızlardan daha çox valideynlərin qəzəbli reaksiyalarına rast gəlirlər (A. Russell, 2000). Qızlar daha çox izahat və tövsiyələr alırlar.

Oğlanların zehni tez-tez onları etməli olduqları işdən uzaqlaşdırır. Deməli, qızlardan öz çalışqanlığı, dəqiqliyi, vicdanlılığı ilə ev tapşırıqlarını yerinə yetirmələrini və ya bəzi ev işləri görmələrini tələb etmək kifayətdir ki, onlar bunu həvəslə edəcəklər, oğlanları isə məcbur etmək lazımdır. Qızlardan fərqli olaraq oğlanları, əgər bu onların oğlanların necə geyinməsi haqqında təsəvvürlərinə ziddirsə, necə geyinmək lazım olduğuna inandırmaq çətin olur. Çirkli və cırıq paltar geyinmək onlara qızlardan daha az təsir edir. Valideynlərin övladlarına qarşı yüksək səviyyədə xoşniyyəti oğlanlardan daha çox qızların məktəbdə uğurlarına səbəb olur (Pettit et al., 2000).

Valideynlər üçün oğullarını oxutdurmaq qızlarından qat-qat çətinidir. Bu, oğlanların, xüsusilə də aşağı sınıflarda, təşkilatçılığı və məsuliyyətinin az olması, qiymətə deyil, daha çox oxumağa motivləşməsi, intizamsızlığı ilə bağlıdır.

A.V. Filin (2001) fikrincə, valideynlər qızlarına nisbətən oğullarına qarşı daha sərtirlər. Onlar qızlarını mümkün çətinliklərdən qoruyur, əsəbiləşdikdə daha çox təsəlli verirlər, qızlar oğlanlardan daha çox bəyənirlər. Baxmayaraq iki yaşlı qızlar oğlanlara nisbətən valideynlərindən üç dəfə daha çox kömək istəyirlər, valideynlər oğlanların istəklərinə nisbətən onların istəklərinə daha müsbət yanaşırlar (B. Fagot, 1978). Atalar oğlan və qızlara qarşı fiziki cəzanı, analar isə psixoloji cəzanı üstün tuturlar. Oğlanlar qızlardan daha çox fiziki cəzaya məruz qalırlar. Valideynlərin avtoritar üslubuna qarşı yeniyetmə oğlanlar aqressivliklə, sözə baxmaqla cavab verirlər. Qızlar isə çox vaxt passiv və asılı vəziyyətdə olurlar.

Qərb müəlliflərin araşdırmalarına görə, (M. Lewis, L. Rosenblum, 1975) analar oğullarına qarşı daha dözümlü olurlar və onların aqressiyasının təzahürünə icazə verirlər. Bəlkə bu ona görədir ki, bizdə tərbiyə daha çox avtoritar üslubdadır, qərbdə isə tərbiyə daha çox liberal xarakter daşıyır. Bəlkə də bu yalnız oğlanların aqressivliyini göstərməsinə aiddir ki, onlar “kişi xarakterini” göstərsinlər. Müəyyən olunmuşdur ki, qızlara daha çox anaları, oğlanlara isə ataları nəzarət edir. Atalar qızlara nisbətən oğulları ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə daha böyük aktivlik təzahür etdirirlər. Təsadüfi deyildir ki, F. Parsons (F. Parsons, 1955) atanın rolunu onda görür ki, o oğlanlarda uşaq vaxtından yaranmış anadan asılı olmağı aradan götürməyə kömək edir. O ailələrdə ki, ata yoxdur, kişi keyfiyyətləri onlarda gec yaranır, onlar daha az aqressiv olur, daha çox asılı olurlar. Xüsusilə də bu 4 yaşına qədər uşaqlarda daha çox özünü göstərir [H. Biller, 1971]).

O.B. Çirkova tərəfindən müəyyən olunmuşdur ki, ata uşaqlarda məsuliyyətliliyin forma-

laşmasında daha çox rol oynayır. Bu onunla bağlı ola bilər ki, atalar analara nisbətən yeniyetmələrin müstəqilliyinə daha çox məna verirlər, öz hərəkətlərinə görə cavab verməyə imkan yaradırlar. Buna görə də, yeniyetmələrin ataları ilə konfliktləri daha az olur. Amma maraqlıdır ki, məsuliyyətliyin yüksək səviyyəsi olan yeniyetmələrdə anaları ilə münasibət daha əhəmiyyətli, məsuliyyətli aşağı olan yeniyetmələrdə isə ataları ilə. Eyni zamanda analar qızlarında uğur qazanmaq motivinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərirlər. İşləyən qadınların qızları evdən kənar işləməyən qadınların qızlarından uğur qazanmağın yüksək motivi və karyera qurmaq cəhdi ilə seçilir (L. Hofmann, 1989). Bundan başqa öz peşə yolunu seçərkən (ali məktəb) uşaqlar atadan daha çox ana ilə məsləhətləşirlər (uyğun olaraq 40% və 23,7%). Ata və ananın uşaqları müxtəlif istiqamətdə tərbiyəsi özünü onda göstərir ki, ata uşağı “nədir” ana “necədir”, ata “kim olmaq”, ana isə “kimin üçünsə kim olmaq” öyrədir (D. N. İsayev, V. E. Kaqan, 1979).

Valideynlərə övladların ünsiyyəti ata və anaların ailəyə rəhbərlik üslubunda xüsusilə aydın nəzərə çarpır. Psixologiyada avtoritar, demokratik və liberal rəhbərlik üslubunu fərqləndirirlər.

Avtoritar tərbiyə üslubu. Bu tərbiyə üslubuna görə (başqa müəlliflərin terminologiyasında – avtoritar, dominantlıq) bütün qərarları valideynlər verir və belə hesab edirlər ki, uşaq hər tərəfli onlara tabe olmalıdır. Valideynlər uşağın müstəqilliyini məhdudlaşdırır, öz tələblərinə izahat verməyi lazım bilmir, uşaqların hərəkətlərinə sərt nəzarət edir, ciddi qadağalar və hökmlər verir və hətta onları fiziki cəzalandırır. Yeniyetməlik dövründə valideynlərin avtoritar tərbiyə üslubu onlar arasında konfliktlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Nisbətən aktiv, güclü yeniyetmələr müqavimət göstərməyə başlayır, hədsiz aqressivləşir və adətən, əllərinə imkan düşən kimi valideynlərinin evlərini tərk edirlər. Avtoritar münasibətlər yeniyetmələrdə qəlb yaxınlığına, doğruluğa imkan vermir. Buna görə də valideynlə yeniyetmə arasında çox nadir hallarda bağlılıq müşahidə olunur, hansı ki, şübhəliliyə, daimi ayıqlığa və hətta ətraf mühitə qarşı düşmənçilik hisslərinə gətirib çıxarır.

Demokratik tərbiyə üslubu. Bu tərbiyə üslubunda (başqa müəlliflərin terminologiyasında – avtoritet, əməkdaşlıq) valideynlər uşaqların yaş imkanlarına müvafiq olaraq uşağın şəxsi müstəqilliyini və məsuliyyətini formalaşdırır. Burada uşaqlar ailə problemlərinin müzakirəsinə qoşulur, qərar qəbulunda iştirak edir, valideynlərinin fikir və məsləhətlərini dinləyirlər. Valideynlər uşaqlarından əsaslandırılmış davranış formasını tələb edirlər, onların məsələlərinə incə yanaşırlar, uşaqlarına kömək etmək istəyirlər. Bununla yanaşı, valideynlər ciddilik nümayiş etdirərək ədalətliyin və ardıcıl nizam – intizama riayət olunmasına nəzarət edirlər. Bu da uşaqlarda düzgün, məsuliyyətli sosial davranış qaydalarını formalaşdırır.

Azad və ya liberal tərbiyə üslubu. Bu üslubda uşaq lazımı səviyyədə istiqamətləndirilmir, demək olar ki, uşağa valideynləri tərəfindən heç bir qadağa və məhdudiyyətlər qoyulmur. Bu tərbiyə üslubu ilə uşaqlar tədricən, böyüdükcə fikirləri üst–üstə düşməyən insanlarla daha çox konfliktli olurlar, başqalarının maraq və fikirlərini nəzərə almırlar, möhkəm emosional əlaqələr qura bilmirlər, məhdudiyyət və məsuliyyətliyə hazır olmurlar. Başqa bir tərəfdən valideynləri tərəfindən idarəetmənin zəifliyini onların etinasızlığı və emosional uzaqlaşması kimi qəbul edən uşaqlar qorxaq və özünəinamsız olurlar. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, demokratik rəhbərlik üslubu müasir ailədə valideyn nüfuzunun möhkəmlənməsi baxımından daha əlverişlidir.

Beləliklə, ailədaxili münasibətlər uğurlu qurulması valideyn hansı tərbiyə üslubunu seçməsilə birbaşa əlaqəlidir. Belə ki, tərbiyə üslublarını seçdikdə bir sıra amil nəzərə alınmalıdır. Bu amillərə uşaqların cinsi, yaş dövrü, şəxsi keyfiyyətləri, xarakter xüsusiyyətləri və s. bu kimi keyfiyyətlər daxildir. Valideyn nə qədər yeniyetməyə uyğun tərbiyə üslubu seçərsə, tərbiyənin səmərəliliyi və nəticəsi bir o qədər yüksək olur (5, s. 418).

Uşaqların ata-anaya münasibəti. Uşaqların gözündə ata güclü, cəsarətli, inamlı, qətiyyətli, dözümlü, aktiv və məsuliyyətli insandır. Ana, onların fikrincə, qayğıkeş, mehriban, mülayim, məsuliyyətli, yumşaq, aktiv qadındır (T.A. Arkantseva və E.M. Dubovskaya, 1999). Ata iradə, hökmranlıq, işgüzar aktivlik qiymətləndirilir. Ana və atanın ünsiyyətcilliyi eyni dərəcədə qiymətləndirilir (V.E. Kagan, 1987). Məktəbəqədər uşaqların əksəriyyəti analarına bağlıdır və istəyirlər ki, həmişə onların yanında olsun. Uşaqlar ananı zahirən yumşaq və mehriban, lakin daxilən gərgin kimi qəbul edirlər (O. S. Barannik, 1999).

Müəllifə görə, ataya qarşı məktəbəqədər uşaqların münasibəti olduqca ziddiyyətlidir və dərin bağlılıqdan imtinaya qədər dəyişir. Uşaqlar onun şifahi və fiziki aqressiyası ilə əlaqədar qorxu yaşayırlar.

Uşaqların ata və anaya münasibətindəki bu cür fərq gələcəkdə də qalır. V.E. Kaqan (1987) uşaqların cinsindən asılı olmayaraq onun öyrəndiyi yaş qruplarında (13-14 və 16-17 yaş) anaya qarşı emosional münasibətin atadan daha yüksək olduğunu aşkar etmişdir. Oxşar məlumatlar A.A. Rean və Y.L. Kolominski tərəfindən müəyyən olunmuşdur (1999): yeniyetmələrin 31,1%-i anası ilə ünsiyyətdən, yalnız 9,1%-i isə atası ilə ünsiyyətdən razıdır. 10 müxtəlif ölkədən 6000 yeniyetmə arasında aparılan sorğu onların yeniyetmələrin 9% anasının, 13% atasının pis olduğunu göstərmişlər (D. Offer et al., 1988).

Eyni tendensiya rus tədqiqatçıları da müşahidə etmişlər. Beləliklə, çətin uşaqların ataya münasibəti anaya münasibətindən daha pisdır (S.F. Ustimenko, 1984).

Digər məlumatlar Vroslou Universitetinin psixoloqları tərəfindən əldə edildi, onlar yeniyetmələrin (8-ci sinif şagirdləri) valideyn mövqelərini, ata və anaların tərbiyəvi təsirlərini necə qəbul etmələrini öyrəndilər. Oğlanlar belə düşünürlər ki, analar onlara qarşı qızlara nisbətən daha tələbkardırlar, eyni zamanda onları daha çox qoruyurlar. Qızlar atalarından, oğlanlar analarından yadlaşma hissini daha çox yaşayırlar. Müsbət valideyn hisslərinin təzahüründə (sevgi, qoruma, tələbkərlilik) ən yüksək qiyməti analar almışlar (6).

Problemin aktuallığı. Ailədaxili münasibətlərin uğurlu olması valideynlərin öz övladları ilə ünsiyyətinin düzgün qurulması ilə, hansı tərbiyə üslubunu seçməsilə birbaşa əlaqəlidir. Bu da uşaqların gələcəkdə bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Göstərilən bu cəhətlər məqalənin aktuallığını sübut edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə valideynlərin uşaqlarla ünsiyyətinin onların tərbiyəsindəki rolu, uşaqlarla valideynlər arasında münasibətlərdə yaranan müxtəlif maneələr geniş təhlil edilmişdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən valideynlər, pedaqoqlar, tələbəpsixoloqlar, magistrantlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyeva Ü.A. Əsrin gender konsepsiyası: Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2017.
2. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A. N. Ailə. Bakı: Maarif, 1989.
3. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006.
4. Əliyev R.İ. Humanist psixologiya. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2023.
5. Çələbiyev N.Z., Əfəndiyeva Ü.A. Ailə və gender psixologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2021.
6. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений. Питер: СПб., 2009.

У.А. Эфендиева

Воспитание детей в процессе общения в семье и отношении детей к отцу, матери Резюме

Один из основных аспектов общения родителей со своими детьми связан с их воспитанием. С первых дней жизни общение становится основной формой деятельности человека. Через общение, организованное старшими, в процессе воспитания и обучения ребенок учится принимать и понимать окружающий мир, действовать в соответствии с правилами и нормами поведения, принятыми в обществе. Общение и воспитание с детьми требует постоянного контакта с ними, взаимоотношений и внимания.

U.A. Afandiyeva

Education of children in the process of communication in the family and children's relationship to father, mother Summary

One of the main aspects of parents' communication with their children is related to children's upbringing. From the first days of life, communication becomes the main form of human activity. Through the communication organized by the elders, in the process of education and training, the child learns to accept and understand the world around him, to act in accordance with the rules and standards of behavior accepted by the society. Communication and upbringing with children requires constant contact with them, mutual relations and attention.

Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2024

UOT 37.0

**TOLERANTLIQ TƏRBİYƏSİNİN MİLLİ-MƏNƏVİ
DƏYƏRLƏR ƏSASINDA TƏDQIQI****Səyarə Sahib qızı Cəfərova***Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı***Orcid:** 0000-0002-7765-9378**E-mail:** seyyare.ceferova@bk.ru***Açar sözlər:** mənəvi-əxlaqi tərbiyə, humanizm, tolerantlıq, mənəviyyət, tərbiyə.****Ключевые слова:** духовно-нравственное воспитание, гуманизм, толерантность, духовность, образование.****Key words:** spiritual and moral education, humanism, tolerance, spirituality, education.*

Mənəviyyət - insan həyatının sosial nəticəsidir. İnsanda insanlığın inkişafına səbəb olan amillərdən biri tolerantlığın formalaşmasıdır. Ensiklopediya lüğətlərində və sorğu kitablarında tolerantlıq dözümlülük nöqtəyi-nəzərindən təqdim olunur. Biz UNESCO-nun tolerantlıq prinsipləri haqqında bəyannaməsində elan olunmuş mövqeyə əsaslanırıq. Orada qeyd olunur ki, tolerantlıq bizim dünyanın zəngin mədəniyyətlərinə hörmət, bizim özünüifadə formalarının və insanın fərdiliyinin ifadə üsullarının qəbulu və dərk olunmasıdır. Tolerantlıq biliklərə, açıqlığa, ünsiyyətə və fikir, vicdan, iradə azadlığına əsaslanır. (4)

Tolerantlıq - çoxşaxəliliyin ahəngdarlığıdır. Tolerantlığın əsası fərqlilik hüququnun tanınmasıdır. Tolerantlıq başqa bir insanın olduğu kimi qəbul olunmasında, başqa nöqtəyi-nəzərə hörmət bəslənməsində, razılaşmadığına qarşı dözümlülükdə, başqa xalqların və dinlərin nümayəndələrinin ənənələrinin, dəyərlərinin və mədəniyyətinin anlaşılmasında və qəbul olunmasında təzahür edir.

Tolerantlıq termini anlayışında aşağıdakı cəhətlər qeyd olunur:

- özünə tolerant münasibət;
- həmsiniflilərlə münasibətdə tolerantlıq;
- ailəyə və öz xalqının ənənələrinə münasibətdə tolerantlıq;
- mədəniyyətlərarası tolerantlıq.

Tolerantlığın prinsipləri:

- yadların fikirlərinə, etiqadlarına, davranışına dözümlülük;
- şəfqət;
- başqasının olduğu kimi qəbul edilməsi;
- bağışlamaq;
- mərhəmət;
- başqalarının hüquqlarına hörmət;
- əməkdaşlıq, tərəfdaşlıq ruhu;
- insan ləyaqətinə hörmət. (5, 145)

Tolerantlıq tərbiyəsinin məqsədi yeniyetmə nəslin insanlarla və insan qrupları ilə onların milliyyətindən sosial, dini mənsubiyyətindən, baxışlarından, dünya görüşündən, fikir və davranış formalarından asılı olmayaraq konstruktiv qarşılıqlı münasibətlərə tələbatın və hazırlığın

tərbiyələndirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədar iki qrupda birləşdirilmiş konkret vəzifələrin həlli mümkündür.

Bizim hamımızın müxtəlif olduğumuzu və digər insanı olduğu kimi qəbul etməli olduğumuzu gözəl bildiyimiz halda heç də həmişə özümüzü düzgün və uyğun aparmırıq. Bir-birimizə qarşı münasibətdə dözümlü olmamız vacibdir ki, bu da çox da asan deyildir. Məktəbdə dözümsüzlük predmeti kimi həm uşağın milli, dini, etnik, sosial, cinsi mənsubiyyəti, həm də onun xarici görkəminin xüsusiyyətləri, maraqları, həvəsləri, vərdisləri çıxış edə bilər.

Cədvəl 1. Şəxsiyyət səviyyəsində tolerantlıq qaydalarının uğurlu formalaşdırılması üçün əsas faktorlar

I. Uşaqlarda və yeniyetmələrdə sülhsevərliyin, digər insanların qəbul olunması, anlaşılması, onlarla pozitiv qarşılıqlı əlaqələr qurmaq bacarığının tərbiyəsi:	II. Cəmiyyətdə və təhsil sahəsində tolerant mühitin yaradılması:
<ol style="list-style-type: none"> 1. İstənilən formada zorakılığa və təcavüzə qarşı neqativ münasibətin formalaşdırılması; 2. İnsanlara, onların mədəniyyətinə hörmət və tanınmasının formalaşdırılması; 3. Xalqlararası və dinlərarası qarşılıqlı əlaqə; 4. Cəmiyyət nümayəndələri ilə onların mənsubiyyətindən və dünya görüşündən asılı olmayaraq tolerant ünsiyyət cəmiyyətin digər növləri ilə qarşılıqlı əlaqələr qurmaq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi; 5. Tolerantlığın həddlərinin müəyyənləşdirilmək qabiliyyətinin formalaşdırılması. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Cəmiyyətdə terrorizmin, ekstremizmin və təcavüzün profilaktikası; 2. Yaşlıların və uşaqların mövcud qarşılıqlı əlaqələrinin, təlim və tərbiyə sisteminin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi; 3. Tolerantlıq pedaqogikasının aparıcı ideyalarının təhsil islahatına daxil edilməsi; 4. Uşaqlarda və yeniyetmələrdə tolerantlığı tərbiyələndirmək üçün gələcək pedaqoqların hazırlığı sisteminin islahatı.

Şəxsiyyət səviyyəsində tolerantlıq qaydalarının uğurlu formalaşdırılması üçün tolerant və dözümsüz şəxslər arasında əsas nədən ibarət olmasını bilmək lazımdır. Aşağıda göstərilən amillər ailədən və məktəb sinfindən başlamış bütövlükdə cəmiyyətlə qurtarmaqla ən müxtəlif qruplara uyğun gəlirlər.

Tolerant münasibətlərin formalaşdırılmasında müəllimin fəaliyyətinin mənası oxucuların ünsiyyət qabiliyyətinin artırılmasına yardım göstərməkdən ibarətdir, yəni dialoqa hazırlıq və girmək qabiliyyətinin başqaları ilə birlikdə həqiqəti axtarmaq və özlərinin axtarıqlarının nəticələri barədə bu həqiqətə ehtiyacı olan hər bir kəsə başa düşəcəyi formada məlumat vermək qabiliyyətinin artırılmasına yardım göstərməkdən ibarətdir. Tolerantlıq mahiyyəti tədrisin təhsil alanlarda ləyaqət, şəxsiyyətin özünüifadə mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün optimal şərait yaradan, yanlış cavab qorxusu amilini istisna edən tədris prinsiplərinə əsaslanan müəllim və şagird arasında pedaqoji ünsiyyətin yeni təməlini təşkil edir.

Cədvəl 2. Tolerantlığın formalaşdırılması üçün yanaşmalar:

Şəxsiyyət istiqamətli	Fəaliyyət
<ul style="list-style-type: none"> — hər kəsin azadlıq, özünütəyinetmə, fərdilik və özünüifadə hüququnun tanınması; — özünün və başqalarının qarşısında öz vəzifələrinin tanınması və yerinə yetirilməsi; — qarşılıqlı münasibətlərdə motivlərə, dəyərlərə, təcrübəyə, tərəf müqabilin “Mən” konsepsiyasına əsaslanma; — fərdi yanaşma. 	<ul style="list-style-type: none"> — fəallığa, şüurluğa və müstəqilliyə əsaslanma; — verbal təsirə deyil, uşağın özünün fəaliyyətinə istiqamətlənmə; — fəaliyyət və onun komponentlərinin seçimində subyektiv azadlığın təmin olunması; — tərbiyənin xüsusi təşkil olunan fəaliyyət və uşaqların ünsiyyəti vasitəsi ilə qurulması.

Növbəti cədvəldə tolerant insanın əsas xüsusiyyətləri və dözümsüz insandan fərqləri nəzərdən keçirilir.

Cədvəl 3. Tolerant insanın əsas xüsusiyyətləri və intolerant insandan fərqləri

1. Özünütanıma	
Tolerant insanlar Özlərinə tənqidi yanaşırlar, öz problemlərini özlərinin üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını özləri ayırd etməyə çalışırlar.	Tolerant olmayan insanlar Yalnız özlərində üstünlüklər görürlər, başqalarını günahlandırırırlar.
2. Müdafiəliliyi	
Tolerant insan özünə güvənir: əmindir ki, bütün işlərin öhdəsindən gələcəkdir. Bu tolerant şəxsiyyətin formalaşması üçün vacib şərtidir.	İntolerant insan özünün sosial əhatəsindən və özü-özündən ehtiyatlanır: hər şeydə təhlükə görür.
3. Məsuliyyət	
Tolerant insan məsuliyyəti başqalarının üzərinə qoymur, özü-özünün hərəkətlərinə görə cavab verir.	İntolerant insan hesab edir ki, baş verən hadisələr ondan asılı deyildir, deməli ətrafda baş verənlərə görə məsuliyyəti üzərindən götürür. O hesab edir ki, o yamanlıq etmir, ona isə ziyan vururlar.
4. Müəyyənləşdirmə ehtiyacı	
Tolerant insanlar özləri işləməyə, yaradıcılığa can atırlar; özləri öz problemlərini həll etməyə çalışırlar.	Tolerant olmayan insanlar özlərini ikinci plana köçürürlər (yalnız mən yox)
5. Empatiya qabiliyyəti (digər insanlar haqqında düzgün mülahizə formalaşdırmaq qabiliyyəti)	
Tolerant insan həm özünü həm də intolerant insanı düzgün qiymətləndirə bilir.	Tolerant olmayan insan ətrafdakıları öz obrazına və bənzərinə görə qiymətləndirir.

6. Yumor hissi	
Tolerant insan özünə gülmək qabiliyyətinə malikdir.	Tolerant olmayan insan yumor hissində malik deyil, qaraqabaq və apatiyalıdır.
7. Avtoritarlıq.	
Tolerant insan demokratik, azad cəmiyyətdə yaşamağa üstünlük verir.	İntolerant insan sərt hakimiyyətli avtoritar cəmiyyətdə yaşamağa üstünlük verir.

Hər bir sinifdə tolerantlıq şəraitinin formalaşdırılması üçün əlverişli mühit yaradılmalıdır. Aşağıda tolerant və tolerant olmayan siniflərin davranış formalarının göstərildiyi model təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 4. Tolerant və tolerant olmayan siniflərin davranış formalarının göstərildiyi model

Tolerant sinif	Tolerant olmayan sinif
Diqqətlə dinləmək və eşitmək qabiliyyəti Araşdırmağa çalışma, soruşmaq. Məsləhət, təklif; Tərif, razılaşma; Ruhlandırma; Xeyirxahlıq; Sakitləşdirmək; Hörmət; Empatiya; Dəstək.	Sözkəsmə, bir-birini dinləməyi bacarmamaq, səbirsizlik; Hesablaşmamaq; Təcrid olunmaq; Lağ etmək; İttiham, danlaq; Mühakimə, tənqid; Əxlaqlandırmaq; Təhdidlər; Çəkirdirmək, xəbərdarlıq; Əmr, göstəriş.

Pedaqoqların işində əsas-şagirdlərin fəaliyyətinin məzmununun istiqamətləndirilməsi və şəxslərarası münasibətlərin tənzimlənməsidir.

Sınıf kollektivi ilə işin istiqamətləri:

Mülki-hüquqi, vətənpərvərlik, mədəni-mənəvi, idman-sağlamlıq, bədii-estetik istiqamətli sinif saatları.

Şagirdlərin məktəb psixoloqu ilə münaqişələr üzrə məşğələləri (fərdi və qruplarla).

Ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş psixoloji treninqlər.

Şagirdlərin anket sorğusu (sınıfın birlik səviyyəsi üzrə, tərbiyə səviyyəsi üzrə, asudə vaxtlarda fəaliyyətə tələbatın öyrənilməsi üzrə).

Şagirdlərin sağlam həyat tərzinə cəlb olunması və qeyri-formal birliklərdən çəkirdirmək məqsədi ilə idman yarışları.

Sinifdə və məktəbdə sosial əhəmiyyətli fəaliyyətin təşkili.

Valideyn kollektivi ilə işin istiqamətləri.

Valideyn iclasları və lektoriyalar.

Valideynlərin anket sorğusu.

Ali təhsil müəssisəsi şəraitində tolerantlıq tədris prosesinin keyfiyyətini səciyyələndirən 5

qrup əlamətləri ayıraraq keyfiyyət mövqeyindən nəzərdən keçirilir: təhsil fəaliyyətinin şəraiti, iştirakçıların birgə fəaliyyəti, fəaliyyətin gedişinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi, iştirakçıların təhlükəsizliyi, təhsil prosesi iştirakçıların davranışının dayanıqlığı.

Tolerantlığın antipodu kimi intolerantlıq çıxış edir. İntolerantlıq dedikdə qeyri-bərabərlik, digərinin başqa cür görsənməsinə, fikirləşməsinə, davranmasına görə qəbul olunmaması nəzərdə tutulur. İntolerantlıq insanın və ya ictimai-mədəni qrupun onların inanclar sisteminin və ya həyat tərzinin ali olmasına əminliyindən qaynaqlanır, buradan da başqalarına qarşı inamsızlıq, təhqirlər, diskriminasiya, izlənmə xofu, təhdid və sonda zorakılıq. Əksər hallarda çox konfessiyalı mühitdə intolerantlıq özünün apellyasızlığı, direktivliyi, doğmalığı, imperativliyi, hədsiz birmənəliyi, ultimatumluğunda əks olunur.

Tolerant olmayan davranışın tolerant olmayan davranışın başlanğıcı kimi mülahizələrdə, hərəkətlərdə konfessiyaların qalan iştirakçıların rəyini nəzərə almadan qətiyyət əlamətləri çıxış edə bilər.

Gənclərin daxili aləminin əsası ailədə, orta ümumtəhsil məktəbi sistemində qoyulur. Hazırda təhsil sisteminin bütün səviyyələrində irimiqyaslı modernləşdirmə həyata keçirilir. Təhsil haqqında qanun qəbul olunmuş, tədris fənlərinin yeni proqramları işlənilib hazırlanmış, və-təndəşin şəxsiyyətinin inkişafının və tərbiyəsinin konsepsiyası qəbul edilmişdir. Müasir təhsilin fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, təhsil alanlarda biliklərin, qabiliyyətlərin, vərdişlərin formalaşdırılması ilə yanaşı onların şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi, dəyərlər istiqamətlərinin formalaşdırılması vəzifəsi də qoyulur.

Şagirdlərin mənəvi, əxlaqi, tolerantlıq səviyyəsi yalnız ayrıca tədris fənni üzrə məlumatı mənimsəməsi demək deyil, gənclərin mənəvi mədəniyyətinin inteqrasiyası göstəricisidir. Beləliklə, müəllim dərslərdə və dərstdən kənar fəaliyyətində təhsil alanlarda şəxsi, tənzimləyici, öyrənmə, ünsiyyət hərəkətləri formalaşdırır, əsas və meta-fənlər kompetensiyaların mənimsənilməsinə təmin edir. Müəllimlərin ixtisas kurslarında iş təcrübəsi, kolleclərin müəllimlərinin iş təcrübəsi göstərir ki, müəllimlər universal tədris hərəkətləri proqramlarının reallaşdırılmasında daha çox çətinlik çəkirlər.

Təhsil sistemində şagirdlərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə xüsusi yer ayrılır. Şagirdlərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi üzrə metodik ədəbiyyatın təhlili şagirdlərin əxlaq cədvəlində verilmiş potensialını ayırd etməyə imkan yaradır.

Cədvəl 5. İbtidai, əsas, orta ümumtəhsil məktəbi məzunlarının əxlaq potensialı.

İbtidai məktəb	Əsas məktəb	Orta məktəb
Şagirdlər tərəfindən "ailə", "məktəb", "müəllim", "vətən", "təbiət", "həmyaşıdlarla dostluq", "böyüklərə hörmət" kimi dəyərlərin qavranılması və dərk olunması. İnsanların yaxşı və pis davranışlarını seçmək, öz hərəkətlərini və həmsiniflərinin dav-	"İnsan", "şəxsiyyət", "fərd", "əmək", "ünsiyyət", "kollektiv", "etimad", "seçim" kimi dəyərlərin qavranılması və dərk olunması. Öz mənliliyinin, imkanlarının, üstünlüklərinin və çatışmazlıqlarının dərk olunması, özünü-tərbiyənin üsulları və metodları-	Öz həyatının məqsəd və mənasını başa düşmə. "Vətən", "mədəniyyət", "məhəbbət", "yaradıcılıq", "özünüaktuallaşdırma" və "subyektivlik", kimi dəyərlərin mənimsənilməsi. Öz millətinə mənsubluğa görə öz vətəninə görə qürur

<p>ranışını düzgün qiymətləndirmək, məktəbdə və ictimai yerlərdə qaydalara və intizama riayət etmək. İctimai faydalı işlərin əhəmiyyətinin anlaşılması, sinfin və məktəbin həyat fəaliyyətinin təşkili prosesin özünü-təsdiq də tapşırıq və göstərişlərin fərdi və kollektiv seçimi.</p>	<p>nın mənimsənilməsi, özünü-təsdiqin sosial dəyərli formalarına və üsullarına yönəlmə. Öz şərəfi və kollektivin şərəfi uğrunda mübarizə aparmaq, öz davranışına və hərəkətlərinə görə cavab vermək. Fəallıq və öz şəxsiyyətinin güclü tərəflərini sinfin və məktəbin həyat fəaliyyətində göstərmək qabiliyyəti</p>	<p>hissinin mövcudluğu. Konstitusiyanın əsas müddəalarını bilmək və anlamaq. Tolerantlıq göstərmək qabiliyyəti, mərhəmət, düzlük, əxlaqlı mülayimlik, özünə-inam, peşə seçiminə hazırlıq, və özünü anlama kimi keyfiyyətləri nümayiş etdirmək.</p>
--	---	--

Müasir tərbiyə prosesi innovasiya xarakteri daşmalı və gənclərin, valideynlərin, cəmiyyətin, dövlətin maraqlarını təmin etməlidir. Bizim nöqteyi-nəzərimizcə gənclərin tərbiyəsinin humanist istiqaməti könüllülər hərəkətinin təşkili ola bilər.

Problemin aktuallığı. Gənclərin mənəviyyatının, əxlaqının, tolerantlığının təkmilləşdirilməsinin nəzərdən keçirilmiş növləri universal deyildir, lakin gənclərin daxili dünyasının mənəvi-əxlaqi sahələrində praktik nəticələr əldə etmək üçün təcrübəyə yönəlmiş yanaşmalardan biri kimi xidmət edə bilər. Məqalə də belə bir problemə həsr olunduğu üçün aktual hesab edə bilərik.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi yeniliyi onunla əsaslandırırıla bilərik ki, məqalədə gənclərin tolerantlığının inkişaf yolları, bu sahədə fəaliyyətləri əhatəli şəkildə verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali təhsil müəssisləri, orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, eləcə də tədqiqatçılar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003.
2. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991.
3. Məmmədov A. Təlimin psixoloji əsasları. Bakı, 1993.
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1998.
5. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri. Bakı, 2003.
6. A. Həsənov, Ə. Ağayev. Pedaqogika. Bakı, 2007.
7. İ. Ağayev. Uşaqlarda mədəni adət və vərdişlər tərbiyəsi. Bakı: Azərnəşr, 1961.
8. S. Axundov, A. Həsənov. Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı: Maarif. 1991.
9. Ə. Bayramov. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, 1967.

С.С. Джафарова**Изучение толерантности как основного компонента воспитания на основе национально-нравственных ценностей****Резюме**

Морально-нравственное развитие гражданина и воспитание как личности является основной задачей современной государственной политики. В современных условиях наблюдается снижение толерантности и снижение нравственного и духовного потенциала молодежи. Молодежь является активным участником общественных отношений, отличается характерными и схожими признаками, присущими структуре общества: возрастом, духовным миром, интересами, социальными ценностями, целями, действиями, поведением и выполняет роль объекта или субъекта социальных отношений. влияние на определенных этапах их развития.

S.S. Jafarova**The study of tolerance as the main component of education based on national and moral values****Summary**

Moral and moral development of the citizen and education as a personality is the main task of modern state policy. In modern conditions, a decrease in tolerance and a decrease in the moral and spiritual potential of young people are observed. Young people are an active participant in social relations, distinguished by characteristic and similar signs unique to the structure of society: age, spiritual world, interests, social values, goals, actions, behavior, and perform the role of an object or subject of social influence at certain stages of their development.

Redaksiyaya daxil olub: 06.05.2024

UOT 372.3/.4

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏLİMİNDƏ ŞAĞIRDLƏRDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ
İDEOLOGİYASININ FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI****Sədaqət Mahir qızı Abdullayeva***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0005-5775-1695**E-mail:** sedaqetmahir23@gmail.com

Açar sözlər: ibtidai siniflər, şagird, təlim, Azərbaycan dili, ideologiya, təhsil sistemi, dərs, vətənpərvərlik.

Ключевые слова: начальные классы, ученик, обучение, азербайджанский язык, идеология, система образования, урок, патриотизм.

Key words: primary classes, student, training, Azerbaijani language, ideology, education system, lesson, patriotism.

Azərbaycançılıq – Azərbaycan xalqının 1) dərin (və mükəmməl) etnoqrafik əsasları olan, 2) XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində formalaşmış və 3) kifayət qədər mürəkkəb, ziddiyətli (nəticə etibarilə, uğurlu) bir təkamül tarixinə malik milli ideologiyadır ki, üç üzvi tərkib hissəsindən ibarətdir:

- 1) türkçülük,
- 2) müsəlmançılıq,
- 3) müasirlik (dünyəvilik) [1, s.3].

Azərbaycançılıq müstəqil, suveren Azərbaycanın istiqlalını və bu ölkədə dünyəvi prinsiplərə malik sivil demokratik dövlət uğrunda mübarizəni strateji məqsəd seçən Azərbaycan xalqının ideologiyasıdır. Onun əsasında Azərbaycanı özünə vətən sayan bütün xalqların milli, etnik, dini və sosial hüquqlarının bərabərliyi ideyası dayanır. Azərbaycançılıq milli dövlət ideologiyası kimi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya əsaslarına söykənən, Azərbaycan müstəqilliyinə, onun hüquqi və demokratik dövlət kimi inkişafına və milli təhkükəsizliyinin qorunmasına xidmət edən dəyərlər sistemidir.

Azərbaycançılıq anlayışı milli ideya anlayışı ilə və dövlətçiliklə bağlı olduğu üçündür ki, ona müxtəlif siyasi baxışlara malik olanlar müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmağa meyl göstərirlər. Əslində “azərbaycançılıq” anlayışının nə olması barədə konkret fikir yaratmaq mümkün olmur. “Azərbaycançılıq nədir?” sualına hərə bir cür, hər kəs özü başa düşdüyü kimi cavab verir. Azərbaycançılıq ideologiyası ayrı-ayrı şəxslərin düşüncə və duyğularına hakim kəsilən təsəvvürlərin məcmusunu, onların özlərinin, ailələrinin, xalqının, vətəninin sabahı naminə arzularını əks etdirir. İdeologiya dövləti yaradır, dövlət isə siyasi ideyanı məqsədyönlü istiqamətə yönəldir. Azərbaycançılıq ideyasının ən mühüm komponentləri, təməl olaraq “dövlətçilik” və “vətənpərvərlik” ideyalarıdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu azərbaycançılıq ideologiyası dünya azərbaycanlılarını vahid ideya ətrafında birləşdirən ideoloji bünövrə, Azərbaycan Respublikasının dövlət ideologiyasıdır. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini müdafiə etməyi, qoruyub saxlamağı aşılayan, dövlət və vətəndaş mənafələrini üzvi şəkildə birləşdirən, həmçinin şagirdlərdə

milli və hərbi vətənpərvərlik hissini formalaşmasında mühüm rol oynayan azərbaycançılıq ideologiyası ölkədə vətəndaş birliyi üçün uğurlu təməldir. Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasından danışarkən layiqli vətəndaş, xüsusən hərtərəfli inkişaf etmiş gənc nəslin yetişdirilməsi məsələsini xüsusi fərqləndirirdi. O, Azərbaycan gənclərini sərbəst düşüncə tərzinə malik, cəmiyyətdə və dünyada gedən proseslərdən baş çıxara bilən vətənpərvər, dövlətçilik təfəkkürü güclü olan savadlı, bacarıqlı, intellektli insanlar kimi görürdü. Ümummillə lider qeyd edirdi: “Biz elə bir nəsil yetişdirməliyik ki, o, öz dövlətini sevsin, onu qorumağı, yaşatmağı və bütün dünyada layiqincə təmsil etməyi bacarsın. Gənc nəsil öz milli adət-ənənələrinə sadıq olmalı, ana dilini, milli mədəniyyətimizi dərinləndirən öyrənməli, eyni zamanda, bəşəri dəyərləri mənimsəməlidir” [2, s.200].

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları illərdi ki, dövlət müstəqilliyi şəraitində yaşayıb, uğurlarını müxtəlif sahələrdə gündən-günə artırır. Bu müddət ərzində ölkə həyatının digər sahələrində olduğu kimi, təlim-tərbiyə sahəsində də daima böyük nailiyyətlər əldə edilməkdədir. Belə ki, təhsildə köhnə stereotiplərdən imtina edilir, onun yenidən və müasir beynəlxalq səviyyədə qurulması, ənənəvi təhsildən yaddaş məktəbindən düşüncə və təfəkkür məktəbinə, oradan da təxəyyülə doğru iri addımlar atılır. Təhsil sahəsində aparılan islahatlar yeni ruhlu, vətənpərvərlik hissələrinə yiyələnmə biləcək qabiliyyətli şəxslərin formalaşmasına geniş imkanlar yaradır. Amerika filosofu və şairi R.U. Emerson haqlı olaraq yazırdı ki, Sivilizasiyanın həqiqi göstəricisi heç də sərvətin və təhsilin səviyyəsi, şəhərlərin böyüklüyü, məhsul bolluğu deyil, ölkənin tərbiyə etdiyi insanın əxlaqi sifətidir. Bu sözlərdəki həqiqəti inkar etmək çətindir. Ölkəmizin sürətlə inkişaf etdiyi, hafizə və təfəkkür məktəbindən təxəyyül məktəbinə keçidin əhəmiyyətinin reallaşdığı bir zamanda zəkanın tənzipləyici, istiqamətləndirici rolu nəinki inkişaf edir, hətta məhz həmin imkanlar zəkanın tənzipləyici rolunu daha da zəruriləşdirir. İbtidai sinif şagirdləri də təxəyyül surətləri yaratmağa meyilli olduğundan, seçilən üsul və vasitələr həmin problemi məhz elə bu aspektlər baxımından tədqiq edir. İbtidai sinif üzrə mövcud olan tədris materiallarının təhlili prosesində aşkar edildi ki, şagirdlərin Vətənə məhəbbət, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsində onlara tədris olunan “Azərbaycan dili” fənninin imkanları böyükdür, Belə ki, məsələn, I-ci sinfin “Azərbaycan dili” dərslindəki 94 mövzudan 13-ü birbaşa, 39-u isə dolayısı ilə şagirdlərə Vətənə məhəbbət hissi aşılaman, onlarda vətənpərvərlik ruhunu tərbiyə edə bilən mövzulardır.

Azərbaycançılıq ideologiyasının mühüm komponentlərindən olan vətənpərvərlik hissini ibtidai sinif şagirdlərində tərbiyə olunmasının optimal yollarından biri də milli adət-ənənələrimizə məhəbbət, sevgi və sadıqlıqdır. Birinci sinifdə “Novruz bayramları”, ikinci sinifdə “Novruz bayramı” mətnləri bu qəbildəndir. II sinfin “Azərbaycan dili” dərslininin “Dəyərlərimiz” bölməsində verilən “Novruz bayramı” mətnində göstərilir ki, Novruz Bayramı Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərindəndir [3, s.54]. Sovetlər Birliyi dönəmində uzun müddət keçirilməsi yasaq olan bu bayram dövlət müstəqilliyimiz bərpa edildikdən sonra yenidən Vətənimizə, xalqımıza qovuşdu. Bu bayramın özünəməxsus atributları var. Novruz bayramının müxtəlif məzmunlu adət-ənənələri xalqımızın mentalitetinə hopmuş, onun milli-mənəvi dəyərlərinə çevrilmişdir. Onların böyüməkdə olan nəsillərə çatdırılması, şüur və düşüncələrinə həkk etdirilməsi, bu bayramın Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu, yalnız azərbaycanlılarla bağlılığının öyrədilməsi vətənpərvərlik nümunəsi kimi səciyyələndirilir. Çünki Novruz doğma Azərbaycana - Vətənimizə aid mənəvi dəyərlərdən biridir. I və II siniflərdə tədris olunan bu

mövzunun şagirdlərə mənimsədilməsi çox vacibdir. Bu yaşda olan şagirdlərə doğma Vətənə mənsub olan nə varsa çatdırılması ilə biz onların Vətənə olan sevgilərinin təməl daşını qoymuş oluruq. Həm də onlar öz müəllimlərinə çox inandıqları üçün onun dediklərini həyatda gördükdə Vətənə möhkəm tellərlə bağlanmış olurlar. İbtidai sinif şagirdlərinin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsində onlara doğma diyarın keçmişinin və bu gününün öyrədilməsi, qəhrəman övladlarının tanınması çox əhəmiyyətlidir. Vətənin igid, qəhrəman övladlarının Vətən üçün etdiklərinin, həyat yollarının şagirdlərə öyrədilməsi erməni qəsbkarları ilə apardığımız 44 günlük döyüşlərdə və qələbə çaldığımız bir zamanda çox gərəklidir. Bu bəşəri hissini ibtidai sinif şagirdlərinə aşılması üçün I-IV siniflərdə təlim-tərbiyə prosesində istifadə olunan forma və üsullar da ona uyğun müəyyənləşdirilməlidir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi bu gün şagirdlərin bu ruhda fəaliyyətini zəruri sayır. Vətənpərvərlik əsrlər, min illər boyu vətənlərindən ayrı düşmüş xalqların duyduğu ən ülvə duyğulardan biridir. Vətən toxunulmazdır və bölünməzdir. Onun yadellilərdən qorunması üçün xalqımız zaman-zaman tarixin sınaqlarından keçmişdir.

İbtidai sinif şagirdlərinin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsinin optimal yollarından biri də Vətənimizin tarixi abidələrinin onlara öyrədilməsidir. Nəticə etibarı ilə bu da şagirdlərdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasına güclü təsir edir.

Azərbaycan xalqının bəşər tarixinə bəxş etdiyi abidələr Vətənimizin tarixindən soraq verir. Azərbaycanımızın tarixi bu abidələrin həm yaradıcısı, həm də yaşadıcısıdır. Qobustan qaya təsvirləri, X-XV əsrlərə aid Əlincə qalası, X əsrdə inşa edilmiş Xudafərin körpüsü, XII əsrin yadigarları olan “Yusif İbn Küseyir” və “Möminə Xatun” türbələri, “Qoşa minarə”, “Cümə məscidi”, “Qız qalası”, “Darulmülk”, “Göy gümbəz” (Marağa), “Gülüstan” (Naxçıvan), Qarabağlar kəndindəki türbələr (Naxçıvan), XV əsrdə Bakıda ucaldılmış “Şirvanşahlar Sarayı”, Suraxanıdakı XVII əsrə aid “Atəşgah” məbədi, Gəncədə inşa edilmiş “Şah Abbas Cümə Məscidi”, Şuşadakı “Cövhər Ağası” və 1988-ci ildə erməni vandalları tərəfindən üçüncü dəfə yandırılan İrəvanda “Göy Məscid” və s. tariximizin yaddaşına köçürülmüşdür. Bütün bunları ibtidai sinif şagirdlərinə çatdırmaq, doğma diyarın tarixi mənzərəsini onların gözləri qarşısında canlandırmaq isə onları Vətəni məhəbbətlə sevən ulu babalarının layiqli varisi kimi tərbiyələndirə bilər. Bunun üçün ibtidai siniflərin “Azərbaycan dili” dərslikləri kifayətə imkanlara malikdir. III sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində verilmiş “Qız qalası”, “Azərbaycan qalaları” mövzuları məhz bu qəbildəndir [4, s.70].

İbtidai siniflərdə azərbaycançılıq ideologiyası, Azərbaycan Respublikasının dövlət ideologiyasının və milli mədəniyyətinin özünü əks etdirir. Bu ideologiya, uşaqlara milli dəyərləri, tarixi və mədəni irsi, milli qəhrəmanları və digər milli maraqlarımızı öyrədərək, onların milli kimliyini və vətənpərvərlik hissini formalaşdırmağa nail olmağı hədəfləyir.

Problemin aktuallığı. Məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, şagirdlərin milli kimliyini və vətənpərvərlik hissini formalaşdırmaq üçün ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisində azərbaycançılıq ideologiyasının inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili fənninin tədrisində azərbaycançılıq ideologiyasının öyrədilməsinin əsas məsələləri və milli dövlətçilik strategiyasının xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllimlər, şagirdlər, tələbələr, magistrantlar, elmi işçilər istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N., Sərdarov V., Cəfərov A. Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2016. 216 s.

2. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Heydər Əliyev və müasir türk dünyası” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: “Kooperasiya” nəşriyyatı, 2023. 810 s.

3. İsmayılov R., Nurullayeva Ü., Bayramova İ., Xanaliyeva A., Cəlilova K., “Azərbaycan dili” tədris dili fənni üzrə 2-ci sinif üçün dərslik. (2-ci hissə). Bakı: “Təhsil NP” MMC, 107 s.

4. İsmayılov R., Nurullayeva Ü., Bayramova İ., Zahidova Ş., Xanaliyeva A., Cəlilova K., “Azərbaycan dili” tədris dili fənni üzrə 3-cü sinif üçün dərslik (2-ci hissə). Bakı: “Radius” MMC, 107 s.

5. İsmayılov R., Nurullayeva Ü., Bayramova İ., Zahidova Ş., Xanaliyeva A., Cəlilova K., “Azərbaycan dili” tədris dili fənni üzrə 1-ci sinif üçün dərslik. (2-ci hissə) Bakı: “Şərq-Qərb” ASC, 84 s.

S.M. Abdullaeva

Возможности формирования азербайджанской идеологии у студентов при преподавании азербайджанского языка

Резюме

Статья посвящена сущности идеологии азербайджанства, роли идеологии азербайджанства в развитии, нашей идеологической поддержке, стратегии национальной государственности, а также тому, что главной опорой азербайджанского государства является идеология азербайджанства.

S.M. Abdullayeva

Possibilities of forming Azerbaijani ideology among students when teaching the Azerbaijani language

Summary

The article is devoted to the essence of the ideology of Azerbaijanism, the role of the ideology of Azerbaijanism in development, our ideological support, the strategy of national statehood, as well as the fact that the main support of the Azerbaijani state is the ideology of Azerbaijanism.

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024

UOT 37.0

**KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ HƏRBİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK
TƏRBIYƏSİNİN AŞILANMASININ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ****Gülşən Gülab qızı Bayramlı***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0009-0496-7829**E-mail:** gulsnbayramli@gmail.com*Açar sözlər:* tərbiyə, məktəb, hərbi-vətənpərvərlik, şagirdlər, tarix, əxlaq, vətən.*Ключевые слова:* образование, школа, военно-патриотизм, учащиеся, история, мораль, родина.*Key words:* education, school, military-patriotism, students, history, morals, motherland.

Vətənpərvərlik tərbiyəsini nəzəri əsasları ilk növbədə, müstəqilliyimizin qorunması uğrunda dövlət xadimlərimizin və klassiklərimizin vətənpərvərlik və Vətənin müdafiəsi ideyalarına istinad edir.

Ümummillə lider Heydər Əliyev demişdir: “Hər bir gənc vətəndaş vətənpərvər olmalıdır. Əgər öz vətəni, torpağını, xalqını sevməsən, öz xalqının mənəvi dəyərlərinə sadıq olmasan, şübhəsiz ki, başqa şeyləri də qiymətləndirə bilməzsən. İndi bizim əsas vəzifəmiz gənclərdə vətənpərvərlik ruhunu, milli ruhu, döyüş ruhunu qaldırmaqdır. Vətəni, torpağı müdafiə etmək, hər bir gənc üçün müqəddəs vəzifə olmalıdır”. [5]

İctimai-siyasi xadim, yazıçı Nəriman Nərimanov vətənpərvərlik haqqında demişdir: “Vətənin qədrini o kimsə bilər ki, vətən ilə onun ruhən rabitəsi olsun, vətən ilə bir yerdə ağlasın, bir yerdə gülsün”. [6]

Vətənpərvərlik mənəvi-əxlaqi tərbiyənin mühüm tərkib hissələrindən biri və ən önəmlisi olub, hər bir fərdin ən ülvə hissəsidir, doğma yurduna sonsuz sevgisi, el-obasına olan bağlılığıdır. Vətənə olan borcunu ödəməkdir vətənpərvərlik.

Vətənpərvərliyin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Azərbaycanın dövlətçiliyinə sədaqət;
2. Kütlələrin fəal vətəndaşlıq mövqeyi;
3. Vətənə məhəbbət, düşməne qarşı amansızlıq hisslərinin aşılması;
4. Xalqın önəmli ənənələri ilə müasir nailiyyətlərin sıx əlaqəsi.

Vətənpərvərlik üç əsas komponentin vəhdətindən ibarətdir;

1. Vətənpərvərlik ideyaları;
2. Vətənpərvərlik hissləri;
3. İnsanların vətənpərvər fəaliyyətləri.

Vətənpərvərlik tərbiyəsini əsas tərkib hissələri və istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Vətənin müdafiəsinə hazır olmaq;
 2. Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin daimiliyinə inam;
 3. Milli dəyərlərə hörmət, öz ana dilini səlis bilərək onun nəsillərə yüksək səviyyədə ötürülməsinə çalışmaq;
 4. Millətin layiqli nümayəndəsi olmaq üçün intellektual səviyyəyə malik olmaq.
- (<https://tehsil.biz>)

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi ailədə başlayıb, məktəbəqədər müəssisələrdə, məktəblərdə davam etməli, cəmiyyətdə formalaşmalıdır. Məktəbdə şagirdlərə hərbi-vətənpərvərlik hissənin aşılması üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər, hər gün himn səsləndirilir, vətənpərvərlik mövzusunda şeirlər öyrədilir, şagirdlərə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Rəmzləri barədə biliklər aşılanır, qəhrəmanlıq nümunələrindən danışılır. Şagirdlər qələm tutub yazı yazmağa, oxumağa başladığında yazıb-oxuduqları ilk kəlmələr “Ana” və “Vətən” kəlmələri olmalıdır.

Xalq şairi Səməd Vurğun vətənpərvərlik haqqında demişdir: “Mənsub olduğu xalqın varlığı ilə fəxr etməyən, onun eşqini müqəddəs bir məşəl kimi öz qəlbində yandırmayan bir insan öz vətəndaşlıq haqqını dərk edə bilməz, ona “vətənpərvər” demək də gülünc olardı”. (İ.Əsgərov, 2000: 52 s.)

Müstəqil Respublikamızda hərbi təhlükənin yeganə mənbəyi erməni vandalizmidir. Nəmərd qonşu ermənilərin təcavüzü ilə respublikamızın 20 faiz torpağı zəbt edilmiş, bir milyona qədər vətəndaşlarımız evsiz-eşiksiz qalmışlar. Vəziyyətin ağırlığı ölkəmizdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə ön plana çəkmək ehtiyacını artırır və 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə torpaqlarımız erməni vandallarından, faşistlərdən azad edildi.

Bu gün hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin qarşısında bir tərəfdən ölkəmizin azadlıq və müstəqillik yolunda dönməz mübarizəsi və bu yöndə görülən işlərin gerçək təbliği, milli ordumuza qayğı, kömək, digər tərəfdən isə vətənin müdafiəsi üçün zəruri, vacib olan cəhətləri peşəkarcasına gənclərə mənimsətmək durur.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi ümumi tərbiyənin tərkib hissəsi olub, şagirdlərin hərbi xidmətə psixoloji və fizioloji hazırlıqlarının, onların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinin məqsəd-yönlü, yüksək səviyyədə təşkili prosesidir.

Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin məqsədini aşağıdakı kimi şərh etməyi məsləhət bilirik.

1. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi gənc nəslin hərtərəfli inkişafı, onların fiziki cəhətdən sağlam və gümrah olması üçün stimuldur;

2. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin hərtərəfli inkişafı ilə yanaşı gənc nəslə vətəni müdafiə hissləri aşılamaq, onların mənəvi zənginliyinə nail olmaq. [5, s. 49-50]

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Gənclərdə yüksək mənəvi-siyasi, psixoloji, fiziki keyfiyyətləri inkişaf etdirmək;

2. Hərbi, hərbi-texniki biliklərin mənimsənilməsinə yardımçı olmaq;

3. Öz ölkəsini müdafiə etməyə hazır, xalqın əmək, döyüş ənənələrinə, onun Silahlı Qüvvələrinə sadıq vətənpərvərlər tərbiyə etməkdir.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində əyani vasitələrin də böyük rol oynadığı inkar edilməzdir. Müharibə mövzusunda dair metodiki tövsiyələr, müharibənin dəhşətlərini özündə əks etdirən həqiqətlər sənədlərin dili ilə uşaqlara çatdırılmalı, müxtəlif mövzularda plakat-şüarlardan, hərbi-vətənpərvərlik mövzusunda həsr edilmiş informasiya vasitələrinin təsir gücündən istifadə edilməlidir.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi türk milli savaş və azərbaycançılıq ənənələrinə söykənməlidir. Çünki türk mərdliyi, türk dəyanəti, türk inadkarlığı, türk qüruru heç bir xalqın qanunlarına bənzəmir. Biz hərbi-vətənpərvərlik sahəsində ideoloji iş apararkən uşaqlara dövlət xadimləri - Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Ulu öndər Heydər Əliyevin, Mustafa Kamal Atatürkün müdrik kəlamlarını xatırladıırıq.

Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan - Türkiyə bir millət, iki dövlətdir”.

Mustafa Kamal Atatürk demişdir: Zəfər “zəfər mənimdir” deyə bilənindir. Uğur isə “bacarağam” deyə başlayaraq sonda “bacardım” deyənindir. (<https://m.facebook.com>)

Kiçikyaşlı məktəblilərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılınması elə bir mərhələni keçir ki, bunsuz heç bir məqsədə nail olmaq mümkün deyildir. Yəni o vətənlə başlanır. Vətənə xidmət edir. Vətənin ümumi mənzərəsini, xalqın qəhrəmanlıq keçmişini, torpaqlarımızın zənginliyini, misilsiz təbiətini, xalqın böyük tarixini, böyük şəxsiyyətlərin həyatını, amalını, fəaliyyətini, apardıqları mübarizələri vətənə məhəbbət rəmzi kimi aşılamaq lazım bilinir.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin həyata keçirilməsində müəllimin rolu inkaredilməzdir. M.K. Atatürk haqlı olaraq, göstərirdi ki, “millətləri azad edən yalnız və yalnız müəllimdir, müəllimdən, maarifçidən məhrum olan bir millət hələ millət adını daşımağa layiq deyildir, ona adi bir kütlə deyilir. Bir kütlə millət olmaq üçün mütləq maarifçilərə, müəllimlərə möhtacdır”. (S.Namazov, 2003: 46 s.)

Şagirdlərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılınmasında ailənin, məktəbin, ictimai təşkilatların rolu böyükdür.

Bildiyimiz kimi tərbiyə prosesi uşağın məktəbə daxil olmasından qabaq ailədə başlanır, körpə evlərində, uşaq bağçalarında davam edərək tərbiyə nəhayət, məktəbdə yetkinləşir və sonra da insanın bütün həyatı boyu davam edir. Lakin insan xarakterinin formalaşması prinsiplərinin təməli ailədə qoyulur.

Pedaqogika və psixologiya alimləri ailəni ilk tərbiyə məktəbi hesab edirlər, çünki uşağın şəxsiyyəti ilk olaraq ailədə təşəkkül tapır. Ailə uşaq və gənclərə vətənə hədsiz məhəbbət, torpağa bağlılıq, millətə sədaqət, kollektivçilik və həmrəylik hissi, yüksək şüurlu intizam, nümunəvi əxlaqi sifətlər tərbiyə etmək və s. keyfiyyətlər aşılayır.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində məktəbin qarşısında bir sıra tələblər qoyulur. Onları nəzərdən keçirək:

1. Dərslərdə milli qəhrəmanlar, tarixi hadisələr haqqında uşaqlara geniş məlumatlar verilməlidir;

2. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi keçmiş zəngin tariximizə istinad edilməlidir, dünya xalqlarının da zəngin tarixinə söykənməli, onun beynəlmiləl xarakteri üzrə çıxmalıdır;

3. Respublikamız zəngin muzeylər diyarıdır, burada tariximiz cəmləşib, uşaqların vaxtlı-vaxtında muzeylərə aparılması, onlarda tarixlə tanışlıq yaratmaqla, eşitdikləri bilikləri bir daha gözləri ilə görməsi bir növ biliyin əməli təcrübəyə çevrilməsinə gətirib çıxarır;

4. Məktəblərdə qəhrəmanlarla görüş, tarixi bayramlar, ildönümləri, Zəfər Gününün və s. keçirilməsi hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəvi işində çox böyük əhəmiyyət kəsb edir;

5. Məktəblərdə tele-studyanın, sinif və məktəb divar qəzetlərinin tərbiyəvi təsiri də unudulmamalıdır;

6. Məktəblərdə təşkil olunan məzunlar güşəsinin əhəmiyyəti müstəsnaadır. Məktəbi qurtaranlar arasında görkəmli şəxslərin, eləcə də Qarabağ döyüşlərində vuruşan milli qəhrəmanlarımız, qazilərimiz və şəhidlərimizin şəkli, həyatı haqqında geniş məlumatlar öz əksini tapmalıdır;

7. Radio və televiziya verilişlərində, xüsusilə, Azərbaycançılıq, türkçülük, “Aypara”, “Dastan”, “Səngər”, “Torpaq” haqqında məlumatlar da, hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində olduqca önəmlidir. Bu verilişlər uşaqlarda vətənə məhəbbət, sədaqət, mərdlik kimi əxlaqi keyfiyyətlər aşılayır;

8. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin təsirli formalarından biri – məktəbdə keçirilən hərbi oyunlardan geniş istifadə edilməsidir. Bu oyunlar uşaqları hərbi aləminə daha da yaxınlaşdırır. Onlarda qəhrəmanlıq, qorxmazlıq vərdişləri oyadır;

9. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində məktəbdə valideynlər iclasının da rolu böyükdür. Bu iclaslarda valideynlərin və uşaqların birgə iştirakını təmin etmək lazımdır;

10. Məktəbdə valideyn guşəsini düzəltmək, burada orduda, polisdə çalışan valideynlərin şəkillərini, onların təəssüratlarını canlandırmaq olar;

11. Erməni vəhşiliklərini heç zaman unutmamaq.

Məktəblilər dərk edirlər ki, Azərbaycan müstəqil dövlət kimi yaşamaq istəyirsə, güclü orduya malik olmalıdır. Hər bir xalqın tarixinə hörmət onun hərbi sərkərdələrinə, generallarına hörmətdir. Bu Azərbaycan üçün Şah İsmayıl Xətaiyə, Babək Xürrəmiyə, Cavanşirə, Polad Həşimova, İsmayıl bəy Qutqaşınliya, Əliağa Şıxlinskiyə, Tərhan Əliyərbəyova, Səməd bəy Mehmandarova, Heydər Əliyevə və digər generallara və hərbiçilərə hörmətdir.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində kollektivçiliyin də rolu böyükdür. Kollektivçilik – fəaliyyətlərin sərvəti kimi mövcuddur. Burada fərdlər sanki özünü güzgüdə görür, özünün müsibət və mənfi cəhətlərini aşkarlayır. İnsanın insan üçün məsuliyyəti yoxdursa – kollektiv də yoxdur. [2, s. 75]

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində yaxından köməklik göstərən bir neçə ictimai təşkilatlar haqqında qısa da olsa, məlumat vermək yerinə düşərdi.

Azərbaycan Gənclər Təşkilatı

Ən böyük ictimai təşkilat olmaqla, gənclərin təlim-tərbiyəsində başlıca rol oynamaqla, ictimai işlərdə də özünə xas fəallıq göstərir. O, gəncləri kütləvi hərbi-idman yarışları ilə, təlim və düşərgə toplanışları ilə, əsgərlərin həyatı ilə, məişəti və hərbi yürüşləri ƏMH (əməyə, müdafiəyə hazıram) kompleks normasını verməyə hazırlayır.

Hərbi idman oyunlarını “Cəsurlar”, “Sağ cinah uğrunda”, “Hərbi şahin” kimi maraqlı oyunların keçirilməsini təşkil edir. Gənclərin tarixi abidələrə, ölkə və diyarşünaslıq muzeylərinə, zəfər parkına ekskursiyasını təşkil edir. Gənclərin hərbi xidmətə hazırlanması, yola salınması, hərbi xidmətlərinə və hərbi sənətini öyrənmələrinə köməklik edir. [2, s.76]

Qırmızı Aypara Cəmiyyəti:

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan ictimai təşkilatlardan biri də bu cəmiyyətdir. Şagirdlərə xeyirxahlıq, insanlara qarşı diqqətli olmaq, zəifləri müdafiə etmək, insanlara pislilik etməmək, yoldaşlarına bədbəxtlik üz verdikdə ona köməklik etmək, ata-anaya köməklik göstərmək, xüsusi diqqət yetirmək kimi ali hissləri təlqin edir. Onlar həmişə uşaqları cəmiyyətin ən namuslu, ən sağlam vətəndaşı kimi görməyi arzu edirlər. [2, s. 78]

Ailənin, Məktəbin, İctimai təşkilatların birləşməsi, birgə fəaliyyəti sayəsində təlim-tərbiyənin bütün sahələrində, o cümlədən hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin gənc nəsle öyrədilməsinə, mənimsədilməsinə nail ola bilərik. Əks təqdirdə bunlardan biri zəif fəaliyyət göstərərsə, istənilən məqsədə nail olmaq mümkün deyildir.

Problemin aktuallığı. Əsrlər boyu Azərbaycan ölkəsi yadellilər tərəfindən işğal edilmiş, təbii sərvətlərinə göz dikilmiş, düşmənlərə məruz qalmışdır. Bugünkü gənc nəslin və gələcəkdəki gənc nəslin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsini formalaşdırmaq üçün onlarda milli-mənəvi

duyguları formalaşdırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə vətənpərvərlik və hərbi-vətənpərvərlik anlayışları elmi surətdə açıqlanaraq fərqləndirilmiş və ətraflı məlumat verilmişdir. Vətənpərvərlik hissi ön plana çəkilmişdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, valideynlər, şagirdlər, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov İ.B. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsasları. Bakı, 2000. 152 s.
2. Namazov S. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılmasında ailə, məktəb və ictimai təşkilatların əlbir işi. Bakı: Şur, 2003. 120 s.
3. Həsənov A, Ağayev Ə. Pedaqogika (Dərslik). Bakı: Nasir, 2007. 496 s.
4. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş "Heydər Əliyev və müasir türk dünyası" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: Kooperasiya, 2023. 810 s.
5. https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e11386_az.html
6. <https://www.clb.az/storage/methodical-aids/May2022/iRIFsUoz5vNVOJj2uPwf.pdf>
7. <https://tehsil.biz/news/az/47568/Hrbi-vtnprvrlik-trbiysi-mumi-trbiynin-trkib-hissisi-kimi>

Г.Г. Байрамлы

Теоретические вопросы воспитания военного патриотизма у младших школьников Резюме

В наших школах воспитываются и формируются граждане, которые развивают и двигают общество вперед. Неоспоримым фактом является то, что идеи патриотизма, пропагандируемые в наших школах, прививают молодежи самые возвышенные чувства самопожертвования, героизма и непобедимости. Задача учителя в школе не ограничивается только передачей знаний, это еще и воспитание личности, достойной Родины.

G.G. Bayramli

Theoretical issues of instilling military patriotism in young schoolchildren Summary

Citizens who develop and move society forward are educated and formed in our schools. It is an undeniable fact that the ideas of patriotism propagated in our schools instill in young people the most sublime feelings of self-sacrifice, heroism and invincibility. The task of the teacher in the school is not limited only to imparting knowledge, it is also to cultivate a personality worthy of the motherland.

Redaksiyaya daxil olub: 20.05.2024

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT

UOT 37

AZƏRBAYCANDA PEDAQOGİKA ELMİNİN İNKİŞAFINDA ÖZÜNÜTƏHSİL
VƏ ÖZÜNÜTƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Solmaz Elçin qızı Hüseynova

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

Orcid: 0009-0004-2643-4111

E-mail: solmazhuseynovaaa@gmail.com

Açar sözlər: *özünütəhsil, özünütərbiyə, mütəfəkkir, elm, pedaqogika.*

Ключевые слова: *самообразование, самодисциплина, мыслитель, наука, педагогика.*

Key words: *self-education, self-discipline, thinker, science, pedagogy.*

Azərbaycanda xalq düşüncəsinin ifadələrində, müqəddəs kitabımız olan “Qurani-Kərim”-də, Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində, orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin, XIX əsr maarifçilərinin, görkəmli xalqların pedaqoqlarının əsərlərində həmçinin müasir dövrün ədəbiyyatında, yazıçıların, şairlərin aforizmlərində özünütərbiyə ilə bağlı fikirlər, bu gün də dəyərli xəzinə olmaqla öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Azərbaycan xalqının folklor nümunələrində zəngin və dərin mənalı fikirlər bu gün üçün də aktual hesab olunur. “Savad pulla deyil, zəhmətlə əldə edilir”, “Bilməmək ayıb deyil, öyrənməmək ayıbdır” və s. ədəbi xəzinədən gələn əxlaqi ifadələr xalqın – atalar sözləri və məsəlləri tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Qədim dövrlərdən başlayaraq böyük mütəfəkkirlərimizin əsərlərində özünütərbiyə mühüm məsələ olmuşdur. Onların yazıb-yaratdığı mənəvi sərvətlərdə insanın həyatında və şəxsiyyətin inkişafında özünütərbiyənin əhəmiyyəti xüsusilə vurğulanır və onun rolu qeyd olunur.

İlk öncə özünütəhsil və özünütərbiyənin tərifini qeyd etməliyik: Özünütəhsil insanın müstəqil olaraq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi prosesidir. Özünütəhsil həm çox çətin həm də çox məsuliyyətlidir. Çünki insan özünütəhsilə yiyələnməkə heç kimin nəzarəti olmadan təhsilə yiyələnir.

Özünütərbiyə isə insanın öz üzərində mütəşəkkil və sistemli olaraq işləməsi və formalaşması prosesidir.

Müasir dövrdə pedaqogika elmində təcrübə göstərir ki, özünütəhsil və özünütərbiyə olmadan uğurlu mütəxəssis olmaq və biliklərə dərinlən yiyələnmək mümkün deyil. Bir qayda olaraq, özünütəhsil və özünütərbiyə müasir mütəxəssislərin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biri hesab olunur.

Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də budur ki, pedaqoji tədqiqatlarda və sosial yanaşmalarda özünütərbiyə və özünütəhsil mədəni və etik davranışların əsas meyarı hesab olunur.

İndi isə Azərbaycanda özünütəhsil və özünütərbiyə ilə bağlı fikrin formalaşması mərhələlərinə nəzər salmalıyıq.

Zərdüştilik qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda, Orta Asiyada, Kiçik Asiyada və

bəzi başqa ölkələrdə geniş yayılmış fəlsəfi əsər, pedaqoji fikir nümunəsidir. Qədim zamanlarda Zərdüşt məbədlərində “Atəşgah” elm və təhsil, alim və müdriklər ocağı adlanırdı. Bu məbədlərdə təhsil alanlar orada yaşayırdı, həmçinin gənclər yazıb-oxumağı burada öyrənir, müdriklərdən dərs alır və özünütəhsil yolu ilə biliklərə yiyələnirdilər.

Nəhəng İslam mədəniyyətində “Elmin ardınca get, Çində olsa da”, “Beşikdən qəbirə qədər öyrən”, “İkisi doymaz: Elm axtaran və mal axtaran” kimi hədislər, gənc nəslə elm öyrənməyə və özünütəhsil bacarıqları ilə inkişaf etməyə cəlb etmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi təhsilin həm kişilər, həm də qadınlar üçün vacib olduğunu əsərlərində qeyd edirdi. O, demək olar ki, bütün şeirlərində qadınları savadlı olaraq təsvir edirdi. Nizami təkcə humanitar və təbiət elmlərini deyil, ilahi elmləri də öyrənməyi vacib hesab edirdi: “Bilik kəsb etməklə dünyanı qazan, Əsmanı oxu ki, mənə alsan. Qaç o sözlərdən ki, mənasız, boşdur, İlahi elmlər öyrənmək xoşdur”.

Nizami “Leyli və Məcnun” poemasında qız və oğlanların birgə təhsil aldığı məktəbdən, “İskəndərnamə” əsərində isə qadınlar üçün yaradılan ali məktəbdən bəhs edir. Nizami Gəncəvi qeyd edir ki, kitab oxumaqla bilik yenilənir və inkişaf edir.

Dahi Nizami “Oğlum Məhəmmədə nəsihət” əsərində kamala çatmağın yeganə yolunu elmə yiyələnməkdə görürdü: “Qəflətdə oynama, qeyrət vaxtıdır. İndi hünər vaxtı, şöhrət vaxtıdır. Ucalmaq istəsən, bir kamala çat, Kamala ehtiram göstərər həyat”.

Əfzələddin Xaqani Şirvani, Nəsirəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov və başqaları kimi Azərbaycanın və bütün Şərqi böyük mütəfəkkir şairləri özünütərbiyə yolu ilə elmləri mükəmməl mənimsəmişlər. Bu mütəfəkkirlər təlimlərini başa vurduqdan sonra özünütəhsil yolu ilə öyrəndikləri bilik sahələrini təkmilləşdirir və onları maraqlandıran yeni biliklərə yiyələnirlər.

Azərbaycan xalqının görkəmli ustadlarından biri Əfzələddin Xaqani Şirvani (1120-1199) öz əsərlərində qeyd edir ki, “İnsan aləmini o zaman öyrənmək, dərk etmək olar ki, müəllim insanın ruhu, ürəyi olsun. Bu məktəbdə (qəlb məbədi) şübhəsiz ki, hörmət, oxumaq, öyrənmək, çətinliklərə qalib gəlmək və dünya tufanından qaçmağa çalışmaq istəyi olmalıdır”. Xaqani qeyd edir ki, “Özünütəhsil insanın intellektual səviyyəsini yüksəltməklə yanaşı, ona həyatın çətinliklərini dəf etməyə kömək edir, onda mənəvi dözümlülük yaradır.

Müəllif vurğulayır ki, “Elmdə hər tələbə zirvələrə çata bilməz; özünü alim hesab edən şəxs Nuhun dövründən elmi öyrənməli, yəni hərtərəfli şəkildə onun bütün dərinliyinə varmalıdır”.

Dünya şöhrətli Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusi (1201-1274) kiçik yaşlarından müstəqil təhsil almış, böyük alimlərdən dərs almış, elmi müzakirələrdə və elmi məclislərdə-məktəblərdə iştirak etmişdir.

Nəsirəddin Tusi “Gecəni səhərə çevirən insanın ruhu gündüzlər sevinclə dolur” fikrini dəfələrlə təkrar edirdi. Nəsirəddin Tusinin fikrincə, “İnsanın xoşbəxtliyinin və ya bədbəxtliyinin açarı onun ağıl və iradəsinin gücündədir”. İnsan müstəqil, ardıcıl, məqsədyönlü işləyirsə, israrla biliyə yiyələnirsə, elm və mədəniyyəti dərk edirsə, bu, onun nəzərdə tutduğu məqsədə düzgün şəkildə çatmasına kömək edə bilər”.

Dahi mütəfəkkir Məhəmməd Füzuli əsərlərində elmə yüksək qiymət verirdi, elmin insan mənəviyyatını yüksəldən, insan azadlığına yardım edən vasitə hesab edərək yazırdı: “Elmdir bəis rifayət xalq” (Xalqın rifahı elmdədir).

Azərbaycanın böyük mütəfəkkirlərindən biri olan Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847)

özünütəhsil və özünütərbiyə yolu ilə hərtərəfli biliyə, müdrikiyə nail olmuş görkəmli maarifçi olmuşdur.

A. Bakıxanovun əsərlərindəki qiymətli fikirlər özünütərbiyəyə gözəl bir nümunədir: “Rəhm və insaf anadangəlmə, ədalət isə sonradan törəmədir”. A. Bakıxanov qeyd edir ki, “İnsaf insanın öz daxilində olan, onun hərəkət və davranışlarına nəzarət edib, qiymət verən hakimdir”.

Böyük filosof və dramaturq Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) çox kiçik yaşlarından əla yaddaşa və zəngin müəlliməyə malik idi. O, daim özünütəhsillə məşğul olmuş, elmin müxtəlif sahələrini öyrənməyə səy göstərmişdir.

Mirzə Fətəli Axundovun özünütərbiyəyə dair fikirlərində gənc nəslin mənəvi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi vacib hesab olunur. O, tərbiyəyə dair düşüncələrində dostluq, ədalət, humanizm, əməksevərlik, sədaqət kimi keyfiyyətləri diqqət mərkəzində saxlayırdı. Axundov uşaqların doğma yurda, vətənə, ölkəyə məhəbbət ruhunda tərbiyə olunması fikrini dəstəkləyirdi.

Sonda qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın görkəmli alim və yazıçılarının özünütəhsil və özünütərbiyəyə dair fikirləri pedaqoji fikrin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik mənbələr hesab olunur. Nizami, Xaqani, Nəsimi, Nəsirəddin Tusi, Füzuli və Azərbaycanın ümumən Şərqi dünyə şöhrətli filosof və şairləri öz zəngin təcrübələrinə əsaslanaraq gənc nəslin özünütərbiyəsi, özünütəhsili, şagirdlərin biliklərə yiyələnməsi haqqında dəyərli fikirləri və zəruri materialları təqdim etmişlər.

Qeyd etməliyik ki, bu gün elm və texnikanın yüksək səviyyədə inkişafı, zəngin informasiya axınları şagirdlərin və tələbələrin təhsil həyatında özünütəhsil və özünütərbiyə fəaliyyətini də aktuallaşdırır.

Ona görə də indiki mərhələdə biz tarixi materialların bizə verdiyi mənbələrə əsaslanmalı və onları indi də təlim və tərbiyədə tətbiq etməyə çalışmalıyıq.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə təlim prosesində özünütəhsil və özünütərbiyə məsələləri Azərbaycan pedaqogikasında mühüm istiqamətlərdən biridir. Şagirdlərin və tələbələrin özünütəhsil və özünütərbiyə məsələləri onların gələcək inkişafında vacib rol oynayır və öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Problemin elmi yeniliyi. Azərbaycan mütəfəkkirlərinin özünütəhsil və özünütərbiyə ilə bağlı pedaqoji fikirləri diqqət mərkəzinə çatdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ümumtəhsil məktəblərinin və ali təhsil müəssisələrinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. <https://cyberleninka.ru/article/n/azerbaydzhanskie-mysliteli-pedagogi-o-deyatelnosti-samoobrazovaniya>
2. <https://portal.azertag.az/az/node/9673>
3. <https://hurriyyet.az/az/post/nizaminin-eserlerinde-terbiye-ve-tehsil-meseleleri-serdar-zeynal-yazir-354489>

С.Е. Гусейнова**Проблемы самообразования и самодисциплина в развитии педагогической науки в Азербайджана****Резюме**

Статья была посвящена самодисциплине и самодисциплине в развитии педагогической науки в Азербайджане. В статье подчеркивается важность воспитательных встреч, самодисциплины и самодисциплины видных азербайджанских интеллектуалов, таких как Низами, Туси, Физули, азербайджанские просветители Бакыханов, Ахундов. Интеллектуалы писали по таким вопросам, как образование, наука и дисциплина. В статье также подчеркивается значение самодисциплины и самодисциплины в учебной жизни учеников и студентов в современное время.

S.E. Huseynova**Issues of self-education and self-discipline in the development of pedagogic science in Azerbaijan****Summary**

The article was devoted to self-education and self-discipline in the development of pedagogical science in Azerbaijan. The article highlights the importance of educational meetings, self-education, and self-discipline by prominent Azerbaijani intellectuals, such as Nizami, Tusi, Fuzuli, Azerbaijani educators Bakıhanov, and Akhundov. Intellectuals have written on these issues, such as education, science, and discipline. The article also highlights the importance of self-education and self-discipline in the educational life of pupil and students in modern times.

Redaksiyaya daxil olub: 13.05.2024

**İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ
ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ
EDUCATION AND UPBRINGING IN PRIMARY CLASSES**

UOT 372.3/4

**İBTİDAİ MƏKTƏBDƏ ŞAĞİRD LƏR ARASINDA İDRAK MARAQLARININ
İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ İMKANLARI**

Rauza Cahid qızı Qəribova

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

Orcid: 0009-0003-9527-0416

E-mail: rauzagareeb@gmail.com

Açar sözlər: *kiçik məktəblilər, psixi inkişaf, intellektual inkişaf, təlim, təhsil.*

Ключевые слова: *младшие школьники, психическое развитие, интеллектуальное развитие, обучение, образование.*

Key words: *junior schoolchildren, mental development, intellectual development, training, education.*

Uşağın məktəbə daxil olması ilə əlaqədar onun həyatında bir sıra psixoloji dəyişikliklər baş verir. Belə ki, uşaq onun üçün tamam yeni olan bir şəraitə-məktəbə düşdükdən sonra özünün hərəkət, rəftar və davranışını məktəbin daxili intizam qaydaları əsasında həyata keçirməli, yoldaşları və müəllimlə əvvəlkindən fərqli davranış formaları mənimsəməli olur. Təlim fəaliyyəti dedikdə, müəllimin rəhbərliyi altında bilik, bacarıq və vərdişlərin məqsədəuyğun, mü-təşəkkil, planlı şəkildə mənimsənilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Bu prosesdə iki mühüm cə-həti fərqləndirmək olar. Birinci cəhət, müəyyən elmi anlayışlar, qanunlar və əməli məsələlərin həllinə əsaslanan ümumi üsul və tərzlərlə bağlıdır. İkincisi isə, təlimin quruluşu ilə bağlıdır. I-II sinif şagirdlərinin qavrayışlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onun az fərqləndirici, səthi, nisbətən az məqsədəyönəlmiş olmasıdır [1]. Həmin yaş dövründə uşaqlar, birinci növbədə, o obyektə və ya əlamətə qavrayırlar ki, onlar, bilavasitə emosional təəssürat yaratmış, uşaqlar üçün əhəmiyyətli olsun. Kiçik məktəblilərin qavrayışlarının xarakterik cəhətlərindən biri də oxşar obyektləri qeyri-dəqiq qavramasıdır. Qavrayış zamanı fərqləndirmənin kifayət səviyyədə olmaması onu göstərir ki, uşaqlar oxşar cisim və hadisələrə eyni mənə verirlər.

Kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda qeyri-ixtiyari diqqət ixtiyari diqqətə nisbətən üstünlük təşkil edir, onun davamlılığı ixtiyari diqqətə nisbətən yüksək olur. Məlum olduğu kimi, qeyri-ixtiyari diqqət ən çox uşağın marağı ilə əlaqədardır. Məktəbə daxil olmaqla uşağın marağı, xüsusilə təlim fəaliyyətinə olan marağı genişlənir, inkişaf edir. Kiçik məktəb yaşlı dövründə diqqətin həcmi bir qədər genişlənir. Diqqətin həcmi genişlənməsi şagirdin təlim fəaliyyətində müvəffəqiyyət qazanmasına əsaslı təsir göstərir. Uşağın diqqətinin inkişafı üçün müxtəlif təlim üsullarından da istifadə olunur. Dərsdə müxtəlif üsullar, müxtəlif qaydalar gözlənilmədikdə uşağın diqqəti yayınır, dalgınlıq əmələ gəlir. Dərsdə diqqətin davamlılığı müəllimin davranışından da asılıdır. Müəllim səsini tonunu, intonasiyasını dəyişdikdə, nitqdə vurğu və intonasiyadan düzgün istifadə etdikdə diqqətin davamlılığını təmin edə bilər. Dərsdə diqqətliliyi təmin edən amillərdən biri də təlim prosesinin səmərəli təşkilidir.

Nitqin inkişafı. Nitqin hər 3 istiqamətinin (söz ehtiyatı, fonetik, qrammatik) inkişafı onun yeni mərhələyə-yazılı nitqin inkişafına keçməsinə imkan verir. Şagirdlərin oxu vərdişinə yiyələnməsi üç mərhələdən ibarətdir:

1-ci mərhələ analitik mərhələ adlanır ki, burada şagird hərflərin adlarını öyrənir, onlardan heca, hecalardan isə sözlərin əmələ gəlməsi ilə tanış olur.

2-ci mərhələ sintetik mərhələdir ki, şagird sözlərin ünsürlərini çətinlik çəkmədən və nisbətən tez sintez edir, ancaq bu zaman bir sıra çətinliklər özünü göstərir. Həmin vaxt uşaq sözlərin tərkib hissəsini müəyyənləşdirmədən oxuyaraq oxşar sözlərin oxunuşunu qarışdırır.

3-cü mərhələ analitik-sintetik mərhələdir ki, burada şagird sözün ünsürlərini sürətlə müəyyənləşdirməyə əsaslanaraq oxumağa başlayır. Bu mərhələ sürətli qiraət mərhələsi hesab edilir [2].

Hafizənin inkişafı. Uşaqların hafizəsi məktəbdə müntəzəm təlim-tərbiyə sayəsində sürətlə inkişaf etməyə başlayır, xüsusilə mexaniki və mənalı hafizənin nisbəti dəyişir, mənalı hafizə daha səmərəli inkişaf edir. Kiçik məktəb yaşlı uşaqlar konkret cisimləri, faktları, özlərinin bilavasitə qavradıqları hadisələri daha yaxşı yadda saxlayırlar. Təlim prosesində emosional məzmunla malik olan material yaxşı yadda qalır və hafizəni inkişaf etdirir. Burada əqli iş, adətən, hisslərlə müşayiət olunur. İxtiyari yaddasaxlamanın inkişafında qarşıya məqsəd qoymaqla öyrəniləcək materialın müqayisə edilməsinin də böyük rolu vardır. Hafizənin inkişafı və yaddasaxlamanın davamlılığında plan tərtib etmənin də böyük əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatlar göstərir ki, planla öyrənmə plansız öyrənməyə nisbətən yaxşı nəticə verir. Hafizənin inkişafında ciddi nəzarət və tələbkarlıq da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təfəkkürün inkişafı. Təfəkkürün inkişafında konkretlik və emosionallıq geniş yer tutur. Uşaqlar fikri əməliyyatlar aparır, ümumiləşdirir, əyani təfəkkürlə mücərrəd təfəkkürün birgə fəaliyyəti praktik və nəzəri təfəkkürü də inkişaf etdirir. Şagirdlər təhlili yalnız əyani-əməli planda deyil, əqli planda da apara bilirlər. Kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda təlim-tərbiyənin təsiri altında müqayisə prosesi də inkişaf edir. Bu yaş dövründə əqli fəaliyyətin inkişafında təfəkkürün hökm və əqli nəticə formaları da inkişaf edir. Hökmlərin düzgün forması uşağın cisim və hadisələr haqqında düzgün, dəqiq fikir yürütməsinə imkan verir. Təhlil fikri əməliyyatı ilə bərabər, uşaqlarda tərkib fikri əməliyyatı da inkişaf edir. Tərkib fikri əməliyyatı prosesində şagirdlər ayrı-ayrı hissələri, əlamətləri birləşdirib, tam şəkildə öyrənirlər [2]. Təlim prosesində təhlil və tərkibin inkişafı qarşılıqlı vəhdətdə həyata keçirilir. Kiçik yaşlı məktəblilərdə mücərrədləşdirmə və konkretləşdirmə prosesləri də inkişaf edir. Təlim prosesində kiçik məktəblilərin təfəkkürünün qeyd olunan xüsusiyyətləri müəllim tərəfindən ciddi surətdə nəzərə alınmalıdır.

Təxəyyülün inkişafı. Kiçik məktəb yaşlı dövründə uşağın həyat təcrübəsi və biliyinin artması sayəsində onda təxəyyülün inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Bu yaş dövrü üçün bərpəddici təxəyyül əsas olur. Bərpəddici təxəyyül kiçik yaşlı şagirdin təlim fəaliyyətində hələddici rol oynamağa başlayıb, onun tərkib hissəsinə çevrilir; keçilən dərslərin mənimsənilməsini asanlaşdırır. Təcrübə göstərir ki, kiçik məktəb yaşlı şagirdlər hekayə və nağıllar əsasında surətləri təsəvvür etməkdə çətinlik çəkmirlər [3]. Hər şeydən əvvəl, kiçik məktəblinin təxəyyülü emosional xarakter daşıyır. Onda hisslərin, bədii əsərlərin təsiri altında daha parlaq təxəyyül surətləri yaranır. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, birinci sinif şagirdlərinin təxəyyül surətləri hələ bağça yaş dövründə olduğu kimi, sxematik və fraqmentar xarakter daşıyır. Məktəbə daxil olmaq uşaqda yaradıcı təxəyyülün inkişafına da şərait yaradır. Təlim pro-

sesində şagirdlərin biliyi, həyat təcrübəsi artır, təsəvvürləri genişlənir, bütün bunlar isə onların nisbətən müstəqil, yaradıcı fəaliyyət göstərmələrinə imkan verir. Bu dövrdə təlim fəaliyyəti ilə yanaşı, uşağın şəkil çəkməsi, oyunda iştirakı, özündən nağıl və hekayələr quraşdırılması yaradıcı təxəyyülün inkişafına müsbət təsir göstərir.

Məktəbə yenidən gəlmiş uşaqlar bir sıra hissi hallar, təəssüratlar keçirirlər: onlar fəxr edirlər ki, artıq məktəblidirlər, “böyük” olmuşlar. Bununla yanaşı, mühitin, təlim və tərbiyənin təsiri altında uşaqlarda bir sıra müsbət hisslər yaranır. Bu cür hisslər, xüsusilə uşağın məktəbdə qazandığı müvəffəqiyyətlər, habelə çətinlikləri aradan qaldırması və s. ilə bağlı olan razılıq hissində özünü göstərir. Təlimdə qazandığı ilk müvəffəqiyyətlər uşağın sevincinə səbəb olur. Şagirdin məktəbdə aldığı yüksək qiymət müsbət emosional hal yaradır.

Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda hisslər az davamlılığı, keçiciliyi ilə fərqlənir. Yüksək əhval-ruhiyyə ilə çalışan uşağa təsir edən kiçik bir şey onun əhvalını tezliklə dəyişdirir. Kiçik məktəb yaşının sonuna doğru uşaqların hissləri nisbətən davamlı xarakter daşımağa başlayır. Bu dövrdə uşaqlarda zehni hisslər də inkişaf edir. Uşağda hər şeyi bilməyə, öyrənməyə həvəs, təlim tapşırıqlarını yerinə yetirərkən rast gəldiyi çətinliyi aradan qaldırmağa istək və s. kimi hallar baş verir.

Kiçik məktəbyaşlı şagirdlərdə əxlaqi-sosial hisslər də inkişaf edir. Bu dövrdə onlarda vətəne məhəbbət, insanlara qayğı göstərmək kimi hisslər formalaşır. Kiçik məktəb yaşlılarda sevinc və narazılıq yoldaşların bir-birinə hörmət və etibar edib-etməməsi ilə, özlərinin təşkilatçılıq qabiliyyətlərini qiymətləndirib-qiymətləndirməmələri ilə əlaqədar olur [3]. Kiçik məktəbyaşlı şagirdlərdə təsviri incəsənətin, musiqinin, nəğmənin təsiri ilə estetik hisslər də sürətlə inkişaf edir: hətta onlar nəğmələri, musiqi əsərlərini emosional cəhətdən qiymətləndirir və ona öz münasibətlərini bildirirlər.

Kiçik məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafında özünüdərkətmə, yəni öz psixi, fiziki, mənəvi keyfiyyət və xüsusiyyətlərinə şüurlu münasibət, özünüqiymətləndirmə mühüm rol oynayır. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında məktəb kollektivinə daxil olmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşağın sinfə, qrupa daxil olması bir tərəfdən onda kollektivçilik hissəsinin meydana gəlməsinə, digər tərəfdən isə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. Qrup daxilində kiçik məktəb yaşlıların bir-birinə münasibətində tədricən əsaslı dəyişikliklər nəzərə çarpır. Tədris fəaliyyəti tədricən uşaqları bir-biri ilə bağlayır və onların bir-birinə qarşılıqlı köməyini, tələbkarlığını təşəkkül etdirir.

Uşaqlar tədricən özlərini qrupun ayrılmaz hissəsi hesab edirlər. 9-11 yaşlı şagirdlər yoldaşlarının yanında onlara tutulan iradlardan daha çox utanır və mütəəssir olurlar. Kiçik məktəblilər öz şəxsi tələbat və arzuları ilə yanaşı, başqa adamların da maraq və istəklərinə aid fikir söyləyirlər.

Kiçik məktəblilərdə tələbat və maraqların inkişafı. Məktəbə daxil olmuş uşaqların tələbat və maraqları olduqca müxtəlif və rəngarəng xarakter daşıyır. Şagirdin müvəffəqiyyətlə oxumasına, biliklərə yiyələnməsinə müəllim yaxından kömək göstərdikdə şagird bu sahədəki tələbatını ödəyə bilir. Müəllim şagirdin gözü qarşısında ətraf varlığın zənginliklərini, bir növ nümayiş etdirir: onu yeni-yeni cisim və hadisələrlə tanış edir. Bu da uşağda idrak, təlim maraqlarının inkişafına səbəb olur. Oxumaq get-gedə nəinki lazımı, hətta ən maraqlı prosesə çevrilir. Psixoloqların tədqiqatları göstərmişdir ki, I sinfə yeni gələn uşaqlarda maraqlar hələ fərqləndirici xarakter daşmır [4]. Onlar təlim fəaliyyətinin bütün sahələri ilə eyni dərəcədə

maraqlanırlar. II sinifdə uşaqlarda təlim fəaliyyətinin nəticəsinə maraq artır. III sinifdə isə uşaqlarda müstəqilliyin artması onların təlim fəaliyyətinin mahiyyəti ilə daha dərinlən maraqlanmalarına imkan yaradır. Kiçik məktəblilər onları əhatə edən adamların rəftar və davranışlarını qiymətləndirməyə də maraq göstərir, eyni zamanda onlarda başqasının qeydinə qalmaq, insanlara həssaslıq göstərmək, onlara hörmət etmək kimi mövqedə olurlar.

Problemin aktuallığı. Kiçik məktəb yaş dövrü uşaqlarda idrak proseslərinin inkişafı üçün geniş imkan yaradır. Bu dövrdə qavrayışın xüsusiyyətləri, növləri, uşağın həyat və fəaliyyətinin təsiri altında, onun ətraf mühitin cisim və hadisələri ilə fəal qarşılıqlı münasibəti prosesində sürətlə inkişaf edir.

Problemin elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq şagirdlərdə idrak maraqlarının inkişaf etdirilməsi üsulları işlənmiş və qeyd edilmişdir. Qeyd edilən üsullar həm ailə, həm ibtidai sinif müəllimləri, həm də psixoloji xidmət göstərən mütəxəssislər tərəfindən səmərəli şəkildə istifadə edilə bilər.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllimlər, şagirdlər, tələbələr, magistrantlar, elmi işçilər istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Qədirov Ə. "Uşaqlarda idrak proseslərinin inkişafı". Bakı: Maarif, 1969.
2. Məmmədov U.A. "Təlimin psixoloji əsasları". Bakı, 1993.
3. Ağayev M.H. "Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil". Bakı, 2011.
4. Алябушева, Г. В. Критерии диагностики познавательного интереса младших школьников / Г. В. Алябушева // Наука сегодня: теоретические и практические аспекты сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции в 3 частях. – Научный центр «Диспут». 2015. – С. 8-10.
5. Конспект развивающего занятия для учащихся младшего школьного возраста «Путешествие в Вообразилию»: Сценарий тренинга // Школьная психология. 2003. – № 14.

Р.Дж. Гарибова

Возможности развития познавательных интересов учащихся начальных классов

Резюме

Основная цель данной статьи – развитие возможностей развития познавательных интересов в учебе в начальной школе. Период младшего школьного возраста предоставляет широкие возможности для развития познавательных процессов у детей. Это развитие развивает процессы, связанные с предметами и явлениями его среды, под влиянием особенностей развития, жизни и деятельности восприятия. Одним из восприятий младших школьников является неточное восприятие предметов. В ходе дифференциации при восприятии видно, что детям даются одни и те же установки и события. Именно поэтому его следует широко использовать в тренировочном процессе.

R.Dj. Garibova

**Possibilities of developing cognitive interests among students in primary school
Summary**

The main purpose of this article is to develop opportunities for the development of cognitive interests among studies in elementary school. The period of small school age provides a wide opportunity for the development of cognitive processes in children. This development develops processes related to the objects and phenomena of its environment under the influence of the characteristics, development, life and activity of perception. One of the perceptions of young schoolchildren is the inaccurate perception of objects. In the course of differentiation during perception, it shows that children are given the same attitude and events. That is why it should be widely used in the training process.

Redaksiyaya daxil olub: 23.05.2024

UOT 372.3/4

**İBTİDAI SİNİFDƏ ÖYRƏNƏNLƏRİN NİTQİNDƏ LEKSİK
NORMANIN POZULMASI HALLARI****Fatimə Mərdağa qızı Güləliyeva***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0000-1001-5212**E-mail:** Huseynova97_97@mail.ru*Açar sözlər:* öyrənən, leksik norma, nitqin funksiyaları, nitq səhvləri, üslubi səhvlər.*Ключевые слова:* обучающийся, лексическая норма, функции речи, речевые ошибки, стилистические ошибки.*Key words:* learner, lexical norm, functions of speech, speech errors, stylistic errors.

İbtidai siniflərdə öyrənənlərin həm şifahi, həm də yazılı nitqindəki aşkar olunan müəyyən qüsurlar dil və nitq normalarına riayət olunmaması nəticəsində meydana çıxır. Ona görə ki, nitq ədəbi dil normalarına əsaslanmırsa, qurulursa, o zaman onun istifadəsində müəyyən qüsurlar da üzə çıxır.

Norma dil sistemində özünü göstərən daimi bir prosesdir. Norma hər bir dilin daxili və ən lazımlı təyinedicilərindən hesab edilir. Dildəki bütün normalaşma prosesi nitqin fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir. Nitq dil vasitəsilə ifadə edilən fikri kollektivə ötürür. Norma dildə eyni vaxtda mövcud olan nitq variantlarından öz funksiyasını ən nümunəvi formada yerinə yetirmə baxımından fərqləndirilərək seçilən və istifadə edilən variantdır. Müasir nitqdə fərdilik vardır. Ancaq nitq dilin gərcək forması kimi dildən qida alır, dil isə nitqin formalaşmasının əsasını təşkil edir. “Nitqin özünəməxsus funksiyası mövcuddur. Bu funksiyalar belə göstərilir: 1) nitq prosesində predmetlər, hal-hərəkətlər, vəziyyət, şərait, zaman və s. konkret adlandırılır; 2) nitq prosesində leksik vahidlər vasitəsilə ümumiləşdirmə aparılır; 3) nitq prosesi kommunikasiyaya (ünsiyyətə) xidmət edir” (1, s.42)

Bu funksiyaları ibtidai sinif öyrənənləri də həyata keçirir.

Müxtəlif məfhum və anlayışların adını öyrənir, onları ümumiləşdirir və ünsiyyətdə müəyyən məqamlarda istifadə edirlər. Ünsiyyət isə əsasən cümlələrlə qurulur.

Azərbaycan ədəbi dili normalalaşmış bir dildir. Bu normalar dilimizin müxtəlif səviyyələrində fəaliyyət göstərir. Həmin normalardan biri *leksik norma* sayılır. Leksik norma müəyyən qədər ümumiliyi, sabitliyi ilə xarakterizə olunsa da, hər halda həmin normanın özü də tədricən dəyişə bilər. Ona görə ki, dil özü sosial hadisədir, dil daşıyıcılarının dəyişməsi ilə bağlı sabitliyini qoruyub saxlaya bilmir. Leksik normanın dəyişməsi nəticəsində belə bir durum yaranır ki, müəyyən zaman kəsiyində eyni bir hadisə, predmet və s.-ni ifadə etməkdən ötrü bir yox, bir neçə ifadə üsulu meydana gəlmiş olur, bu zaman nitq səhvləri yaranır. N.Hacıyeva yazır: “Nitq mədəniyyətinin tədqiq etdiyi sahələrdən biri nitq səhvləridir. Nitq səhvləri dedikdə, dil normalarının pozulması, tələffüz səhvləri, yazıda buraxılan səhvlər, anlaşılmaqlıq səbəbindən yaranan səhvlər, alınma sözləri bilməmək və ya çətin anlamaqdan irəli gələn səhvlər və s. başa düşülür. Nitq səhvləri leksik səviyyədə də özünü göstərir” (2, s.28-40)

Şifahi nitqin öz norması, yazılı nitqin isə öz norması mövcuddur. M.Yusifov yazır: “Şifahi nitq üçün norma olan və yazılı dil normasına çevrilməyən strukturlar mövcuddur. Məsələn,

saxla, gözlə, səslə, dinlə kimi feillərə zaman və şəxs şəkilçisi qoşulduqda nitq üçün müvafiq variantlar yaranır: saxlayıram-saxlıyıram, gözləyirəm-gözlüyürəm, səsləyirəm-səsliyəm, dinləyirəm-dinliyəm və s. Belkə variantlar orfoepik normaları əks etdirir. Yazı normasında isə sabitlik gözlənilir” (3, s.108)

Öyrənənlər ibtidai siniflərdə dilin leksik-semantik sistemi ilə təmasda olur. Dilin leksik-semantik sistemində ən kiçik, xarakterik vahid sözün leksik-semantik variantı sayılır. Sözün leksik-semantik variantı birtərəfli əlamətlərdən (mənalardan) fərqli olaraq və ya onların əksinə olaraq ikitərəfli vahidlərdir. Bu sistem üçün “ifadə planı” kimi dilin digər cəhətləri (leksik-semantik, morfoloji və sintaktik cəhətləri) çıxış edir. Buna görə də, öyrənənin nitqində də obyekt sözdür, onun anlam münasibətləri və leksik əlaqələridir.

Bəzən öyrənən sözün mənasını dərk edə bilmir. Sözün mənasını öyrənməkdə qarşıya bir sıra obyektiv çətinliklər çıxır. Çətinliyin biri ondan ibarətdir ki, çoxmənalı sözün bu və ya başqa mənasını anlayın mətn həm dilə, həm də nitqə aid ola bilər. Mətn həm leksik, həm də qrammatik dil vasitələrindən ibarət ola bilər. Odur ki, sözün mənasını müəyyənləşdirmək çoxmənalı vahidlərin daxili cəhətdən fərqləndirilməsindən ötrü obyektiv meyar (ölçü) axtarılıb tapılması ilə bağlıdır. Öyrənən bu meyarı tapa bilməyəndə o zaman onun nitqində qüsurlar yaranır.

Nitq səhvi - leksik səhv - bu, leksik normanın pozulması faktıdır. Bu o deməkdir ki, öyrənən sözdən istifadə edərkən mənalı səhv işlədir, cümlədə aşılaraq fikir, məna inandırıcı görünür. Ona görə də kiçik yaşlı məktəblilərin nitqində bir çox qüsurlar özünü göstərməyə başlayır. Onları düzəltməyin və aradan qaldırmanın yolları tapılmalıdır. İbtidai sinfin Azərbaycan dili dərslərində leksik səhvlərlə əlaqədar “*Düşün və cavab ver*” hissəsində sözlər verilir və onların uyğunluğunun müəyyən edilməsi tapşırığı icra edilir. Məs: tünd yaşıl, plastik, rahat, ağappaq, rəngli; divarlar, yazı lövhəsi, plakatlar, pəncərələr, partalar. [4, 224].

Bu qəbildən ibarət olan tapşırıqlar dərslərdə çoxdur. Bunlar öyrənənlərin nitqindəki leksik qüsurlarının aradan qaldırılmasına xeyli kömək edir.

Öyrənənlər nə üçün leksik səhvlərə nitq prosesində yol verirlər? Bunun səbəbi eyni deyil, bununla əlaqədar bir sıra səbəblər aşkar edilmişdir.

Ümumiyyətlə, müasir məktəblilərin gündəlik işi, fəaliyyəti, ana dilini və nitqi mənimsəmə prosesində də müəyyənləşir. Bu baxımdan ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində kiçik yaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin, eləcə də nitqinin inkişafı daim diqqət mərkəzindədir. Onların həm şifahi, həm də yazılı nitqində, şübhəsiz, leksik, morfoloji və sintaktik nöqsanların olması danılmaz bir fakt kimi özünü göstərməkdədir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin leksikonunun inkişafı qarşıda duran ümdə vəzifələrdəndir. Bunun üçün Azərbaycan dili dərslərində (I-IV siniflərdə) müvafiq mətnlər verilmiş, həmin mətnlərdə onların söz ehtiyatlarını artırmaq üçün faydalı leksik-terminoloji vahidlərdən istifadə olunmuşdur.

İbtidai sinif öyrənənlərinin nitqində müşahidə edilən nöqsanlar cümlə və mətnə üslubi səhvlərə də yol açır. Öyrənənin nitqində özünü göstərən üslubi səhvi necə izləmək lazımdır? Həmin səhvlər sözlərin istifadəsində qrammatik əlaqədən, qrammatik formadan, sintaktik konstruksiyalardan, üslubi vasitələrdən öyrənənin düzgün, yerli-yerində istifadə edə bilməməsi ilə əlaqədardır. Mövcud səbəblər aşağıdakı amillərdən irəli gəlir. Məsələn, nümunələrə keçək:

1. Neytral nitqdə danışiq sözlərindən istifadə edəndə. *Avtobusun qapısı bayıra açılır*. Burada məntiqi-üslubi səhv var. Çünki *avtobusun qapısı içəri açılır*.

2. Şagirdin nitqində işlətdiyi cümlələrdə tautologiyaya rast gəlinir. Məsələn: *vaxtsız qonaq, hədiyyə suvenir (suvenir elə hədiyyədir, yadda qalmaq üçün!), birinci tanışlıq* və s.

3. Öyrənənin nitqində işlətdiyi cümlələrdə pleonazma təsadüf olunur. Pleonazm - artıqlıq deməkdir. Məsələn, şagird danışır: *Bugünkü gün məktəbimizdə maraqlı tədbir keçirildi*. Bu cümlədə “bugünkü gün” ifadəsində artıq söz işlənmişdir: “bugünkü gün”. Diqqətlə, müşahidə etmək lazımdır.

4. Öyrənən “nitq ştampları”ndan istifadə edəndə də üslubi-leksik səhvə yol verir. Nitq ştampları - bu obrazlı ifadədir. Bu vasitə ilə öyrənənin nitqi ifadəli, ekspressiv vəziyyətə salınır.

5. Öyrənən sinonim sözlərdən düzgün istifadə etmədikdə.

Bundan əlavə, dərs keçdiyim II sinifdə öyrənənlərin nitqində aşağıdakı leksik xarakterli tipik nitq nöqsanlarına da rast gəlmək olur:

1. Dəqiq olmayan söz işlətmə.

2. Sözü özünə aid, xas olmayan mənənin işlənməsi.

3. Leksik uyğunluq. Uyğunluğun, ahəngin, uzlaşmanın, sözlərin birləşmə qabiliyyətinin, məfhumla əlaqənin olmaması və ya yaradıla bilməməsi.

4. Sabit birləşmələrdən (frazoloji ifadələr) inamsız istifadə;

5. Münasib olmayan paronimlərdən istifadə.

6. Nitqdə əsas olmayan neologizmlərin yaranması və istifadəsi.

Bu nitq qüsurlarının hər biri ciddi səhvlərdir. Növbəti məqalələrdə bunların hər biri ayrıca dərslik və öyrənənlərin nitqi əsasında təhlil olunacaq, mahiyyəti və aradan qaldırma yolları göstəriləcəkdir.

Beləliklə, tədqiqatdan belə qənaətə gəlmək olur ki, ibtidai sinifdə ana dilini öyrənənlərin nitqi fənn müəllimi tərəfindən ciddi nəzarətə götürülməli, hər bir məktəblinin yol verdiyi norma, o cümlədən leksik norma pozuntuları halları tədricən aradan qaldırılmalıdır.

Problemin aktuallığı. İbtidai sinifdə ana dili öyrənənlərin nitqində (həm yazılı, həm də şifahi) özünü göstərən leksik qüsurları vaxtında müəyyənləşdirmək, bu aspektdə cümlə və mətnə aşkar olan üslubi səhvləri düzəltməkdən ibarətdir. Məhz bu cəhət mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Bundan əlavə, həmin səhvlər sözlərin istifadəsində qrammatik əlaqədən, qrammatik formadan, sintaktik konstruksiyalardan, üslubi vasitələrdən məktəblinin düzgün, yerli-yerində istifadə edə bilməməsi ilə bağlıdır. Digər bir tərəfdən işin aktuallığı leksik normaya riayət etməklə cümlənin, mətnin düzgün dərk edilməsinin dildə əksi probleminə olan maraqla da şərtlənir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi nitq və mətn şəraitində əsas olmayan leksik vahidlərin işlənməsi, uyğun və dəqiq olmayan vahidlərdən mütəmadi istidadə hallarının aradan qaldırılması və s. məsələlərinin təhlil edilməsidir. Leksik vahidlərə məxsus bütün normativ əlamətlərin əsas isə nitq mədəniyyətinin intensivləşmə prinsipi təməlinə tənzip olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti leksik qüsurların öyrənənin nitqində müəyyənləşdirilməsi, sistemli şəkildə araşdırılması və təhlili ilə onların norma problemlərinin həll olunmasındakı zərurətlə bağlıdır. İşin nəticələri onu gös-

tərir ki, istər nitqdə, isərsə də mətndə leksik pozuntularla əlaqədar norma sabitliyi mövcud olmadığından məktəblinin nitqində məntiqi və linqvistik anomaliyalar müşahidə edilir. Onların nitqində bu halların baş verməsi, bunun kəmiyyətə artması leksik norma səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu işin praktik əhəmiyyəti də vardır. Leksik səhvlərin islah edilməsi, normanın bərpa edilməsi məktəbli nitqinin aşağı siniflərdə səlisləşməsinə, ahəngdarlığını və asanlığını tənzimləyir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, "Maarif", 1993.
2. Hacıyeva Nərgiz. Nitq səhvləri və nitq defektləri. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. 2022, № 2 (272).
3. Yusifov M. Dövlət dili və norma. Gəncə, 2014.
4. İsmayılov R., Abdullayeva S., Cəfərova D., Qasımova X. Azərbaycan dili. Ümumtəsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün dərslik. Bakı, "Altun kitab", 2022.

Ф.М. Гулалиева

Случаи нарушений лексической нормы в речи учащихся начальных классов Резюме

В статье выявлены и уточнены причины лексических ошибок, встречающихся в устной и письменной речи учащихся начальных классов, сгруппированы эти ошибки, показаны характерные особенности лексических ошибок и пути их исправления. Иными словами, в статье описаны лексические компоненты языковой компетенции учащихся начальных классов.

F.M. Aliyeva

Cases of violations of the lexical norm in the speech of learners in primary school Summary

In the article, the causes of lexical errors found in the oral and written speech of primary school students are identified and clarified, those errors are grouped, the characteristic features of lexical errors, and the ways of correction are shown. In other words, the article describes the lexical components in the language competence of primary school learners.

Redaksiyaya daxil olub: 16.05.2024

UOT 372.3/4

ŞİFAHİ NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAFI VƏ HƏYATIMIZDAKI ROLU

Günəl Xanəli qızı Vəliyeva

Bakı Qızlar Universitetinin magistranı

Orcid: 0009-0004-6974-5024

E-mail: gunel.veliyeva1994@gmail.com

Açar sözlər: dil bacarıqları, şifahi nitq, ünsiyyət, danışmaq qabiliyyəti, ünsiyyət, inkişaf.

Ключевые слова: языковые навыки, устная речь, коммуникабельность, разговорные способности, коммуникабельность, прогресс.

Key words: language skills, oral speech, communication, conversational ability, communication, progress.

Dil anlaşıma, fikir mübadiləsi aparma, təsir göstərmə vasitəsidir. Nitq isə dilin şifahi və yazılı formada işlədilməsidir. Nitq dil üzərində qurulur. Dil, yəni dilin leksikası sözlər kompleksindən ibarətdir. Dilin əsas vəzifələrindən biri, bəlkə də, birincisi bizi əhatə edən cisim və hadisələrin adlarını bildirməsidir.

İnsanı insan edən ən əsas amil nitq qabiliyyətidir. Nitq insanın gündəlik həyatda ünsiyyət qurmasına, əldə etdiyi bilik və təcrübəni köçürməsinə, hiss, düşüncə, arzu və müşahidələrini ifadə etməyə imkan verən ən təsirli ünsiyyət vasitələrindən biridir.

Əsas dil bacarıqları iki qrupa bölünür: anlama və ifadə bacarıqları. Anlama bacarıqlarına oxuma və dinləmə daxildir, ifadə bacarıqlarına danışma və yazmaq daxildir. Anlama bacarıqlarından olan dinləmə bacarığı və ifadə bacarıqlarından biri olan danışma bacarığı digər dil bacarıqlarından əvvəl mənimsənilir. [5, s.17].

Dil bacarığı digər bacarıqlarla müqayisədə diqqətdən kənar qalan və üzərində məhdud iş görülməyi bacarıq kimi görünür. Bu vəziyyətin məktəb həyatına başlamazdan əvvəl nitq və dinləmə bacarıqlarının müəyyən qədər inkişaf etməsindən qaynaqlandığını söyləmək olar. Buna görə də, məktəb həyatında şagirdlərə oxuma və yazma bacarıqlarına yönəlmiş fəaliyyətlər verilir. Bununla belə, şagirdlərin məktəb həyatından əvvəl əldə etdikləri nitq bacarıqlarına yadlıqları cəmiyyətin dialekt xüsusiyyətləri də daxildir. Müəllimin buradakı vəzifəsi uşaqların qeyri-adekvat və yerli nitqini səbirlə, onlara təzyiqli göstərmədən, sıxışdırmadan, cəmiyyətdə istifadə olunan ümumi tələffüz və nitq səviyyəsinə çatdırmağa çalışmaqdır.

Prof. A.N. Rəhimov "Ana dilinin tədrisi metodikası" (ibtidai siniflərdə) dərslərində ibtidai siniflərdə şagirdlərdə nitq vərdişlərinin formalaşdırılması məsələlərini geniş tədqiq etmişdir. O, şagirdlərə öz fikirlərini savadlı şəkildə ifadə etmək və qələmə almaq vərdişlərinin aşılmasını ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin qarşısında duran mühüm vəzifə kimi dəyərləndirmişdir. Müəllif qeyd edir ki, "İbtidai məktəbdə orfoqrafik normalar fonetika, leksikologiya, morfolojiya və sintaksis şöbələrinin tərkibində öyrədilir və şagirdlərin aydın, dəqiq, səlis və savadlı yazı vərdişlərinə yiyələnmələri, ümumiyyətlə, təlimdə müvəffəqiyyət qazana bilmələri orfoqrafiya üzrə işin elmi zəmində qurulması ilə sıx bağlıdır. Bu sırada da müəllifin tədqiqatından bəhrələnməyə istənilən dil hadisələrinin müşahidəsini orfoqrafik çalışmalar üzərindən təşkil etmək mümkün olur." [2, s. 207].

Bu gün cəmiyyətin hər bir üzvü üçün əhəmiyyətli olan ünsiyyəti gücləndirmək üçün müxtəlif səylərə, informasiyaya və maarifləndirməyə ehtiyac var. Danışiq və təsirli nitqin gücü, xüsusən də ünsiyyət bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi baxımından əldə edilən uğur, insanların həyat keyfiyyəti ilə birbaşa mütənasib hesab olunur. Bu keyfiyyət həm iş, həm də şəxsi həyatda fərdlər arasında güclü ünsiyyət vasitəsilə dəyər qazanacaq. Effektiv nitq, düzgün, anlaşılıqlı və aydın nitq, təqdimat və müxtəlif məqsədlər üçün keçirilən görüşlər də keçərlilən əsas meyarlardır.

Fərdin gündəlik həyatda istifadə etdiyi ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərən nitq, təsirli və düzgün inkişaf etdirildikdə gündəlik həyatda müvəffəqiyyəti şərtləndirən amillərdən biri olacaqdır. Səmərəli danışmağı öyrənən fərd cəmiyyətdə özünü daha asan ifadə edər, özünü daha asan ifadə etdiyi vəziyyətlərdə özünə inamı yüksələr və bu, fərdin həyat keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edər. Şifahi ünsiyyət fərdin həyatında mühüm yer tutmaqla yanaşı, cəmiyyətdə də önəmlidir. Cəmiyyətin hər bir təbəqəsində özünü doğru çatdıran, qarşı tərəfi düzgün başa düşən şəxslərin olması cəmiyyətdə anlaşılmaqlıq problemlərinin qarşısını alacaq və bu, cəmiyyətdə əmin-amanlıq və inam mühitinin yaranmasına səbəb olacaq. Beləcə insanlar bir-birini daha yaxşı başa düşəcəklər və ünsiyyət daha təsirli olacaq. Bu xüsusiyyətləri ilə nitq bir millətin mədəniyyətinin ötürülməsində mühüm addım olmaqla yanaşı, cəmiyyətin sağlam ünsiyyətini və birliyini təmin edən mühüm təməldir [5, s.20].

Fərdi və ictimai həyatda mühüm yeri olan nitq; həm də məktəbdə, işdə və ictimai həyatda uğur və ya uğursuzluğu şərtləndirən amillərdən biridir. Əsrlər boyu insanların münasibətlərinin tənzimlənməsində, bir-birinə təsir etməsində nitqin mühüm yeri olmuşdur və bu gün kütləvi informasiya vasitələrinin geniş tətbiqi ilə bu əhəmiyyət artır. Bir insanın dil vasitəsilə başqa insanlarla qurduğu ünsiyyət ölçüsünü təşkil edən nitq duyğu və düşüncə mübadiləsidir.

Danışıqlar vasitəsilə məlumat və fikir mübadiləsi prosesi adətən şifahi ünsiyyət adlanır. Bu, fərdlərə qarşılıqlı əlaqə qurmağa, özünü ifadə etməyə və nitqdən istifadə edərək mesajları birbaşa başqalarına çatdırmağa imkan verən insan ünsiyyətinin əsas formasıdır.

Şifahi ünsiyyət müxtəlif aspektləri, o cümlədən danışma, dinləmə və anlamaları əhatə edir. Bu, səs tonu, üz ifadələri, jestlər və bədən dili kimi həm şifahi, həm də şifahi olmayan işarələri əhatə edən dinamik bir prosesdir.

Şifahi ünsiyyətdə müvəffəqiyyət səviyyəsi effektiv dinləmə və danışmadan asılı olsa da, bizim zəif inkişaf etmiş danışma və dinləmə bacarıqlarımız ünsiyyətə mənfi təsir göstərir. İnsanların əksəriyyəti düşünmədən, ağızından çıxarılan anlamadan danışır, qarşı tərəfin dediklərinə əhəmiyyət vermədən dinləyir.

Şifahi ünsiyyət məlumatı aydın və qısa səsli sözlər vasitəsilə effektiv şəkildə çatdırmaq məqsədi daşıyır. Bu, qarşılıqlı əlaqəni və əlaqələrin qurulmasını təşviq edir və fərdlər arasında əməkdaşlığı asanlaşdırır.

Şifahi ünsiyyət bacarıqları fərdi və peşəkar şəraitdə həyatı əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar fərdlərə özlərini ifadə etməyə, aktiv şəkildə dinləməyə və başqalarının ehtiyaclarına uyğun cavab verməyə imkan verir.

Danışılan sözlərdən başqa, ünsiyyətə səsin ucılığı, tonu və vurğusu, nitqin sürəti, tənəffüs tərziləri, pauzalar, üz ifadələri daxildir. Buraya həmçinin ifadə, göz hərəkətləri və duruş, insanlar arasındakı məsafə, jest və mimika, geyim tərziləri kimi elementlər daxildir. Şifahi ünsiyyətin bu quruluşunu beynin quruluşundan və fəaliyyətindən ayrı saxlamaq mümkün deyil. Beynin sağ

və sol yarımkürələrinin hərəkətliliyindən yaranan nitq fərdlərin beyin funksiyalarından asılıdır.

Tərbiyə və təlim fəaliyyətinin təməlinə nitq də dayanır. Müəllim və şagird arasında məlumat mübadiləsi, izahat, nəql və qiymətləndirmə daha çox söhbət vasitəsilə həyata keçirilir. Nabat Cəfərova şagirdlərin nitq inkişafını belə vurğulamışdır: *“Kiçikyaşlı uşaqların nitq inkişafı, düzgün danışmaq və tələffüz vərdişlərinə yiyələnmələri, söz ehtiyatının artması vacib məsələ kimi hər bir müəllimi və valideyni düşündürür. Böyüklərin uşaqlar üçün yaratdıqları nəğmələr böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə seçilərək, uşaqlarda ədəbiyyata həvəs oyadır, onların bədii zövqünü oxşayır”* [1, s. 313].

Nitqin mövzusu və mövzunun necə izah edildiyi, eləcə də danışanın səs tonu, diksiya, vuruğu və tələffüz də çox vacib məsələlərdir. Bədənin nitqdə mənanı vurğulamaqda köməkçi xüsusiyyəti vardır.

Nitq insanın gündəlik həyatda duyğularını, düşüncələrini, istək və arzularını, bilik və müşahidələrini başqasına çatdırmaq üçün istifadə etdiyi ən təsirli ünsiyyət vasitəsidir.

Şifahi nitq tələbələrin ünsiyyət qurmaları, ortaqların qəbul etmələri və gündəlik həyatlarında qarşılaşdıqları problemlərə həll yolları tapmaqları üçün çox vacibdir [6, s.13]. Şagirdlərdə bu mənimsəməni düzgün və səmərəli şəkildə təmin etmək üçün bu prosesdə müəllimin üzərinə mühüm vəzifə düşür. Müəllim öz ixtisası sahəsində baş verən yenilikləri yaxından izləməli, şagirdin tədris prosesində mümkün qədər səmərəli olmasını təmin edəcək tədris metod və üsullarından istifadə etməlidir. Metoddan istifadə edilmədən şagirdlərə çatdırılan məlumatlar şagirdlər üçün mənasız olur və bu, tədris fəaliyyətindən əldə edilən səmərəliliyi xeyli aşağı salır. Digər tərəfdən müəllimlər hər zaman eyni üsullardan və ya müəyyən etdikləri vahid metoddan istifadə edirlərsə, bu, şagirdlərdə sıxıntı yaradır və onların dərslə həvəsini azaldır. Bu səbəbdən müəllimlər dərslə keçəcəkləri mövzunun əhatə dairəsinə uyğun olaraq müxtəlif üsullar seçərək şagirdlərin bu prosesdə əldə edəcəkləri biliklərin qalıcılığının artırılmasına töhfə verməli və şagirdlərin öyrənmə prosesini asanlaşdırmalıdırlar. Şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf etdirmək üçün müəllimlər tədris prosesində ən çox istifadə olunan metodlardan olan sual-cavab və izahat metodundan istifadə edirlər. Prosesdə ənənəvi tədris üsullarından tez-tez istifadə şagirdin tez yorulmasına, dərslə marağının azalmasına səbəb olur. Ona görə də, tələbəninin tədris prosesində mümkün qədər fəal olduğu müasir tədris metodlarından yararlanmaq lazımdır.

Şifahi nitq bacarıqlarına dair müvafiq ədəbiyyat araşdırıldıqda nitq bacarıqlarında istifadə olunan metod və üsulların tendensiyalarına vahid baxış təqdim edən tədqiqata rast gəlinməmişdir. Digər tərəfdən, istər nitq təlimi mühitlərində, istərsə də müvafiq dərsləklərdə metod və üsulların tətbiqi ilə bağlı kifayət qədər məlumat verilmədiyi görünür. Bu vəziyyət müəllim namizədlərinin dərslərində istifadə edəcəkləri tədris metodları haqqında biliklərinə mənfi təsir edir və prosesi səmərəli idarə etmələrinə mane olur. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, həmçinin müəllimlərin texnikaların tətbiqi zamanı bir çox problemlərlə üzləşdiyi və nitq bacarıqlarına verilən önəmin yetərli olmadığı qənaətinə gəlinmişdir. Bu səbəbdən nitq bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün istifadə olunan tədris metod və üsullarını araşdıran tədqiqatların zəruri olduğu müşahidə edilir.

Şifahi nitq şüurda yaradılmış məlumatı nəzərdən keçirməklə başlayır. Şifahi nitq zamanı nitqin üsulu, məqsədi, mövzusu və məhdudiyyətləri müəyyən edilir. Bundan sonra ötürüləcək

məlumat müəyyən edilir. Seçilmiş informasiya çeşidləmə, təsnifat, tənqid, proqnozlaşdırma, əlaqələrin qurulması, təhlil-sintez və qiymətləndirmə mərhələlərindən keçir. Bu hərəkətlər nəticəsində təşkil edilən məlumat müvafiq olaraq cümlələrə, sözlərə, hecalara və səslərə ötürülür [6, s.17].

Ünsiyyət prosesində olan fərd başqalarının söz və şərhələrini nəzərə alaraq öz hisslərini, düşüncələrini və müşahidələrini ifadə etmək ehtiyacı hiss edir. Bu ehtiyacdən ötrü şifahi nitqin tərkib hissəsi olan ünsiyyət və danışma bacarığı ilə qarşılaşırıq. Nitq yalnız fikir və hisslərin ifadə olunduğu fərdlər arasında qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan bir hərəkət kimi qəbul edilməməlidir. Nitq həm də anlama, öyrənmə, emosional və sosial bacarıqları təkmilləşdirmək üçün istifadə edilən vacib bir dil bacarığıdır. Şagirdlər həm zehni, həm də nitq bacarıqları inkişaf edərkən danışq yolu ilə müxtəlif məlumatlar əldə edirlər. Danışq təliminin məqsədi nitqin psixi tərəfini təşkil edən proseslərin funksional olmasını təmin etməklə yanaşı, fərdlərin effektiv danışq bilməsini təmin etməkdir.

Şagirdlərə nitq bacarıqlarının öyrədilməsi yazı bacarıqlarında olduğu kimi müəyyən qaydaları yadda saxlamağa əsaslanan üsulla həyata keçirilə bilməz. Bir insanın nitq qabiliyyətinə yiyələnməsi üçün çox məşq etməli, nitq qabiliyyəti yaxşı olan natiqləri dinləyərək və ya onlara baxaraq nümunə götürməli və bu müşahidələrini gündəlik həyatda tətbiq etməlidir. Bütün bunları nəzərə alsaq, nitq təliminin ən səmərəli mənimsənilməsi sahəsi sinif mühiti olacaqdır. Bu məqamda nitq təlimi dövrünü qeyd etməkdə fayda var.

Prof. Y.Ş. Kərimov yazır: *“Məktəbəqədər dövrdə uşaqların nitq davranışına da ciddi fikir verilməlidir. Uşağın nitq davranışı ilk növbədə onun doğulduğu ailə, mikro mühit, ətraf aləmlə, təbiətlə şərtlənir. Uşaq böyüdükcə həyatının ilk illərindən aldığı nitq davranışı adət şəklini alır. Danışığında ətraf aləmin stereotipləri, fərdi xüsusiyyətləri, həmçinin müvafiq jestlər, mimikalar, ton möhkəmlənir”* [2, s. 34]. Bu fikrə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, uşağın əqli inkişafının, bütövlükdə, məktəb təliminə hazırlanmasının ən mühüm şərtlərindən birinin onun nitqinin normal inkişafıdır.

Beləliklə, deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, insan üçün ən əsas amillərdən biri nitq qabiliyyətidir. Nitq insanın gündəlik həyatda ünsiyyət qurmasına, əldə etdiyi bilik və təcrübəni köçürməsinə, hiss, düşüncə, arzu və müşahidələrini ifadə etməyə imkan verən ən təsirli ünsiyyət vasitələrindən biridir. Danışq və təsirli nitqin gücü, xüsusən də ünsiyyət bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi baxımından əldə edilən uğur, insanların həyat keyfiyyəti ilə birbaşa mütənasib hesab olunur.

Problemin aktuallığı. Nitq insan həyatında əhəmiyyətli rola malikdir. Təfəkkürlə birbaşa bağlı olan nitq vasitəsilə insanlar bir-birini asanlıqla başa düşür, öz fikir və hisslərini ifadə edirlər. Nitq həm də anlama, öyrənmə, emosional və sosial bacarıqları təkmilləşdirmək üçün istifadə edilən vacib bir dil bacarığıdır. Bu gün cəmiyyətin hər bir üzvü üçün əhəmiyyətli olan “ünsiyyəti” gücləndirmək üçün müxtəlif səylərə, informasiyaya və maarifləndirməyə ehtiyac var. Danışq və təsirli nitqin gücü, xüsusən də ünsiyyət bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi baxımından əldə edilən uğur, insanların həyat keyfiyyəti ilə birbaşa mütənasib hesab olunur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə şifahi nitqin və danışq qabiliyyətinin insanın gündəlik həyatda ünsiyyət qurmasına, əldə etdiyi bilik və təcrübəni köçürməsinə, hiss, düşüncə, arzu və müşahidələrini ifadəsinə təsiri haqqında məlumat verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllimlər, şagirdlər, tələbələr, magistrantlar, elmi işçilər istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası: Dərslik. I hissə. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2016, 403 s.
2. Kərimov Y.Ş. Uşaq məktəbə gedir. Bakı: Nağıl evi, 2002, 144 s.
3. Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003, 408 s.
4. Hüseynov S., Qaracayeva E. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti Bakı, 2016, 408 s.
5. Ayrancı, B.B. (2016). Konuşma, konuşma eğitimi ve Türkçe programlarındaki yeri. Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi, 4(1), s.15-24.
6. Güneş, F. (2014). Konuşma öğretimi yaklaşım ve modelleri. Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 3(1), s.1-27.

Г.Х. Валиева

Развитие навыков устной речи и их роль в нашей жизни Резюме

В статье говорится о значении роли устной речи в жизни человека. Для укрепления «общения», важного для каждого члена общества, необходимы различные усилия, информация и образование. Считается, что сила разговора и эффективная речь, особенно с точки зрения улучшения коммуникативных навыков, прямо пропорциональны качеству жизни людей. Эффективная речь, правильная, внятная и ясная речь, презентации и встречи, проводимые с различными целями, также являются основными критериями, которые применяются.

G.Kh. Valiyeva

The development of oral speech skills and their role in our lives Summary

The article talks about the importance of the role of oral speech in human life. Various efforts, information and education are needed to strengthen the “communication” that is important for every member of the society. The power of conversation and effective speech, especially in terms of improving communication skills, is considered to be directly proportional to the quality of people's lives. Effective speech, correct, intelligible and clear speech, presentation and meetings held for various purposes are also the main criteria that apply.

Redaksiyaya daxil olub: 03.05.2024

UOT 372.3/4

**İBTİDAİ SINIF DƏRSLİKLƏRİNDƏ VERİLMİŞ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNİN
ŞAĞİRDƏLƏRİN ƏXLAQİ ŞÜURUNUN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ****Şəhanə Adil qızı Baloğlanlı**

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

Orcid: 0009-0009-5766-2412**E-mail:** ceferovelshad164@gmail.com*Açar sözlər:* Folklor-əxlaq məktəbi, milli dəyər, vətənpərvərlik, tolerantlıq, tərbiyə.*Ключевые слова:* школа фольклорной этики, национальная ценность, патриотизм, толерантность, образование.*Key words:* school of folklore-morality, national value, patriotism, tolerance, nurture.

Təhsil sisteminin demokratik əsaslar üzərində qurulduğu hazırki dövrdə ümumtəhsil məktəblərində qarşısına qoyulan əsas vəzifə uşaqları hərtərəfli, ahəngdar inkişafı etmiş şəxslər kimi yetişdirməkdən ibarətdir. Əxlaqi münasibətlərin formalaşdırılması problemi əxlaq tərbiyəsi sistemində ən vacib məsələlərdən biridir. Müxtəlif millətlərarası münaqişələrin yarandığı indiki dövrdə uşaqlar arasında mənəvi münasibətlərin formalaşması xüsusi sosial əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətdə sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafının indiki mərhələsində, çox vaxt mənəvi-əxlaqi əsas olmadan, ilk növbədə cəmiyyətə yeni inteqrasiya olmağa səy göstərən məktəblinin üzərində düşmüş nəhəng informasiya axını ilə xarakterizə olunan ümumi mədəni böhran hökm sürür. Bu böhranı aradan qaldırmaq üçün sağlam tərbiyə və təlim mühitinin yaradılması məktəb tərbiyəsinin ən mühüm şərtlərindən biri kimi qeyd olunur.

Xalqın mentaliteti, onun əsas varlıq dəyərləri ilə dərin və ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Folklorlardakı bu dəyərlər parlaq, əlçatan bədii formada ifadə olunur və bir çox nəsillərə ötürülür, insanları öz əsas mədəni dəyərləri ilə tanış edir və şagirdlər beləliklə, güclü ahəngdar milli-mənəvi dəyərlərə yiyələnirlər. Folklorun müxtəlif janrlarında öz əksini tapmış ideya və ənənələrin öyrənilməsi və səriştəli istifadəsi gənc nəslin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi üçün əlverişli şərait yaradır. Əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri lap kiçik yaşlarından şagirdlərdə yaratmaq hər bir ailənin, ata və ananın, tərbiyəçi və müəllimin vəzifəsidir. Burada həqiqi həyat nümunələrindən istifadə etməklə ilkin təsəvvür yaradılır. İbtidai siniflərdə isə müəllim bunu müəyyən ədəbiyyatın köməyi ilə tədris edir.

XIII əsrdə yaşamış riyaziyyat və astronomiya alimi, əxlaq nəzəriyyəçisi Mühəmməd Nəsrəddin Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində yazırdı: “Həkim Sokratdan soruşdular: Sən nə üçün çox vaxt yeniyetmələrlə həmsöhbət olursan? O dedi: Ona görə ki, nazik və tər budaqları düzəltmək asandır, tərəvəti getmiş, qabığı qurumuş, üzü bərkimiş ağacı düzəltmək isə mümkün deyildir” [5, s.229]. Böyük mütəfəkkirə görə, uşağı körpəlikdən tərbiyə etmək, balaca ikən pis adətlərə, bəd əməllərə nifrət yaratmaq lazımdır. Bu keyfiyyətlərin formalaşdırılması da hazırda tədris edilən I-IV siniflərin Azərbaycan dili dərslərlərində verilmiş nümunələr vasitəsilə daha səmərəli olur.

Azərbaycan dili dərslərlərində verilmiş folklor materialları şagirdlərin nitqini formalaşdırmaqla bərabər onlarda əxlaqi keyfiyyətlərin də təməlini yaradır. Uşaqlar bu kimi nümunələri oxuduqca yaxşı və pis keyfiyyətləri, onlara xeyirli olanı müəyyənləşdirirlər.

Nümunə: “Biləndər və vəzir” (Azərbaycan nağılı)

Günlərin bir günü Biləndər həyətdə oynayırdı. Gördü ki, bir nəfər ona tərəf gəlir. Sən demə, bu adam qonşu ölkənin vəziri imiş. Vəzir kənd və şəhərləri gəzir, sual-cavab yarışını keçirirdi. Həmişə də qalib gəlirdi. Vəzir Biləndərə yaxınlaşdı:

— Oğlan, bazar hansı tərəfdədir? Uzaq yoldan gəlib acmışam. Uzunqulağım da, xoruzum da acdır. Görəsən, nə alım ki, üçümüz də yeyək?

Biləndər dedi:

— Bazar bu tərəfdədir. Bizim tərəflərdə yaxşı qovun yetişir. Bazardan qovun alın. İçini özünü yeyin. Tumlarını xoruza, qabığını isə uzunqulağa verin.

Vəzir Biləndərə baxıb düşündü:

— Bir yerin ki uşaqları bu qədər ağıllıdır, gör böyükləri necə olar?! [4, s.15]

Nağıl nümunəsini oxuyan şagirdlər ağıllı və hazırcavab olmağın üstünlükləri ilə tanış olur, və bu keyfiyyətə sahib olmaq üçün çalışırlar. Bu folklor nümunəsi ilə əlaqəli kitabda atalar sözləri də verilmişdir: “Ağıl ağıldan üstün olar, Ağıl yaşda deyil başdadır”. Müəllim şagirdlərə nağılın məzmununa uyğun müxtəlif tapşırıqlar ünvanlaya bilər.

Tapşırıq 1. Biləndər qovunu necə bölüşdü? Bəs siz yemək üçün vəzirə nə təklif edərdiniz?

Tapşırıq 2. Nağılda hansı yarışın adı çəkilir? Nağılın məzmunu üzrə suallar hazırlayın.

Tapşırıq 3. “Ağıllı” sözünü aid ola biləcəyi sözlərlə birlikdə dəftərinizə yazın:

Nümunə

Uşaq, qələm, ağac, qız, fikir,
insan, stol, çiçək, çanta

Ağıllı
uşaq

Bu şəkildə suallar vermək həm şagirdlərin mövzunun məzmunu ilə tam tanışlığını, nitqi və əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsini möhkəmləndirir.

Öyrədilən folklor nümunələri vasitəsilə formalaşdırılan əxlaqi dəyərlərdən biri də vətənpərvərlik və milli təəssüb hissidir. Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “Mənəvi sağlamlıq çox vacibdir. Bizim xalqımızın milli-mənəvi ənənələri mədəni, milli dəyərləri həmişə, əsrlər boyu xalqımızı yüksək mənəviyyət ruhunda tərbiyə edib, böyüdü, yaşadıdır. Biz fəxr edə bilərik ki, milli, dini, mənəvi dəyərlərə daim sadıq olaq. Hər bir gənc öz kökünə sadıq olmalıdır” [1].

Şagirdlərdə vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq kimi keyfiyyətlərin aşılmasında bayatıların rolu daha da böyükdür. Bayatılar dil mədəniyyət abidəsidir. Tədris zamanı, xüsusilə ibtidai siniflərdə bayatıların məzmunundan, onun ifadəliliyindən, qısa ifadələrlə geniş məzmun əhatə etməsindən səmərəli istifadə etmək lazımdır. İbtidai siniflərdə vətən mövzulu bayatı nümunələri daha üstünlük təşkil edir. Vətən həsrəti, vətən sevgisini, harada olmağından asılı olmayaraq vətən üçün darıxmaq kimi ülvəi hissləri bayatılar vasitəsilə mənimsəyirik.

Əzizim yola baxar,
Həsrət könlümü yaxar.
Dönüb ağ göyərçinə
Vətən, gəl məni apar [2, s.44].

Uşağın tərbiyəsində aparıcı prioritetlərdən biri dünya haqqında bilikləri və onunla əlaqə qurma yollarını özündə əks etdirən, başqalarının hüquq və azadlıqlarına hörmət göstərən, tolerant mövqedə dayanan, obrazlı, metaforik formada təqdim olunan folklora müraciət etməkdir. Şifahi xalq yaradıcılığı ətraf aləmin məqsədəuyğun harmoniyasını və gözəlliyini, onun qorunub saxlanmasına kömək edən davranış qaydalarını üzə çıxarır.

Yalnız ideyali bədii və xalq ədəbiyyatı təmiz vicdanlı, güclü mənəviyyata malik, zamanın yükünü öz üzərinə götürə bilən insanlar tərbiyə edir [3, s.5].

Problemin aktuallığı. Şifahi xalq ədəbiyyatımızda əks olunan dəyərlər tarixin səhifələrindən süzülərək bu günümüzün ən aktual problemlərinin həlli vasitəsi kimi qarşıya çıxır. Bəşər cəmiyyətinin mövcudluğundan bu günümüzdə qədər bütün incəlikləri, adət-ənənələrimizi, milli təəssüb hissələrini özündə əks etdirən ən təsirli mənbə rolunu folklor oynayır. Məqalə bu keyfiyyətləri özündə əks etdirir. Bu məsələ dünən də aktual idi, bu gün də aktualdır və gələcəkdə də aktual olacaqdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə bəhs edilən məsələlər hazırda I-IV siniflərdə tədris edilən Azərbaycan dili dərslərində verilmiş folklor materialları əsasında hazırlanmışdır. Şagirdlərin əxlaqi şüurunun formalaşması, onların hərtərəfli inkişaf etdirilməsi məqsədilə çalışmaları qeyd edilmişdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə məsələnin tədrisi ilə bağlı nəzəri və praktiki cəhətdən çox əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan müəllimi qəzeti". 5 fevral 1998-ci il.
2. İsmayılov R., Nurullayeva Ü., Bayramova İ., Xanaliyeva A., Zahidova Ş., Cəlilova A. Azərbaycan dili (4-cü sinif 1-ci hissə) / Bakı: Şərq-Qərb, 2023, 112 s.
3. Qafarlı R. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 540 s.
4. Nurullayeva Ü., Allahverdiyeva N., Bayramova İ., Zahidova Ş., Xanaliyeva A. Azərbaycan dili (1-ci sinif üçün metodik vəsait) / Bakı: Radius, 2020, 184 s.
5. Tusi N. Əxlaqi Nasiri. Bakı, 1992. 300 s.

Ш.А. Балогланлы

Влияние примеров фольклора, приведенных в учебниках начальной школы, на формирование нравственного сознания учащихся

Резюме

Изучение и грамотное использование идей и традиций, отраженных в разных жанрах фольклора, создает благоприятные условия для духовно-нравственного воспитания молодого поколения. С этой точки зрения особенно важны примеры фольклора, приведенные в учебниках азербайджанского языка I-IV классов и их создание.

Sh.A. Baloghlanly

The effect of folklore examples given in primary school textbooks on the formation of students' moral consciousness

Summary

The study and competent use of ideas and traditions reflected in different genres of folklore creates favorable conditions for the spiritual and moral education of the young generation. From this point of view, examples of folklore given in the textbooks of the Azerbaijani language of grades I-IV and their creation are especially important.

Redaksiyaya daxil olub: 26.04.2024

UOT 37.0

TƏLİM PROSESİNDƏ KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI**Lalə Yaşar qızı Əliyeva**

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

Orcid: 0009-0007-7773-5063**E-mail:** aliyevalala864@gmail.com*Açar sözlər:* təlim prosesi, kiçikyaşlı məktəblilər, sağlam həyat, psixoloji sağlamlıq.*Ключевые слова:* обучения, младшие школьники, здоровая жизнь, психологическое здоровье.*Key words:* training process, junior aged pupils, health lifestyle, psychological health.

Sağlamlığın formalaşdırılması kiçik yaşlardan başlayır. Kiçikyaşlı məktəblilərə sağlamlığın aşılmasında ailə ilə yanaşı, məktəbin də özünəməxsus rolu vardır. Təlim prosesində müəllimlər ibtidai sinif şagirdlərində sağlam həyat tərzinin formalaşmasında yaxından iştirak edirlər. Buna görə də, təlim prosesi elə qurulmalıdır ki, məktəblilərdə gün rejimi, düzgün qidalanma, gigiyenik tələblərə riayət etmək, təbii vərdişlərin mənimsədilməsi, ətraf mühitin mənfi təsirlərindən qorunmaq kimi qaydalar formalaşsın. Kiçikyaşlı məktəblilərə gigiyena və sanitariya qaydalarını, vərdişlərini öyrətmək vacib şərtlərdəndir. Ümumiyyətlə, ibtidai təhsil kiçikyaşlı məktəblilərdə sağlamlıq imkanlarının yaranmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Uşaqların sağlam formalaşması üçün onların şəxsi gigiyena qaydalarına əməl etməsi çox vacibdir. Şəxsi gigiyena qaydaları dedikdə, vaxtında yuxudan oyanmaq, çarpayını yığmaq, otağın havasını dəyişmək, səhər idmanından sonra yaxşı yuyunmaq, gün ərzində tez-tez əlləri təmizləmək, dişləri vaxtında fırçalamaq, yediyi meyvə və tərəvəzləri yaxşı yumaq və. s. nəzərdə tutulur. Bu cür şəxsi gigiyena qaydalarının formalaşması üçün müəllim müxtəlif tədris metodlarından faydalana bilər. Nümunə olaraq deyə bilərik ki, müəllim uşaqlara meyvə verir və onların necə yediyinə nəzarət edir. Yeməyən uşaqlardan niyə yemədiklərini soruşur, uşaqların “yumadan yemək olmaz” dediyi cavabları yaxşı qiymətləndirir. Digər uşaqlar öz səhvlərini başa düşürlər. Sonra isə müəllim uşaqlara gigiyena qaydalarına necə riayət etdikləri barədə suallar verir. Sonda isə uşaqlara şəxsi gigiyena qaydaları və onun əhəmiyyəti haqqında izahlar verir.

Kiçikyaşlı məktəbliləri xəstəliklərlə mübarizə haqqında da məlumatlandırmaq vacib şərtlərdəndir. Onların sağlamlıq və xəstəlik haqqında fikirlərini öyrənmək və onlara sağlamlığın əhəmiyyətini aşılamaq lazımdır. Bunun üçün müəllim müxtəlif üsullardan istifadə edə bilər. Nümunə olaraq göstərmək olar ki, müəllim əvvəlcə şagirdləri komandalar şəklində bölüb, sonra xəstəliyin və sağlamlığın əlamətlərini yazmağı onlara tapşırmalıdır. Daha sonra isə yazılanları ümumiləşdirib bu fikirlər arasında fərqləri təhlil etməyi öyrətməlidir. Bundan sonra uşaqlara ümumi olaraq sağlamlıq haqqında məlumatlar verməli xəstəlikdən qorunmaq yollarını izahlar verməlidir.

İbtidai sinif şagirdləri həm fiziki, həm psixi, həm də mənəvi cəhətdən sağlam olmalıdırlar.

Fiziki sağlamlıq insan orqanlarının və sistemlərinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Fiziki sağlamlığı öyrənən elm somatologiya adlanır. Burada insan orqanizminin tərkib hissələri, onun təbii bölmələrini və orqanizmdəki dəyişiklikləri öyrənirlər. Orqanizmin qorunması məhz fiziki

sağlamlıqla birbaşa əlaqəlidir. Kiçikyaşlı məktəblilərin qidalanması, fiziki cəhətdən aktivliyi, gün rejimi və s. buraya daxildir.

Psixoloji sağlamlıq insana və ətrafdakı hadisələrə eyni zamanda ətrafdakı insanlara göstərdiyi münasibətdə müşahidə edilir. Psixi sağlamlıq insanın mənəvi həyatında ictimai hadisələrə, gündəlik həyatda qarşısına çıxan problemlərin öhdəsindən gəlməyə imkan verən, stressdən qoruyan və əmək fəaliyyətini artıran sağlamlıqdır. Kiçikyaşlı məktəblilərin sağlamlığı yalnız fiziki sağlamlıqdan ibarət deyildir. Onların psixoloji sağlamlığı da önəmlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, uşaqların psixologiyaları müxtəlifdir, onlara fərqli yanaşmaq vacibdir. Psixoloji cəhətdən zəif uşaqlarla fərdi söhbət aparmaq, onlara ruh yüksəkliyi vermək lazımdır. Psixoloji problemlər olduqda uşaqlarda geriləmə baş verir, halsızlıq, yuxu rejiminin pozulması, iştahdan kəsilmə, ruh düşkünlüyü yaranır. Bu da uşaqların immunitetinin zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Mənəvi sağlamlıq dedikdə, sağlam münasibətlərə üstünlük vermək nəzərdə tutulur. Araşdırmalar göstərir ki, sağlam və qayğıkeş münasibətlər insanda, həmçinin kiçikyaşlı məktəblilərdə immuniteti gücləndirir və müxtəlif xəstəliklərin qarşısını alır. Münasibətdə bağışlama və minnətdarlıq göstərilməsi zorakılığın qarşısını almağa imkan verir. Ailədə baş verən qeyri-sağlam münasibətlər beyində dəyişikliklər yaradır. Qeyri-sağlam münasibətlərin qurbanları özlərində qorxu, özünü günahkar hissetmə, utancaqlıq və emosionala qapılma, stress yaşayırlar. Kiçik yaşlarda zorakılığa, pis münasibətlərə məruz qaldıqda insanda immunitet zəifləməsi yaranır. Təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərdə sağlamlıq yaratmaq məqsədilə bir çox işlər görülür. Bunlardan biri də dərslərdə məktəblilərə sağlamlıq haqqında məlumatlar verilməsidir. Azərbaycan dili, həyat bilgisi dərslərində sağlamlıq və sağlam həyat tərzini haqqında müxtəlif mövzular şagirdlərə sağlamlıq vərdişlərinin aşılanmasına kömək göstərir.

I sinif Azərbaycan dili dərslərinin “Sağlam həyat” adlanan III bölməsində gün rejimi, idman, gigiyena qaydaları, sağlam qida adlı mövzular verilmişdir. Bu mövzuların verilməsində əsas məqsəd şagirdlərdə sağlamlıq həyat tərzinin formalaşdırılmasıdır. İbtidai sinif şagirdləri bu mövzular vasitəsilə yuxu rejimi, sağlam qidalanma, müxtəlif gigiyena qaydalarına riayət etməyi öyrənirlər.

3-cü sinif Həyat bilgisi dərslərində isə “Sağlamlıq və təhlükəsizlik” adlı 4-cü bölmədə kiçikyaşlı məktəblilərə gigiyena qaydaları haqqında məlumatlar verilmişdir.

Sağlam yaşamaq istəyiriksə, bəzi qaydalara riayət etməli, onları vərdiş halına salmalıyıq. Vərdiş insanın hər gün təkrar etdiyi hərəkətdir. Məsələn, gigiyena qaydalarına əməl etmək, əlləri tez-tez sabunla yumaq, dişləri fırçalamaq, düzgün qidalanmaq, idmanla məşğul olmaq və s. kimi hərəkətləri də vərdiş halına salmaq lazımdır. Sağlam olmaq üçün özümüzü soyuqdan və istidən qorumalı, hər zaman mövsümə və hava şəraitinə uyğun geyinməliyik. Telefona, kompüterə, televizora uzun müddət baxmağın, fasiləsiz olaraq oyun oynamağın düzgün vərdiş olmadığını da anlamalıyıq. Unutmayaq ki, sağlamlığımızı qoruyan qaydalara kiçik yaşlardan diqqət etmək əhəmiyyətlidir. Çünki uşaqlıqda qazandığımız vərdişlər bütün həyatımız boyu bizimlə birlikdə yaşayacaqdır [3, s. 98].

Sağlamlığımız və vərdişlərimiz adlanan bu mövzuda şagirdlərə şəxsi gigiyena qaydaları haqqında məlumatlar verilmişdir. Bunlara əlləri tez-tez yumaq, dişləri fırçalamaq, idmanla məşğul olmaq, düzgün qidalanmaq və s. kimi məlumatlar daxildir. Həmçinin bu mövzuda hava şəraitinə uyğun geyinmək, vaxtlarını səmərəli keçirmək barədə məsələlərə toxunulmuşdur. Bu cür mövzuların dərslərdə olması şagirdlərin məlumatlanmasında mühüm əhəmiyyət

kəsb edir. Şagirdlərdə artıq bu qaydalar vərdiş halını alır.

Problemin aktuallığı ibtidai sinif şagirdlərinə sağlam həyat tərzini haqqında məlumatlar vermək və onlarda sağlamlıq haqqında vərdişlər formalaşdırmaqdan, təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərə riayət etməli olduğu bəzi qaydaları aşılamaqdan ibarətdir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə sağlam həyat tərzini və təlim prosesində onun kiçikyaşlı məktəblilərə aşılması imkanları haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Həmçinin kiçikyaşlı məktəblilərin əməl etməli olduğu gigiyena qaydaları, gün rejimi və s. tələblərdən bəhs olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə kiçikyaşlı məktəblilərin sağlamlığı ilə bağlı məlumatları özündə əks etdirir. Bu məqalədən müəllimlər, şagirdlər, tələbələr, magistrantlar, elmi işçilər mənbə kimi istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Təhsil, 1993, 48 s.
2. L.M. Qurbanova. Psixi sağlamlıq. Bakı: Azəri Poliqrafiyası, 2019, 215 s.
3. N. Cabbarlı, K. Mahmudova, F. Əzizova. Həyat bilgisi. Bakı: Şərq-Qərb, 2021, 104 s.
4. Ü.Nurullayeva, N.Allahverdiyeva, İ.Bayramova, A.Xanaliyeva. Azərbaycan dili-1. I hissə, Bakı: Alsiion, 2023, 100 s.
5. Zmanovski Q.F. Bakı: İşıq, 1992, 115 s.

Л.Я. Алиева

Возможности формирования здорового образа жизни у младших школьников в процессе обучения Резюме

В статье говорится о возможностях формирования здорового образа жизни у младших школьников в процессе обучения. Студентов информируют о правильном питании, избегании болезней и вредных привычек. Отражена информация по охране морального, физического и психического здоровья младших школьников.

Y. Aliyeva

Possibilities for developing a healthy lifestyle among younger schoolchildren during the learning process Summary

The article talks about the possibilities of developing a healthy lifestyle among younger schoolchildren during the learning process. Students are informed about proper nutrition, avoiding diseases and bad habits. Information on protecting the moral, physical and mental health of junior schoolchildren is reflected.

Redaksiyaya daxil olub: 26.04.2024

UOT 372.3/4

**TƏLİM PROSESİNDƏ OXU BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASININ
ƏSAS NƏZƏRİ DƏYƏRLƏRİ****Sevinc Natiq qızı Əkbərli***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0002-2517-3592**E-mail:** sevinc.akberli98@gmail.com*Açar sözlər: ifadəli oxu, dil, oxuma bacarığı, şagird, təhsil**Ключевые слова: выразительное чтение, язык, умение читать, ученик образование**Key words: expressive reading, language, reading ability, student, education*

Təhsil sistemində dərslər şagirdlərin bəşəri və peşəkar inkişafını təmin etmək üçün əsaslı bir rol oynayır. Bu baxımdan oxu dərslərində müstəqil işlərin təşkili mövzusu günümüzün təhsil tədqiqatlarında geniş əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərə tədqiqat bacarığı, öz fikirlərini formalaşdırma və müstəqil öyrənmə tərbiyəsi verilməsi onların həyatı boyu öyrənmə və müvəffəqiyyət yolunda daha güclü addımlar atmağa nail olmalarına kömək edir. Oxu dərsləri şagirdlərdə oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət edir. Metodik ədəbiyyatda ifadəli oxu bədii mətnin məzmununun mənimsənilməsi və təhlili ilə sıx əlaqədə götürülür. İfaçı öyrənilən əsərin ifadəli oxusuna hazırlaşarkən ilk növbədə mətnin məzmununu dərindən mənimsəməlidir. Sonrakı mərhələdə əsərin ideya bədii, mövzu və janr baxımından təhlili aparılır. Bu zaman əsərin oxucuda yaratdığı təəssürat dərinləşir, mətni ucadan oxumaq arzusu oyanır. Şagirdlərin oxumağın keyfiyyətini daha yüksək səviyyəyə çatdırmaq üçün tətbiq edilən metodikalar, onların mətnlərlə əlaqə qurmağını və onları daha maraqlı və cazibədar tapmağını təmin edir. Oxu materiallarının metodikası tərəfindən əldə edilmiş nəticələr, təlim metodologiyalarına və müəllimlərə dəyərli təcrübələr və təlim materiallarının səmərəli istifadəsi üçün məlumatlar təmin edir.

Şagirdlərə ifadəli oxu bacarıqları bədii oxu sənətinin qanunları, bədii əsərin səslənən təsirliliyi ilə yaradıcı şəkildə canlandırılması əsasında formalaşdırılır. İfadəli oxunun əsasında iki mühüm cəhət durur:

1. İfa edilən əsərin ideya məzmununun dərindən qavranılması, təsvir olunanların mahiyyətinə nüfuz edilməsi;

2. Hiss edilənlərin və qavranılanların səslənən sözlə dinləyicilərə çatdırılması.

Əsərin səslənən sözlə çatdırılması ifaçıdan nəyi və hansı məqsədlə çatdıracağını, dinləyicidə hansı hiss və duyğular, fikirlər, düşüncələr oyadacağını, onda hansı qənaəti yaradacağını dəqiq müəyyənləşdirməyi tələb edir. Qarşıya qoyulan məqsəd əsasında konkret ifaçılıq vəzifələri dəqiqləşdirilir. İfaçı qarşıya qoyduğu məqsədə uyğun olaraq dinləyicilərə sözlə təsir etməyi bacarmalıdır. Sözlə təsir zamanı ifaçının fikri, hissi, iradəsi və bütün şüuru fəaliyyətdə olur. İnsan ünsiyyət zamanı şifahi nitqində haqqında danışılan hadisəyə laqeyd qalmır, mühakimə yürüdür, qiymətləndirir, fikirlərini, hisslərini, münasibətini ifadə edir. O, dinləyicini inandırmaq, sübut etmək, ifşa etmək, istədiyi ovqatı yaratmaq (mərhəmət, nifrət və s.) məqsədi güdür. Bu zaman onun nitqində fonetik ifadəliliyin bütün vasitələri fasilə, vurğu, intonasiya və temp müxtəlifliyi, səsin tembrinin dəyişməsi və s. özünü büruzə verir.

İnsanın nitqində fikir, hiss və iradənin özünü vəhdətdə bürüzə verməsi psixofizioloji fəaliyyətin qanunauyğun nəticəsidir. Bu proses öz elmi izahını İ.P. Pavlovun insanın ali sinir fəaliyyətini müəyyənləşdirən iki siqnal sisteminin qarşılıqlı təsiri haqqında təlimində tapır [1, s. 56].

İ.P. Pavlovun tədqiqatları göstərmişdir ki, xarici mühiti duymaq üçün insanlarda və heyvanlarda birinci siqnal sistemi mövcuddur. İnsanın psixi fəaliyyəti ətraf mühitdən aldığı müxtəlif qıcıqlandırıcılarla şərtlənir. Lakin insan ətraf mühitdə olan xarici qıcıqları qəbul etməklə, duymaqla yanaşı, ikinci siqnal sistemi olan sözün də mənasını dərk edir. İnsan söz vasitəsilə düşüncələrini, gördüklərini, duyduqlarını təsəvvür edir və başqasına çatdırı bilər. Məhz buna görə də İ.P. Pavlov sözü “çoxəhatəli qıcıqlandırıcı” adlandırdı. Ali sinir fəaliyyətinin söz siqnalları səviyyəsi baş beyin qabığı ilə əlaqəli olub yalnız insana xasdır. İnsan beyninin sol yarımkürəsi nitqi, mücərrəd təkəkkürü, düşünməni, sağ yarımkürəsi isə ən çox hiss orqanlarından informasiyaları qəbul edir və onları konkret obrazlar şəklində formalaşdırır.

Şagirdin bacarıq, qabiliyyət, istedad kimi fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri anadangəlmə deyil, fəaliyyət terminləri vasitəsilə inkişaf etdirilir. Səslə oxu, o cümlədən ifadəli oxu monoloji nitq olduğu üçün şifahi nitqin bütün xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Şifahi nitq zamanı danışan adamlar bilavasitə bir-birlərini görür, eşidirlər. Danışan adamın üz və bədəninin ifadəli hərəkətləri, səsinin ahəngi nitqin məzmununun, buna bəslədiyi mənfi və müsbət münasibətlərin anlaşılmasına yardım göstərir. “Şifahi nitqdə səsin ahəngi və ifadəli hərəkətlər sayəsində eyni söz müxtəlif mənada işlədilib, fərqli şəkildə başa düşülə bilər. Məsələn, adicə “Yenə gəldi” sözləri tələffüzdən asılı olaraq, həm sevinci, həm nifrəti, həm də biganəliyi bildirə bilər.

İfadəli oxu zamanı monoloji nitq səciyyəli fəaliyyətdir. Bu nitqin rəvan getməsi üçün danışan adamın verəcəyi məzmunu aydın dərk etməsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması, nitqin emosionallıq xüsusiyyətlərinə, dilin qayda qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi əsas şərtədir. Yəni monoloji nitqin məzmunluluğu ilə ifadəliliyi üzvi surətdə birləşməlidir. Əks təqdirdə, nitq monoton, cansıxıcı və cazibəsiz olur.

Bədii əsərin təxəyyüldə yaratdığı obrazlar oxucuya emosional təsir göstərir və o, oxu zamanı müəllifin fikirlərini çatdırmaqla bərabər, təsvir olunanlara öz münasibətini də ifadə edir. Bu zaman ifaçı əsərin məzmunu ilə yanaşı, müəllifin bədii sözdə əks olunan hiss və düşüncələrini, təsvir olunanlara münasibətini də mənimsəyir və dinləyicilərə ötürür. Buna nail olmaq üçün cümləni düzgün səsləndirmək, dinləyicilərin diqqətini detallardan əsas, başlıca cəhətə yönəltmək lazım gəlir.

Lakin gündəlik həyatdakı nitqində insan öz düşüncələri, real faktlar, şahidi olduqlarından söz açdığı halda, oxu zamanı müəllifin sözlərini, fikirlərini çatdırır. Bu zaman o, müəllifin sözlərinin və fikirlərinin mahiyyətinə varmadan, hisləri duymadan, “yaşamadan”, onları doğuran hadisələr haqqında dolğun təsəvvürə malik olmadan da səsləndirə bilər. Lakin belə oxu ifadəsinin fikir, hiss və iradəsinin vəhdəti kimi meydana çıxmır, oxu nitqin əsas funksiyasını – ünsiyyəti yaratmır, bədii əsərin ideya-estetik mahiyyəti aşkara çıxmır.

İfadəli oxu gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz adi nitqdən fərqləndiyi üçün, şagirdlərdə ifadəli oxuda zəruri olan emosional - iradi keyfiyyətlərin, digər xüsusi bacarıqların formalaşdırılması zəruridir.

Müşahidələr göstərir ki, məktəblilərin nitqi, cavabları, sözlərin tələffüzü bir sıra hallarda mexaniki səciyyəyə daşıyır, sönük, təsirsiz olur. Belə mənfi nitq təzahürləri aradan qaldırılmalı-

dır. Şagird mətnin məzmununu, sözləri, fikirləri, obrazları, müəllif niyyətini elə çatdırmalıdır ki, dinləyicilər söylənilənləri başa düşsün və qiymətləndirsin [5, s.820].

Sözlə müəyyən təsirə nail olmaq üçün tələffüz zamanı cümlənin ayrı-ayrı üzvləri vurğulanmalı, müxtəlif intonasiya çalarlarından, səsin tonundan, dilin zəngin fonetik, leksik, qrammatik ifadəlilik imkanlarından istifadə olunmalıdır.

Bu prosesdə müəllimin metodik ustalığı, şəxsi nümunəsi böyük rol oynayır. Müəllimin sözdən istifadə məharəti, nitqinin ifadəliliyi, cəlbədicisi olması, səsinə idarə etmək bacarığı təlim prosesində çox əhəmiyyətlidir. Əgər müəllimin ifası sönükdürsə, onun söylədikləri şagirdlərə təsir etməyəcəkdir. Belə nitqi başa düşmək şagird üçün çətinlik törədir. Müəllimin emosional təsirli ifası mətnin, təlim materialının şagirdlər tərəfindən başa düşülməsini, yadda qalmasını asanlaşdırır.

İnsan həyatda müxtəlif insanlarla, hadisələrlə qarşılaşır, müəyyən münasibətdə olur və bu münasibət onun hislərində öz əksini tapır. “Emosiya insanın dərk etdiyi cisim və hadisələrə, başqa adamlara, həmçinin özünün rəftar və davranışına, fikir və arzusuna bəslədiyi münasibəti ifadə edən psixi prosesdir”. İnsan hisləri idrak, qavrama obyektinə subyektiv münasibətin inikasidir. Beynin məhsulu olan insan hisləri, emosiyaları mürəkkəb və rəngarəngdir. Emosiyalar ifadəli hərəkətlərdə, jestlər, mimikalar, pantomimalar (bədənin üzvlərinin ifadəli hərəkətləri), səs və nitqdə, o cümlədən ifadəli oxuda təzahür edir.

K.S.Stanislavski diqqəti belə bir mühüm cəhətə cəlb edirdi ki, hislərə əmr etmək olmaz, hisləri digər yollarla yaratmaq lazımdır. İnsanın müəyyən hadisələrə emosional münasibətini yaratmağa imkan verən psixoloji vəziyyət yaradılmalıdır və yaranan emosional münasibət onun tərəfindən yaşanmalıdır. Stanislavski metodunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ifaçı pyesin qəhrəmanının hərəkətlərini yerinə yetirərkən emosiyaların yaranması üçün zəruri olan şərtləri təmin edir. Bu, “fiziki təsir metodu” adlanır. İfadəli oxuda bu metod özünü onda göstərir ki, əsəri oxuyan və ya təhkiyəçi sözdən məqsədyönlü istifadə edərsə, o, mütləq “hislərlə” danışacaqdır [4, s.296].

Məlumdur ki, nitqin məzmunu cümlədə işlədilən sözlərin məna çalarlarında əks olunur. Sözlər isə ayrı-ayrı səslərlə nitqin təsirliliyində mühüm rol oynayan intonasiyanın vəhdətindən yararlanır. İntonasiya nitqin cövhərini təşkil edir. İntonasiya şifahi nitqlə yanaşı, yazılı nitqdə də özünü büruzə verir. Əlbəttə, mətn tonunun ucalığını, uzunluğunu, səsin gücünü birbaşa göstərən musiqi notu deyil. Bu intonasiya əlamətlərinin heç biri mətnə qeyd edilmir. Bununla yanaşı, mətnə müxtəlif hərflərin birləşməsinə canlı danışmaq nitqi baxımından yanaşılmasa, bunlar söz sayıla bilməz. Mətn oxucu tərəfindən oradakı intonasiyaya uyğun oxunmalıdır. Təsədüfi deyil ki, bədii söz ustaları ifadəliliyin mühüm vasitəsi olan intonasiyanı nitqin təsirliliyinin yüksək forması adlandırmışlar.

Nəticə olaraq, ibtidai siniflərdə oxu materiallarının tədrisi zamanı ifadəliliyin mənimsədilməsi üçün tətbiqi prinsiplər şagirdlərin dil və ədəbiyyat bacarıqlarını inkişaf etdirməyə nail olur. Bu, onların müstəqil düşünmə qabiliyyətlərini artırmağa və mətnlər üçün əsaslı və zəngin təhlillər verməyə kömək edir. İfadəliliyin bu prinsiplər əsasında tədrisi, şagirdlərin daha böyük səviyyədə mətn anlayışına, tədqiqi bacarığa və ədəbiyyat ifadələrində daha böyük nailiyyətlərə çatmalarına nail olmağa kömək edir.

Oxu materiallarının tədrisində ifadəliliyin mənimsədilməsi, müqayisəli tədris modelləri vasitəsilə daha sistemli və səmərəli bir yolla həyata keçirilə bilər.

Problemin aktuallığı. Oxu bacarıqları təlim və tədris prosesinin əsas ayrılmaz elementlərindən biridir. Şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuş bilik, bacarıq, münasibət və dəyərləri inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan bütün alətlər və resurslar oxu bacarıqlarının inkişafına yönəlmişdir. Oxu materialları müəyyən bir məqsəd üçün tədrisi dəstəkləmək və tədris fəaliyyətini daha səmərəli etmək üçün hazırlanmış vasitələridir. Qeyd edilənlər tədqiqat mövzusunun aktuallığını sübuta yetirir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə oxu bacarıqlarının inkişafının təlim prosesinə təsiri qeyd olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllimlər, şagirdlər, şagirdlər, magistrantlar, elmi işçilər istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti. Bakı, 1981, 277 s.
2. Əliyev K. Natiqlik sənəti. Bakı, 1994, 200 s.
3. İbtidai siniflərdə ifadəli oxu üzrə işin məzmunu (sintaktik materiallara dair) // Pedaqoji Universitet Xəbərləri (Humanitar və təbiət elmləri seriyası). Bakı, 2004, № 3, s. 470-472
4. İfadəli oxunun əsas şərtləri haqqında // Pedaqoji Universitet Xəbərləri (Humanitar və təbiət elmləri seriyası), Bakı, 2005, № 1, s. 295-297
5. "The influence of the observation of language phenomena in primary school reading materials on the quality of teaching"// – Paris: V International Paris Conference On Social Sciences// – February 07-08, –2021. – p.817-822

С.Н. Акбарли

Основные теоретические значения формирования навыков чтения в образовательном процессе Резюме

В системе образования уроки играют основополагающую роль в содействии человеческому и профессиональному развитию учащихся. С этой точки зрения тема организации самостоятельной работы на занятиях по чтению имеет большое значение в современных педагогических исследованиях. Развитие у учащихся исследовательских навыков, независимого мышления и самостоятельного обучения помогает им сделать более решительные шаги на пути к обучению и успеху на протяжении всей жизни. Уроки чтения служат развитию навыков чтения у учащихся. В методической литературе выразительное чтение тесно связано с усвоением и анализом содержания художественного текста. Готовясь к выразительному чтению изучаемого произведения, исполнитель должен прежде всего досконально понять содержание текста.

S.N. Əkbərli**Main theoretical importance of formation of reading skills in the educational process
Summary**

In the education system, lessons play a fundamental role in promoting the human and professional development of students. From this point of view, the topic of organizing independent work in reading classes is of great importance in modern pedagogical research. Developing students' research skills, independent thinking, and self-directed learning helps them take stronger steps toward lifelong learning and success. Reading lessons serve to develop students' reading skills. In methodological literature, expressive reading is closely related to the assimilation and analysis of the content of a literary text. When preparing for an expressive reading of the work being studied, the performer must first of all thoroughly understand the content of the text.

Redaksiyaya daxil olub: 10.04.2024

UOT 372.3/4

SAVAD TƏLİMİ DÖVRÜNDƏ YAZI VƏ OXU BACARIQLARININ İNKİŞAFI

Şəbnəm Elbrus qızı Musayeva

Bakı Qızlar Universitetinin magistranı

Orcid: 0009-0006-8272-2614

E-mail: musayevasbnm70@gmail.com

Açar sözlər: savad təlimi, savad təliminin məqsədi, oxu və yazı bacarıqları.

Ключевые слова: обучение грамоте, цель обучения грамоте, навыки чтения и письма.

Key words: literacy training, purpose of literacy training, reading and writing skills.

İnsanın dil öyrənməsi ailədə doğulduğu andan başlayır. Dinləmə və danışma bacarıqları fərdlərdə məktəbə başlayana qədər inkişaf edir. Məktəbə ilkin dinləmə və danışma bacarıqları ilə başlayan şagirdlərə ibtidai məktəbin birinci sinfində ilk oxuma və yazma (savad) təlimi vasitəsilə oxu və yazma bacarıqlarının əsasları öyrədilir. İbtidai məktəbdə savadın öyrədilməsi vasitəsilə oxu və yazı bacarıqları dinləmə və danışma bacarıqları üzərində qurulur və ibtidai məktəb boyu əsas dil bacarıqları inkişaf etdirilməyə çalışılır.

Savad təliminin birinci günündən oxu təlimi yazı təlimi ilə paralel gedir. Yazı ləvazimatı ilə tanışlıq, qaməti düzgün saxlamaq, partada düzgün əyləşmək, dəftəri düzgün qoymaq, yazarkən qələmi düzgün tutmaq, barmaq və bilək əzələlərini möhkəmləndirmək, yazının gigiyenasına verilən tələblərə əməl etmək lazımdır. Savad təlimi yeni sistemdə şərti və real olmaqla müxtəlif ünsiyyət situasiyasından başlanır. Bu situasiya birinci sinif şagirdlərinin kommunikativ nitq qabiliyyətinin inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaradır, dilin ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olaraq insanların fikri və mənəvi fəaliyyətinin ən vacib aləti kimi dərk edilməsinə kömək göstərir. Məhz ünsiyyət situasiyasında birincilər ilk dəfə dil həqiqətlərini söz, cümlə və mətn vasitəsi ilə dərk etməyə başlayırlar.

Yazı düşüncələrimizi ifadə etmək üçün lazımı simvol və işarələri motorik olaraq istehsal etmək bacarığıdır. İlk oxuma-yazma hadisəsi şifahi dildən yazılı dil dünyasına keçiddir. Yazı bacarığına oxuma bacarığı da daxildir. Yəni oxuya bilməyən yazma bilməz. Effektiv ibtidai oxu və yazı tədrisinin komponentləri; fonoloji məlumatlılıq, sözün tanınması, mətnin işlənməsi, mənanın qurulması, lüğət, orfoqrafiya və yazıda səlislik. İlkin oxuma və yazmağı öyrətməyə əsasən bacarıq təlimi kimi baxmaq məqsədəuyğundur. Üstəlik, bu bacarıqlar inkişafını tamamlamamış uşaqlara öyrədilir. İbtidai savad digər fənlərdə və həyatda əsas rol oynayır və təhsil sisteminin əsasını təşkil edir. Bu gün həyatın bütün sahələrində baş verən sürətli inkişaf-lar savadlılığa yeni ölçülər əlavə edib, oxumağın və yazmağın əhəmiyyətini artırıb.

İlkin savadın tədrisi fərdlərin idrak, emosional və sosial bacarıqlarında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. Bu dəyişikliklər nəticəsində həyatları boyu istifadə edəcəkləri anlamaq, sifariş vermək, sorğu-sual etmək, əlaqələr qurmaq və proqnozlaşdırmaq kimi idrak bacarıqları inkişaf edir. İnsanların həyatını mənalı etmək kontekstində təhsil proqramlarında və tədris prosesində əldə edilə bilən ən mühüm bacarıqlardan oxumaq və oxuduqlarını anlamağa yiyələnmək vərdislərinə sahib olmaqdır. İbtidai təhsildə müvəffəqiyyəti təmin edən ən mühüm amil mütaliədir; çünki oxumaq öyrənmək üçün qapı açır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev deyir: "Cəmiyyətin gələcək tərəqqisi indi gənclərimizə nə-

yi və necə öyrətməyimizdən asılıdır”

Oxuma və yazı bacarıqlarının öyrədilməsi zamanı ilk vərdişlər diqqətlə mənimsənilməlidir. Bu səbəbdən ilkin oxuma və yazma təhsilinin düzgün vərdişləri təmin edəcək şəkildə planlaşdırılması və həyata keçirilməsi lazımdır. Çünki səhvlər təkrarlandıqca şagirdə möhkəmlənir və köklənir. Hərflərin səhv yazılışını öyrənən uşaq bu səhvi asanlıqla düzəldə bilməz. Məsələn, qısa müddət ərzində intensiv şəkildə verilən ilkin savadın tədrisi prosesi oxumaqla cansıxıcılığa səbəb ola bilər.

Savad təlimi şagirdlərin təhsilinin, gələcək inkişafının bünövrəsi hesab edilir. Bu dövrdə başlıca məqsəd uşaqlara ilkin oxu və yazı bacarıqları aşılamaq, onların təlimə marağını, oxu və yazı texnikasını, nitqini, təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir.

Savad təliminin sistemi dedikdə, bura savad təliminə hazırlıq dövrü, savad təlimi dövrü, savad təlimindən sonrakı dövrə aid edilir. Deməli, savad təlimi üç dövrə ayrılır: 1) savad təliminə hazırlıq dövrü; 2) savad təlimi dövrü; 3) savad təlimindən sonrakı dövrə. Savad təliminə hazırlıq dövründə uşaqlar ilkin oxu və yazı texnikasına yiyələnirlər. Düzgün, sürətli, ifadəli və şüurlu oxunun bünövrəsi yaradılır, lüğət üzrə iş davam etdirilir.

Oxumaq yazılı dilin mənasını dərk etməkdir. Bu xüsusiyyəti ilə oxu və yazmağı öyrətmək dil tədrisinin bir hissəsini təşkil edir. İlkin savadın öyrədilməsi erkən uşaqlıqdan başlayan dinləmə və danışma bacarıqları ilə yanaşı oxuma və yazma bacarıqlarını mənimsəmək üçün ibtidai məktəbdə davam edən dil tədrisi prosesidir. İlkin savadın tədrisi oxu və yazı proseslərindən ibarətdir.

Oxumağın və yazmağın necə öyrənilməsi sualına cavab verməyə çalışan iki əsas yanaşmadan biri davranış yanaşması, digəri isə idrak yanaşmasıdır. Bu yanaşmalar arasında davranışçı yanaşma daha çox oxumağın fiziki tərəflərinə diqqət yetirir. Oxumağın öyrədilməsində vacib olan fiziki xüsusiyyətlərə göz hərəkətləri, gözün görmə sahəsi, sözü bütövlükdə qavramaq və ucadan oxumaq daxildir. Bu yanaşmada oxu bacarıqları ilə bağlı psixi proseslər çox da vacib deyil.

Prof. Y.Ş. Kərimov yazırdı: *“Oxu texnikasına yiyələnmə prosesində uşaqların eşitmə qavrayışının inkişafına daha çox diqqət yetirmək lazımdır, çünki nitq səslərini yaxşı fərqləndirə bilməyən uşağın görmə qavrayışı mükəmməl inkişaf etmiş olsa da, o, ən sadə sözləri belə oxumaq da çətinlik çəkir. Fonetik eşitməyə, səs təhlili vərdişlərinə lazımınca yiyələnməmiş uşaqların oxusu nöqsanlı olur. Oxu texnikasına yiyələnməmiş uşaq müstəqil işləyə tədris fəaliyyətini səmərəli təşkil edə bilmir. Ona görə də fonematik təhlilə geniş yer verilməlidir. Uşaqlar hələ hərflərlə tanış olanadək onlarda nitqi cümlələrə, cümlələri sözlərə ayırmaq, cümlədə sözlərin, sözlərdə hecaların sayı və sırası üzrə əməliyyat aparmaq bacarığı formalaşır”* [7, s.87].

Davranış yanaşmasına görə, oxumağı öyrənmək ən kiçik və ən sadə davranışların mənimsənilməsi ilə başlamalı və daha çətin olanlara doğru davam etməlidir. Yəni hərfləri bir-bir öyrətmək, hərfdən hecaya, sözə keçmək lazımdır.

Yazı şagirdlərin duyğu və düşüncələrinin dil normalarına uyğun qaydada nəqli, təsviri və mühakimə xarakterli rabitəli mətnlər formasında ifadəsini təmin edir. Oxu prosesində qazınan bacarıqlar yazı ünsiyyəti vasitəsilə genişləndirilərək qarşılıqlı əlaqəyə çevrilir. Yazı qoyulmuş hər hansı problem, yaxud mövzu ilə bağlı fikir və mülahizələrin müvafiq formada verilməsini, görülmüş işin hesabatının hazırlanmasını təmin edir. Ədəbi dilin normaları gözlənil-

məklə şagirdlərin tədqiqatçılıq və təşkilatçılıq bacarıqlarını nümayiş etdirməyə imkan yaradır.

N.B. Cəfərova “İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” adlı kitabında yazır: “Yazı mürəkkəb bir prosesdir. Yazının hər bir mərhələsi şüurlu fəaliyyət kimi formalaşmalıdır. Uşağın həm üzündən köçürməsi, həm də imla yazması, həm də inşa üzərində işləməsi yazı adlanır” [3, s. 56].

Birinci halda fəaliyyətin şüurlu məqsədi hərflərin qrafik konfigurasiyasını verməkdir. İkinci halda məqsəd sözləri orfoqrafik cəhətdən düzgün yazmaqdır, üçüncü halda isə öz fikrini düzgün ifadə etməkdir.

Yazı prosesində hərflərin formalarının gözlənilməsi onların sürətlə və rabitəli birləşdirilməsi kimi qrafik vərdişlər mühüm hərəkət fəaliyyəti tələb edir.

Yazı yazarkən yorucu olmasın deyərək, şagirdlərin maraqlarını nəzərə almaq, üzündən köçürməyə yaradıcı xarakter vermək məqsəduyğundur. Bu da şüurlu yanaşmanı təmin edir. Müəllim çalışmalıdır ki, sözlər və mətnlər dərslikdən seçilsin, belə olduqda fəaliyyət daha maraqlı olur. Şagird həm savadlı yazmaq, həm düzgün oxumaq imkanını qazanır [3, s.67].

İmlalar.

İmlalar şifahi nitqlə yazılı nitqi əlaqələndirən integrativ yazı növüdür. İmla yazılardan iki məqsədlə istifadə olunur: öyrətmək və yoxlamaq.

N.B. Cəfərova yazır: “İmlalılar orfoqrafik çalışmaların ən məhsuldar növüdür. Orfoqrafiya və orfoepiyanın sintezi olan imlalar Azərbaycan dili dərslərinin tərkib hissəsidir. İmlalar üzrə işin düzgün təşkili şagirdlərin savadlılığını artırır. Onların müvafiq bilik və bacarıqlara yiyələnməsini sürətləndirir. Azərbaycan dili dərslərində mütəmadi olaraq öyrədici imlalardan istifadə olunmalıdır. Yalnız bu halda şagirdlər öyrəndikləri orfoqrafik qaydaları dəfələrlə işləməklə yadda saxlayır, vərdişə çevirirlər”.

Savad təlimi dövründə müəllim mütəmadi olaraq imlalardan istifadə etməlidir. Bu zaman şagirdlərin eşitmə qavrayışı hərəkət proseslə yazı ilə əlaqələndirir, onlar əvvəlcə, hecaları, sonra sözləri, daha sonra cümlələri müəllimin diqqəti ilə yazmağa alışırlar. Beləliklə, imlaların öyrədici funksiyasının həyata keçirilməsi üçün ilkin zəmin yaranmış olur. Həmçinin şagirdlərin əzbər yazılardan sonra onu ilkin mənbə ilə tutuşdurması həm orfoqrafik savadlılığın artmasına, həm də durğu işarələrinin düzgün işlədilməsi üzrə vərdişlərə yiyələnməsinə şərait yaradır. Savad təlimi dövründə yazı üzrə ilk çalışmalar kəsmə əlifba ilə işdən başlayır, yazı üzrə əl hərəkəti fəaliyyəti isə bilavasitə yazı yazarkən gedir.

Savad təlimi dövründə yazının orfoqrafik cəhətdən düzgünlüyü, şagirdlərin yazılı nitqinin inkişafı məsələsinə də xüsusi diqqət yetirilir. Müəllimlər bu məqsədlə ən çox üzündənköçürmə yazılardan istifadə edirlər. Şagird heca, söz və cümləni üzündən köçürərkən hərflərin formasına, bitişdirilmə qaydasına, hərf və sözlər arasındakı məsafənin saxlanılmasına fikir verirlər. Bu işin gedişində müəyyən dəyişiklik etməklə üzündənköçürmə aparmaq şagirdlərin yorulmasının qarşısını almaqda faydalıdır. Buraxılmış hərfi sözə əlavə etməklə (.ar, ..iş, ..rı, ..or, ..ta, ..na və s.), bir hərfi başqası ilə əvəz etməklə (daş-diş, şar-şir, dən-don, yay-çay, sarı-darı, qara-qala, dərin-sərin və s.) aparmaq olar. Belə iş apararkən bir hərfin dəyişilməsi ilə sözün mənasında əmələ gələn dəyişiklik üzərində dayanmaq, izahını vermək lazımdır.

Yazı təlim əhəmiyyətinə və mühüm göstəricilərə malikdir. Şagird yazı vasitəsilə duyğu və düşüncələrini nəqli, təsviri və mühakimə xarakterli mətnlər formasında kağız üzərinə köçürmək imkanı əldə edir. Müxtəlif problemlərə həsr olunmuş inşa, esse kimi yazı nümu-

nələri şagirdə müşahidə etdiyi həyat hadisələri ilə qazandığı biliklər arasında əlaqə yaratmağa, onlara müstəqil münasibət bildirməyə, fərdi fikir və mülahizələrini başqaları ilə özünəməxsus üsulda bölüşməyə imkan verir [1, s.79].

Yazı bacarıqları məktəb həyatı ilə məhdudlaşmır, gündəlik həyatın müxtəlif sahələrində özünü göstərir. Bu bacarığı inkişaf etdirərkən insanların fərdi düşünməməsi, yazdıqlarını oxuyacaq bir oxucu kütləsinin olduğunu düşünərək yazması əhəmiyyətli olacaq. Hər bir şəxs özünü yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığına malik olmalıdır.

Problemin aktuallığı. Savad təlimi şagirdlərin təhsilinin, gələcək inkişafının bünövrəsi hesab edilir. Bu dövrdə başlıca məqsəd uşaqlara ilkin oxu və yazı bacarıqları aşılamaq, onların təlimə marağını, oxu və yazı texnikasını, nitqini, təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə savad təliminin məqsəd və vəzifələri haqqında məlumat verilmiş, oxuma və yazı bacarıqlarının artırılmasına üçün müxtəlif üsulların tətbiqi haqqında məlumat verilmiş, həmçinin şagirdlərin yazı bacarığına daha asan yiyələnmə bilməsi yolları təklif edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllimlər, elmi işçilər, magistrantlar, tələbələr, həmçinin şagirdlər istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: BQU nəşriyyatı. 2015, 470 s.
2. Arslan, D. Examining First Grade Teachers' Handwriting Instruction. Educational Sciences: Theory & Practice, pp. 2012, 4-12.
3. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası: Dərslük. I hissə. Bakı, 2016, 290 s.
4. Həsənov M., Cəfərova N., Bəhmənova C. Kurikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları. Bakı, 2017, 103 s.
5. Raimes, A. Techniques in teaching writing. New York: Oxford University Press, 1983-182 p.
6. Torrance, M. Studies in writing: current trends in european research. Bingley [UK]: Emerald, 2012, 425 p.
7. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Kövsər, 2003, 87 s.

Ш.Е. Мусаева

Развитие навыков письма и чтения во время обучения грамотности Резюме

Целью данного исследования является предоставление общей информации о обучении грамоте и в то же время представление идей об обучении детей основным навыкам чтения и письма, развитии их интереса к обучению, технике чтения и письма, речи и мышлению. С первого дня обучения грамоте обучение чтению идет рука об руку с

обучением письму. Необходимо ознакомиться с пишущими средствами, правильно сохранять осанку, правильно сидеть за столом, правильно располагать тетрадь, правильно держать ручку при письме, укреплять мышцы пальцев и запястий, соблюдать требования гигиены письма.

S.E. Musayeva

**Development of writing and reading skills during literacy training
Summary**

The purpose of this study is to provide general information about literacy training and at the same time to provide ideas about teaching children basic reading and writing skills, developing their interest in learning, reading and writing techniques, speech, and thinking. From the first day of literacy training, reading training goes hand in hand with writing training. It is necessary to familiarize yourself with the writing equipment, maintain the posture correctly, sit at the desk correctly, place the notebook correctly, hold the pen correctly while writing, strengthen the finger and wrist muscles, and follow the requirements for writing hygiene.

Redaksiyaya daxil olub: 29.04.2024

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
METHODS OF TEACHING AZERBAIJANI LANGUAGE

UOT 373.3/5

RABİTƏLİ NİTQİN İNKİŞAFINDA İFADƏLİLİYİN YERİ

Nazpəri Ataş qızı İslamova

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

Orcid: 0009-0008-2008-5677

E-mail: nazperi240798@icloud.com

Açar sözlər: cümlə, rabitə, müəllim, şagird, nitq, natiq ifadəlilik, təhsil, bilik, texnologiya.

Ключевые слова: предложение, общение, учитель, ученик, речь, оратор, выразительность, образование, знание, технология.

Key words: sentence, communication, teacher, student, speech, speaker, expressiveness, education, knowledge, technology.

İfadəlilik üslub baxımından ən uğurlu dil vasitələri tapıb işlətmək deməkdir. İfadəli nitq təkcə aydın, düzgün, səlis, məntiqli olmaqla bitmir, həm də təsirli, emosional, cazibəli formada öz əksini tapır. İfadəli nitq ondan bəhrələnlərin hisslərinə təsir edir, marağını artırır, çünki burada məntiq güclü olduğu kimi, ifadə tərzində tutarlı söz, ifadə və ibarələrlə zəngindir. İfadəliliyi çox vaxt söz sənətkarlarına aid edirlər, axı onlar dilin zəngin söz xəzinəsinə, onun qayda qanunlarına daha yaxşı bələddirlər. Onlar özlərindən əvvəl yaşayıb-yaratmış sələflərinin bədii irsinə dərinləndirən yiyələnirlər, deyilmişləri təkrar etmədən orijinal fikirlərini daha emosional, cazibəli, mənalı ifadə etmək bacarığı nümayiş etdirirlər, dilin bütün sisteminə - fonetika, leksika, semantika, qrammatika, intonasiya və üslubiyyətə hərtərəfli bələd olmaqla yeni dil vasitələri düzəldib işlədirlər. Elə buna görə də onların dili zəngin, obrazlı, ahəngdar və ifadəli nitq kimi yeni nəslə, özlərindən sonra gələn sənətkarlara gözəl miras kimi ötürülür. İnsan hisslərinə təsir göstərən, onu həyəcanlandıran, ruhunu pərvəzləndirən, qəlbini ehtizaza gətirən, könlünü oxşayan nitq ifadəlidir. Nitqin şüurə təsiri dərəcəsinə görə şeir nəsrə nisbətən daha güclü vasitədir. Şeirdə bədiilik və obrazlılıq yüksək daha əyani və güclüdür. İ. Nəsiminin, M. Füzulinin, M.P. Vaqifin, A.Ələsgərin, M.Ə. Sabirin, S. Vurğunun şeirləri ifadəli nitqin gözəl nümunələridir. Bu şeirlərdə bədii nitq forması zahirən çox sadə, leksikası, intonasiyası və sintaksisi baxımından çox rəvan, oynaq və səlisdir. Bu şeirlər sanki xalq musiqisi ilə harmoniya təşkil edir. Nitqin ifadəliyi ünsiyyət mühiti ilə, dilin struktur sahələri və üslub sistemi ilə şərtləşir. İfadəli nitq təfəkkürlə, müraciət olunan şəxslə və dili yaxşı bilməklə onun ifadəlilik imkanlarını duyub qiymətləndirməklə əlaqədardır. Adi sözlərdən qurulmuş epitet, metafor, metonimiya, sinexdoxa və məcazlar ifadəliyi, bədiiliyi gücləndirən vasitələrdir. İntonasiyanın ifadəlilik imkanları daha böyükdür. O, nitqin qrammatik və leksik-semantik normalarının əsasıdır. İfadəli nitq bədii və obrazlı olur. Obrazlılıq nitqin bütün təzahür formalarında bu və ya digər dərəcədə özünü göstərsə də bədiilik ancaq bədii əsərlərə xasdır. Nitqin ifadəliliyi eyni zamanda onun ekspressivliyi, emosionallığı ilə əlaqədardır. Ekspressivlik özü emosionallıq və obrazlılıqla birlikdə təzahür edir. Ekspressivliyi yaratmaq sinonimlərin işlədilməsi əsasında aparılır. İfadəli bədii nitq emosiyalara təsir etməklə insanda müəyyən gözəl

duygular, xoş hisslər oyadır və emosionallığa səbəb olur. Bədiilik və obrazlılıq bədi təfəkkürün məhsulu olmaqla ədəbi-bədi əsərlərə xas keyfiyyətdir. Bədiilik ən çox poetik obrazlılıq anlamında işlədilir. O, söz sənətkarlarının yaradıcılığında təzahür tapır və yalnız bədi əsərlər üçün səciyyəvidir. Bədiilik sənətkarın mövzu seçmə qabiliyyətindən, obrazları təsvir etmə məharətindən, obrazlı dil vasitələrindən yaradıcılıqla istifadəsindən asılıdır. Nitqin obrazlılığı emosional keyfiyyəti, təsirliyi ekspressivlik anlamındadır. Emosionallıq emosiyanın ifadəsinə xidmət edir. Emosionallıq, ekspressivlik, obrazlılıq yaxın anlayışlardır, onlara patetik çıxışlarda, qızgın və çoxqun nitqlərdə rast gəlirik. Ekspressivlik dilin bütün səviyyələrində müxtəlif ifadə vasitələri ilə yaranır.

Emosionallıq törədən əsas dil vahidləri aşağıdakılardır:

- 1) Hissi halları ifadə edən sözlər (təəssüf, heyf, yaxşı ki).
- 2) Fikrə danışan emosional münasibətini bildirən sözlər (afərin, yaşa, var ol, yaramaz, alçaq, şərəfsiz).
- 3) Emosional qiymətləndirici sinonimlər (“getmək” əvəzinə “götürülmək”, “daban alıb qaçmaq” və s.).
- 4) Məcəzi mənalı sözlər.
- 5) Emosionallıq bildirən nidalar və ədatlar.

Emosionallıq yaradan söz və ifadələr cümlədə özünü müxtəlif çalarlı emosional boyalar şəklində göstərir.

Nitqin ifadəliliyi ünsiyyət mühiti ilə dilin struktur sahələri və üslub sistemi ilə şərtlənir. İfadəli nitq təfəkkürlə, müraciət olunan şəxslə və dili yaxşı bilməklə onun ifadəlilik imkanlarını duyub qiymətləndirməklə əlaqədardır. Adi sözlərdən qurulmuş epitet, metafora, metoni-miya, sinekdoxa və məcazlar ifadəliliyi, bədiililiyi gücləndirən vasitələrdir.

Nitq mədəniyyəti nitqin müxtəlif şəraitində məzmun və məqsədə uyğun olaraq ədəbi dilin yazılı və şifahi formalarından, ifadəlilik vasitələrindən istifadə edə bilmə bacarığıdır. Bu anlayış dilin mənimsənilməsinin iki pilləsini özündə ehtiva edir: 1) düzgün nitq, yazan, oxuyan və danışanın nitq normalarını gözləməsi; 2) nitq məharəti. Təkcə nitq normalarını deyil, həm də mövcud variantlardan məzmun baxımından dəqiq, üslub və situativlik cəhətdən daha uyarlı dil vahidini seçib işlədə bilmək. Nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubiyyatın vəhdətidir.

İfadəlilik dilin əsas kateqoriyalarından biridir və geniş diapazona malikdir. Bu genişlik həm onun əmələgəlmə mənbələrinin rəngarəngliyindən, həm də təzahüretmə xarakterinin mü-rəkkəbliyindən irəli gəlir.

İfadəlilik kateqoriyasının təzahüretmə səciyyəsi ən əvvəl nitqin yazılı və şifahi formalarda çıxış etməsi ilə bağlıdır. Şübhəsiz, nitqin hər iki formasında ifadəlilik keyfiyyəti dilin bütün sistemlərinin iştirakı sayəsində mümkünləşir. Lakin yazılı nitqdən fərqli dialoq və monoloqlardan ibarət olan şifahi nitq səslənən nitq olduğuna görə, burada ifadəliliyin meydana çıxması üçün daha geniş imkanlar açılır. Burada müxtəlif xarakterli dil vahidləri ilə yanaşı, insanın psixoloji-fizioloji sistemi və səs cihazı da fəaliyyətdədir. Nəfəs, səs, diksiya və s. anlayışlardan ibarət olan bu səs cihazı müəyyən qaydalar və vərdişlərin məcmusu vasitəsilə dili konkret ünsiyyət şəraitində reallaşdırır. Səs cihazı intonasiya, vurğu, pauza, orfoepiya, temp, ritm, tembr, mimika, hərəkət kimi anlayışlarla birləşib, nitqin texnikası adlı bir sahəni təşkil edir. Həmin sahə nitq mədəniyyətinin əsas bölmələrindən biri olub, şifahi nitqin daxili, səslənən tərəfinin ifadəlilik keyfiyyətinin yaranmasına xidmət edir.

İfadəlilik ifadəli olma, yaxşı və aydın ifadə etmək deməkdir. Bu, dilin söz xəzinəsinə, onun qanun-qaydalarına yaxşı bələdlilik, fikrin ifadəsində onlardan məqsədəuyğun istifadə edə bilmək bacarığı ilə bağlıdır. Nitq vərdişlərini möhkəmləndirmək üçün sisteməlik məşğul olmaq lazımdır. İfadəli nitq üçün bacarıq və vərdiş əsas şərtədir. İfadəli nitqi dinləyənlər onu asanlıqla qavrayır və mənimsəyirlər, yaddaşlarında uzun müddət qalır. Mükəlimələrin əvvəlində, ortasında və sonunda eyni sözlərin təkrarı, qoşa sözlərin işlədilməsi, nitqdə ədəbi tələffüz normalarına düzgün əməl olunması, danışıqda fasilə və durğulardan düzgün istifadə kimi cəhətlər nitqin ahəngdarlığına müsbət təsir göstərir, musiqililiyini gücləndirir.

Nitq ifadəli olduqda dinləyiciyə lazımi dərəcədə təsir göstərir. Nitqin ifadəliliyi - öz fikrini aydın, inandırıcı, rəhbətli ifadə etmək bacarığıdır; faktların seçimi, ifadələrin düzülüşü, söz seçimi, hekayənin ümumi əhval-ruhiyyəsi ilə, intonasiya ilə insanların hissələrinə təsir etməkdir. Oxuduğu mətnə və öz nitqinə ifadəlilik baxımından qiymət vermək bacarıqları şagirdlərdə elə ibtidai siniflərdən aşılanmalıdır.

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə üzərində işin təşkili şagirdlərin oxusunun ifadəliliyinə öz müsbət təsirini göstərir, nitqini daha ifadəli edir.

Çünki atalar sözləri, məsəllər, sınaqlar, diləklər və s. məzmunla mətnlərin nəqli, sual, əmr intonasiyaları məntiqi vurğu çalarları ilə məlahətli səslənir və şagirdlərdə xoş ovqat və yaxud da təəssürat yaradır. Misal üçün, “Lal axan çaydan içməzlər” məsəli həm də inandırıcı; şagirdlərə əgər buna uyğun misal kimi, “Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı” məsəli tapdırılsa və deyilsə, habelə “Sirkə nə qədər tünd olarsa, öz qabını sındırar” məsəlinin izahı zamanı “Hirsli başda ağıl olmaz” məsəlindən istifadə olunur, “Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına” məsəlinin izahı üçün “Yaxşılıq da qazanılır, pislik də”, “Hər kəs öz əməlinin nəticəsini görür”, “Yaxşılıq edən yaxşılıq görür, pislik edən-pislik”, “Başqasına quyu qazan özü düşər” və s. nümunələrdən istifadə olunması oxu prosesində qazanan və nitqə daxil edilən emosional-obrazlı ifadələr, müdrik kəlamlardır. Bunların hər birinin üzərində oxu zamanı cürbəcür məqsədli və formalı işlər görmək mümkündür.

Beləliklə, I-IV siniflərdə şagirdlərin nitqinin ifadəliliyi ilə bağlı Azərbaycan dili dərslərinin verdiyi optimal imkanlar inkişafetdirici olmalıdır. Təhlil-tərkib üslubunda aparılan müşahidələr, müqayisələr və s. nümunəvi nitq parçalarının dinlənilməsi, şagird nitqinin ifadəliliyinə müntəzəm diqqət yetirilməsi ilə tamamlanmalıdır. Şagird nitqinin ifadəliliyinə nail olmaq üçün geniş oxu metodikası, ədəbi tələffüz metodikası, ifadə və inşa metodikası var. Məqsəd bu sistemdə qurulan iş növlərindən daha səmərəli istifadə etməkdən və beləliklə, ibtidai sinif şagirdlərini ana dili proqramının tələbləri səviyyəsində ifadəli nitq vərdişlərinə yiyələndirməkdən ibarətdir.

Nitqin ifadəli olması müəyyən şərtlərlə bağlıdır: birincisi, ayrı-ayrı şəxslərin nitqinin ifadəliliyi təfəkkürün müstəqilliyi, nitq müəllifinin şüurlu fəaliyyəti ilə əlaqədardır. İkinci şərt nitq müəllifinin hazırlığıdır. Danışan və ya yazan bilməlidir ki, nə haqda danışır, yazır və ya onun danışdığını və yazdığını kim bilməlidir. Belə olmasa, nitq söyləyənin danışığı dinləyicilərə maraqsız görünəcək. Üçüncü şərt dili yaxşı bilmək və onun ifadəlilik imkanını ilə əlaqədardır. Dil haqqında belə bilik elmin köməyi olmadan əldə edilə bilməz. Buna görə də səsləri, vurğunu, sözləri, cümlə üzvlərini, intonasiyanı bilmək vacibdir. Dördüncü şərt dilin üslublarını bilməklə bağlıdır: bədii, elmi, işgüzar, publisistik, danışıq-məişət və s. Bu üslubların hər birində ayrı-ayrı söz qruplarından, dil vasitələrindən istifadə edilir. Beşinci şərt nitq vərdiş-

lərinə sistematik və şüurlu münasibətdir. Əsas vasitə nümunəvi mətnin diqqətlə oxunuşu, bəddii, elmi, publisistik və s. üslublarda ifadəli danışmağı bacaran adamların nitqini dinləməkdir.

Problemin aktuallığı. Tədqiqatın aktuallığı təhsilə addım atmış şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi yollarını təşkil edir. Müəllimlər yeni təlim texnologiyaları ilə şagirdlərə dolğun nitqlə danışmağın yollarını göstərirlər.

Problemin elmi yeniliyi. İbtidai sinif şagirdlərinin daha əlverişli yollarla və yeni təlim metodları ilə nitqlərindəki ifadəliliyin aşılmasıdır. Şagirdlərə düzgün və ifadəli danışmağın yollarını müşahidə yolu ilə bildirməkdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat təcrübi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatdan alınan nəticələr ilə I-IV siniflərdə müxtəlif metodlarla şagirdlərin təfəkkürünü formalaşdırmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Rəhimov A.N. Azərbaycan dilindən sintaksisin tədrisinin nəzəri və praktiki əsasları. Bakı: BQU, 2006, s. 95-110.
2. Rəhimov A.N. İbtidai siniflərdə sintaksisin tədrisinin bəzi məsələləri. Bakı: Maarif, 1991.
3. Abdullayev, Ə. Z. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə, Sintaksis / Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
4. Qurbanov V.T. Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə sintaktik kursda söz birləşməsi tədrisinin linqvistik əsasları: Ped.elm.nam.diss. Bakı, 1986.

Н.А. Исламова

Способность к выразительности развивает коммуникативную речь

Резюме

Таким образом, оптимальные возможности, предоставляемые уроками азербайджанского языка в отношении выразительности речи учащихся I-IV классов, должны быть развивающими. Наблюдения, сравнения и т.п. выполнены в стиле анализа. прослушивание образцовых речевых фрагментов должно дополняться регулярным вниманием к выразительности речи учащегося.

N.A. İslamova

The ability to expressiveness develops communicative speech

Summary

Thus, the optimal opportunities given by the Azerbaijani language lessons regarding the expressiveness of students' speech in grades I-IV should be developmental. Observations, comparisons, etc. made in the style of analysis. listening to sample speech fragments should be supplemented by regular attention to the expressiveness of the student's speech.

Redaksiyaya daxil olub: 27.05.2024

UOT 373.3/5

**ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN DÖRDÜNCÜ SİNİFLƏRİNİN
AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏ OLAN MƏTNLƏRİN
ŞAĞIRDLƏRİN NİTQ PROSESİNƏ TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ****Könül Nazim qızı Məhərrəmov**

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

Orcid: 0009-0007-6784-0996**E-mail:** kmeherrəmov@gmail.com*Açar sözlər:* təlim nəticəsi, təsviri mətn, emosional nitq, obrazlılıq, ifadəli oxu.*Ключевые слова:* результат обучения, описательный текст, эмоциональная речь, образность, выразительное чтение.*Key words:* learning outcome, descriptive text, emotional speech, imagery, expressive reading.

Mətnlər üzərində iş apararı zaman şagirdlərin lüğət ehtiyatı formalaşır, cümlə və mətn qurmaq bacarıqları inkişaf edir, rabitəli nitq qurmaq, lazımı məqamda fikrini ifadə edə bilmək, oxuduğu mətni təhlil edə bilmək kimi bacarıqları formalaşır. Oxu prosesi zamanı şagirdlərin ifadəli oxu vərdişləri formalaşmış olur. Mətnlərin oxusu şagirdlərə yaxşı, düzgün danışmağı öyrətmək üçün, onları yaxşı oxumağa alışdırmaq üçün faydalıdır. İfadəli oxu şagirdlərdə ədəbi dilə daha artıq məhəbbət oyadır və səsdən düzgün istifadə etmək, tələffüzü inkişaf etdirmək yollarını öyrədir. Oxunmuş və üzərində iş aparılmış mətnlər şagirdlərin dünyagörüşünün, müsbət insani keyfiyyətlərin, nəhayət şəxsiyyətin formalaşmasına səbəb olur. Mətnlərlə iş şagirdlərin şifahi nitqinin cilalanmasına, fikirlər arasında məntiqi əlaqənin qurulmasına, ifadəli oxu bacarıqlarının inkişafına səbəb olur.

Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi vasitəsilə ibtidai təhsil səviyyəsində əlifbanın öyrənilməsi, oxu və yazı texnikasının, hüsnxət qaydalarının, düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimsənilməsi, lüğət ehtiyatının tədricən zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik qaydaların və ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunması, ekspressiv nitq bacarıqlarının formalaşdırılması, Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında ilkin anlayışların yaradılması ilə təmin olunur [1].

Məzmun xətləri ümumi təlim nəticələrinin reallaşdırılması üçün müəyyən olunan fənn kurikulumunun zəruri hissəsidir. Azərbaycan dili fənninin məqsədinə, təlim nəticələrinə uyğun olaraq, şagirdlərin əldə etməli olduğu bilik və bacarıqların tələbinə uyğun olaraq "Oxu" məzmun xətti verilmişdir. Oxu prosesi şagirdlərin dili daha yaxşı qavramasını təmin edir, fikrin daha dəqiq ifadə olunmasında sözün mənə xüsusiyyətlərinin, cümlə və mətnin rolunun anlaşılmasını, lazımı vərdişlərin məqsədyönlü şəkildə təkmilləşdirilməsinə, dilin gözəlliyinə, üslubi imkanlarının zənginliyinə şagirdlərin maraqlı və məhəbbətini formalaşdırır. Bu məzmun xətti müxtəlif üslublarda yazılmış mətnlərin məzmun və struktur elementlərinin müstəqil qavranılmasına imkan yaradır, ana dilində yazılmış elmi-kütləvi və ədəbi-bədii nümunələrə maraqlı yaratmağa, ümumən mədəni nitqin inkişafı üçün lüğət ehtiyatını daha da zənginləşdirməyə xidmət edir.

Mətn – leksik və qrammatik cəhətdən bağlı olan cümlələrin eyni fikir və mövzu ətrafında birləşməsidir. Mətn ən böyük nitq vahididir.

Mətn - böyük və ya kiçik həcmdə, bitkin məzmunu və formaya malik şifahi və ya yazılı ünsiyyət vasitəsidir. Məktəb təcrübəsində hər gün müəyyən həcmdə müxtəlif xarakterli və üsluba malik mətnlər oxunur, esse, inşa, hekayə kimi yazı növlərində mətn tərtib olunur. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili fənni oxu məzmun xətti üzrə aşağıdakı təlim nəticələrini qarşıya qoyur:

- ✓ mətni düzgün, sürətli, ifadəli, şüurlu oxuyur;
- ✓ müxtəlif mətnləri bütöv sözlərlə səsli və səssiz oxuyur;
- ✓ oxuduğu mətnlərin məzmununa münasibət bildirir;
- ✓ mətnin hissələri arasında məna əlaqələrini müəyyənləşdirir;
- ✓ bədii və elmi – kütləvi mətnləri fərqləndirir [1].

Mətnlər üzərində iş aparən hər bir müəllim bu təlim nəticələrinin əldə olunmasına çalışır. İş prosesində şagirdlərin lüğət ehtiyatı formalaşır, cümlə, abzas və mətn qurmaq bacarıqları inkişaf edir, rəbitəli nitq qurmaq, lazımi məqamda fikrini ifadə edə bilmək, oxuduğu mətni təhlil edə bilmək kimi bacarıqları da formalaşır. Bu zaman həmçinin şagirdlərin ifadəli oxu vərdişləri də formalaşmış olur. Oxunmuş və üzərində iş aparılmış mətnlər şagirdlərin dünya-görüşünün, müsbət insani keyfiyyətlərin, nəhayət şəxsiyyətin formalaşmasına səbəb olur. Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətimizin tərkib hissəsidir. Şagirdlərimiz mədəni nitqin məziyyətlərinə kiçik yaşlardan bu mətnləri oxuyub təhlil etməklə yiyələnirlər.

Nitq mədəniyyəti həm də dil siyasətidir, dil normalarının təbliğidir. Bu işdə linqvistlərlə birlikdə müəllimlər, yazıçılar, digər sahələrdə çalışan ziyalılar əhəmiyyətli rol oynamaqlıdırlar [2, s. 30].

IV sinif Azərbaycan dili dərslində verilmiş mətnlər üzərində aparılan məqsədyönlü işlər sırasında fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu, ikihissəli gündəlik, İNSERT, söz assosiasiyası və s. adını çəkə bilərik. “Aysel və Kənan” mətnində proqnozlaşdırılmış oxu üsulu tətbiq olunur [5, s.203]. Mətn üzərində aparılan bu iş şagirdlərin məntiqi və yaradıcı təfəkkürünün inkişafına şərait yaradır. Uşaqların mövzunun davamını təxmin etməklə daha maraqlı olmasına səbəb olur.

Sözün mənasından danışarkən onun ifadə etdiyi anlayışla olan əlaqəsini də aydınlaşdırmaq lazımdır. Sözün mənası ilə ifadə etdiyi anlayış dialektik vəhdətdədir [3, s.238].

Mətnlərdə tez-tez mənası tanış olmayan sözlər verilir. Həmin sözlərin tələffüzünün dəqiq-ləşdirilməsi, mənasının düzgün izah olunması şagirdlərin lüğət ehtiyatını artırmaqla yanaşı rəbitəli nitq vərdişlərinin inkişafına, şifahi və yazılı nitqlərinin mükəmməlləşməsinə təsir göstərir. Belə tapşırıqlara nümunə olaraq dərsləyin səhifə 55-də 8, səhifə 56-da 10, səhifə 60-da 1, səhifə 65-də 2 və 3, səhifə 155-də 4 nömrəli çalışmaları göstərmək olar.

“Natiqlik məharəti haqqında” və “Sözün qüdrəti” mətnlərinin oxşar cəhəti nədədir? [5, s. 62], “Halal pul” mətni ilə “Qurucu” mətni arasındakı ideya yaxınlığını müəyyən et. [5, s. 69], “Suallar, cavablar”, “Gülgəz”, “Buğda üşüyürmü”, “Alma ağacı” mətnləri üçün ümumi cəhət nədir? Bu mətnlərin qəhrəmanları haqqında nə deyə bilərsən? Onların oxşar və fərqli cəhətləri haqqında danış” [5, s. 170] tipli çalışmalar müqayisə etmək, oxşar cəhətləri tapmaq, təsnif etmək, qruplaşdırmaq kimi keyfiyyətləri formalaşdırır.

Mətnlərin oxusu şagirdlərdə tək-cə estetik zövq aşılamaq deyil, eyni zamanda onda insani keyfiyyətləri tərbiyə etmək, öyrəndiyini həyatda tətbiq etmək bacarığı, gözəl nitqlə danışmaq, özünü təqdim etmə bacarığı və s. formalaşdırmaqdır. Mətnlərin oxusu şagirdlərə yaxşı, düzgün danışmağı öyrətmək üçün, onları yaxşı oxumağa alışdırmaq üçün faydalıdır. İfadəli oxu

şagirdlərdə ədəbi dilə daha artıq məhəbbət oyadır və səsdən düzgün istifadə etmək, tələffüzü inkişaf etdirmək yollarını öyrədir.

Oxunun mühüm keyfiyyətlərindən biri onun ifadəliliyidir. İfadəli oxu zamanı şagirdlər bəzən cümləni bir nəfəsə oxuyur, cümlə daxilində fasiləyə yol vermir, əlavə nəfəs almırlar. Bu həm də məzmunun aydın çatdırılmasına və qavranılmasına əngəl törədir. İfadəli oxu zamanı şagirdlərə ifadəli oxunun mühüm şərtlərini, faydasını izah etmək lazımdır. Mətn üzərində iş gedərkən tələffüzü yazılışından fərqlənən sözlər seçib şagirdlərin diqqətinə çatdırılmalı, məntiqi vurğulu sözlər müəyyənləşdirilməlidir.

Mətnlərin oxusu prosesində şagirdlərə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri barədə anlayışlar verilir. İş aparılanda mövzu bütöv oxunur və şagirdlərin yol verdikləri səhvlər bir daha təhlil edilir. İfadəli oxunu ev tapşırığına da vermək olar.

İnsan danışarkən fikrini, ilk növbədə, sözlərlə, cümlələrlə ifadə edir. Bununla belə, intonasiyanın, vurğunun, pauzanın və s. əhəmiyyəti də az deyil. Yazıda bütün bu köməkçi funksiyaları xüsusi işarələr – durğu işarələri yerinə yetirir. Durğu işarələri mətnin daha asan qavranılmasına, səsli oxu zamanı düzgün ifadəsinə kömək edir.

Ümumtəhsil məktəblərində, xüsusilə ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində mətnlər üzərində ciddi və davamlı iş aparılır. Sistemli yanaşma nəticəsində şagirdlərin oxuyub – anlama, ifadəli oxu, şifahi və yazılı nitq kimi təməl bacarıqları formalaşır. Onlarda təfəkkürün bütün formaları inkişaf edir.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan dili dərslərində olan mətnlərin dili və üslubu onlarda əks olunan məzmunun təhsilənlərə çatdırılmasında mühümdür. Belə ki, dil və üslub müxtəlif fənlərə dair müəyyən olunan məzmunun (mətnin) aydınlıq, dəqiqlik və yığcamlıq parametrlərini müəyyənləşdirir, məzmunun asan mənimsənilməsinin açarı funksiyasını yerinə yetirir, təhsilənlərdə ədəbi dil və düzgün nitq bacarıqlarının formalaşmasına təsir edir, onları ədəbi dil normalarından düzgün istifadəyə yönləndirir, təhsilənlərdə tədris olunan fənnə marağın oyanmasına stimül yaradır və nəhayət, müxtəlif fənlərə dair dərslərdə mətnin oxunaqlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə birbaşa təsir edir, həmin keyfiyyət göstəricilərinin formalaşmasını təmin edir, nəticədə təhsildə keyfiyyətin təminatına təkan verir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə dərslərdə istifadə olunan mətnlər vasitəsilə şagirdlərin nitq vərdislərinin inkişafı, şifahi və yazılı nitqlərinin mükəmməlləşməsi yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllimlər, şagirdlər, elmi işçilər təlimin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər), Bakı, 2013.
2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, 277 s.
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Gənlik, 2015, 572 s.
4. Hüseynov S., Qaracayeva E. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslik). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 408 s.

5. Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik. Bakı: “Aspoliqraf LTD” MMC, 2019.

6. Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti. Bakı: “Aspoliqraf LTD” MMC, 2019.

7. Yusifov M. Nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 432 s.

8. Fulya Topçuoğlu Mehtar Özden, Diksiyon ve Konuşma Eğitimi, Yenişehir-Ankara, Nisan 2012. 177 s.

К.Н. Магеррамова

Вопросы влияния текста в учебниках азербайджанского языка четвертых классов общеобразовательных школ на речевой процесс учащихся
Резюме

Работая над текстами, учитель старается достичь результатов обучения. В процессе работы формируется словарный запас учащихся, развиваются навыки построения предложений и текстов, также формируются навыки построения связной речи, умения в нужный момент высказать свое мнение, анализировать прочитанный текст. Формируются навыки выразительного чтения у учащихся. Чтение текстов полезно для обучения студентов хорошо и правильно говорить, чтобы они привыкли к хорошему чтению. Выразительное чтение прививает учащимся большую любовь к литературному языку, учит правильно пользоваться голосом и развивать произношение. Прочитанные и отработанные тексты ведут к формированию мировоззрения учащихся, положительных человеческих качеств и, в конечном счете, личности. Работа с текстами приводит к шлифовке устной речи учащихся, установлению логических связей между идеями, развитию навыков выразительного чтения.

K.N. Maharramova

Issues of the influence of the texts in the Azerbaijan language textbooks of the fourth grades of general education schools on the students' speech process
Summary

When working on texts, the teacher tries to achieve learning outcomes. During the work process, students' vocabulary is formed, the skills of constructing sentences and texts are developed, the skills of making a coherent speech, being able to express one's opinion at the right moment, and analyzing the text read are also formed. Students' expressive reading habits are formed. Reading texts is useful for teaching students to speak well and correctly, to get them used to reading well. Expressive reading instills a greater love for literary language in students and teaches ways to use the voice correctly and develop pronunciation. The texts read and worked on lead to the formation of students' outlook, positive human qualities, and finally personality. Working with texts leads to the polishing of students' oral speech, the establishment of logical connections between ideas, and the development of expressive reading skills.

Redaksiyaya daxil olub: 03.05.2024

RIYAZIYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODS OF TEACHING MATHEMATICS

UOT 372.851

**ADI DİFERENSİAL TƏNLİKLƏRƏ GƏTİRİLƏN BƏZİ MƏSƏLƏLƏR VƏ
ONLARIN PROQRAM TƏMİNATINA DAİR**

Təbriz Musa oğlu Şəmiyev

riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Texniki Universitetinin dosenti

Orcid: 0009-0001-8287-446x

E-mail: tabriz_shamiyev@yandex.ru

Mehman Ələkbər oğlu Şahverdiyev

riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Texniki Universitetinin dosenti

Orcid: 0009-0000-1151-0880

E-mail: mehman.sahverdiyev@bk.ru

Aytən Rəhman qızı Məmmədli

Azərbaycan Texniki Universitetinin doktorantı

Orcid: 0009-0009-7627-1361

E-mail: aytenmemmedeli408@gmail.com

Açar sözlər: *diferensial tənlik, toxunan, funksiya, bakteriya, integral, Matlab program paketi.*

Ключевые слова: *дифференциальное уравнение, касательная, функция, бактерии, интеграл, пакет программ Matlab.*

Key words: *differential equation, tangent, function, bacteria, integral, Matlab software package.*

Riyaziyyatın müxtəlif elm sahələrinə tətbiqində adi diferensial tənliklər mühüm yer tutur. Onların istifadəsi təbiətşünaslıq və texnikada tətbiqi məsələlərin həlli üçün ən səmərəli və geniş yayılmış vasitələrdən biridir. Bir çox real proseslər adi diferensial tənliklərdən istifadə etməklə sadə və tam şəkildə təsvir edilir. Buna görə də, diferensial tənliklərin qurulması məsələsinə verilən diqqət tamamilə başa düşüləndir.

Məqsədımız təbiətşünaslıq və texnikanın müxtəlif problemlərini geniş əhatə edən istehsalat və ya elmi fəaliyyət prosesində yaranan tətbiqi məsələlər üçün diferensial tənliklərə gətirilən bilən məsələləri öyrənməkdir.

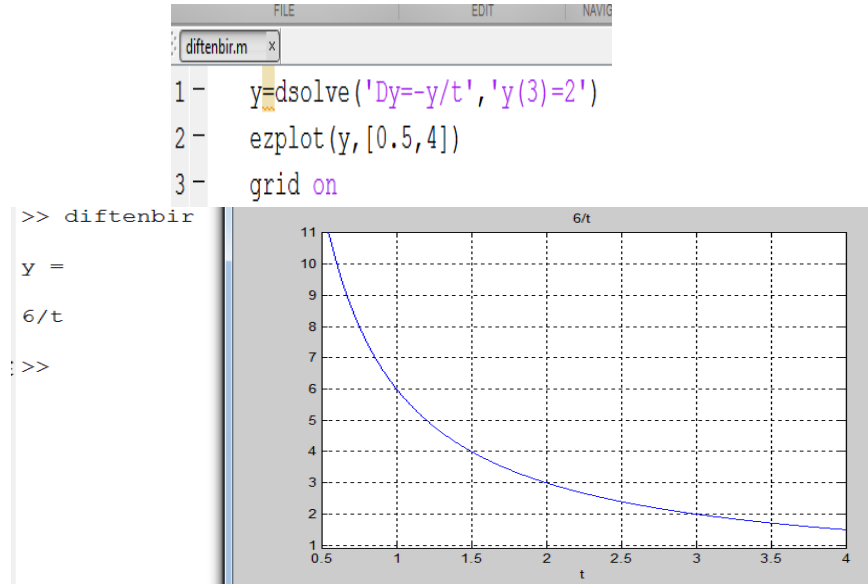
Diferensial tənliklərdən biologiya, iqtisadiyyat, fizika, kimya və texnika məsələlərini həll etmək üçün geniş istifadə olunur. Diferensial tənliklər eksponensial artımı, tənəzzülü, növün populyasiyasının artımını və ya zamanla sərmayənin qaytarılmasının dəyişməsinə təsvir edə bilər. Bir hadisəni öyrənərkən ilk növbədə onun riyazi modeli qurulur. Riyazi model hadisənin tabe olduğu əsas qanunları təsvir edir. Nümunələrimizdə bu qanunların diferensial tənliklər şəklində ifadə olunduğunu görə biləcəksiniz.

Müasir dövrdə informasiya texnologiyasının sürətlə inkişafını nəzərə almaqla çoxlu sayda riyazi, fiziki və mexaniki məsələlərin adi diferensial tənliklərin köməyi ilə həllinin MatLab

$$2 = \frac{C}{3} \Rightarrow C = 6.$$

Beləliklə, axtarılan əyrinin tənliyi $y = \frac{6}{x}$ şəklində olan hiperbola olar.

(1) tənliyinin həllinin və onun qrafikinin MatLab mühitində proqram təminatı aşağıdakı kimidir:

Məsələ 2. Çoxalma üçün əlverişli şəraitdə müəyyən N_0 sayda bakteriya var. Təcrübədən məlumdur ki, bakteriyaların çoxalma sürəti onların sayı ilə mütənəsbdir. Zamanla bakteriya sayının artma asılılığını tapın.

Həlli: t zaman anında bakteriyaların artma sayını $N(t)$ ilə işarə edək. $N(0) = N_0$. Sayın yalnız tam ədədlərlə ölçülə bildiyindən, $N(t)$ -nin zamana görə kəsilməz diferensiallanan olaraq dəyişdiyini hesab edirik. Buna görə də məsələnin şərtlərində göstərilən bioloji eksperimental qanun çoxalmış bakteriyaların aşağıdakı diferensial tənliyini tərtib etməyə imkan verir:

$$\frac{dN(t)}{dt} = kN(t), \quad (k > 0). \quad (2)$$

k əmsalı bakteriyaların növündən və onların yerləşdiyi şəraitdən asılıdır. Onu təcrübədən təyin etmək olar. Məsələ sırf riyazi məsələyə gətirilir: $N(0) = N_0$ olduqda (2) tənliyinin $N = N(t)$ həllini tapmalı.

Belə ki, $N(t) > 0$, onda (2) tənliyinin hər iki tərəfini $N(t)$ -yə bölək:

$$\frac{d}{dt}(\ln N(t)) = k.$$

Buradan

$$\ln N(t) = kt + C_1, \quad (3)$$

burada C_1 - ixtiyari sabitdir: $C_1 = \ln C$, $C > 0$. (3)-dən

$$N(t) = Ce^{kt} \quad (4)$$

alırıq.

(4) funksiyalar çoxluğundan bakteriyaların çoxalma prosesini təsvir edən funksiyanı ayırmaq üçün, $N(0) = N_0$ şərtindən istifadə edək, onda $N_0 = C$. Nəticədə,

$$N(t) = N_0 e^{kt},$$

yəni bakteriyaların sayı üstlü qanunla artır.

İndi isə xüsusi hal kimi, fərz edək ki, ilkin halda 200 bakteriya vardır və onlar 4 saata 3 dəfə artmışdır, onda k -nı tapmaq üçün aşağıdakı bərabərlikdən istifadə edək:

$$\int_{200}^{600} \frac{dN}{N} = k \int_0^4 dt \Rightarrow \ln N \Big|_{200}^{600} = k \Big|_0^4 \Rightarrow \ln 600 - \ln 200 = 4k \Rightarrow$$

$$4k = \ln \frac{600}{200} = \ln 3 \Rightarrow k = \frac{1}{4} \ln 3.$$

k -nın qiymətini (2)-də nəzərə alaq:

$$\frac{dN}{N} = \left(\frac{1}{4} \ln 3 \right) dt.$$

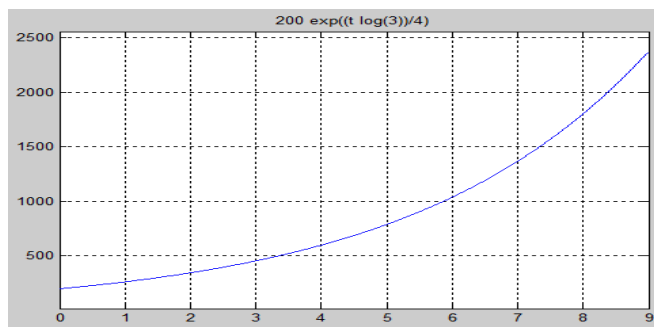
9 saatdan sonra bakteriyaların sayını aşağıdakı kimi tapa bilərik:

$$\int_{600}^N \frac{dN}{N} = \frac{1}{4} \ln 3 \int_0^9 dt \Rightarrow \ln N \Big|_{600}^N = \frac{1}{4} \ln 3 \cdot t \Big|_0^9 \Rightarrow \ln N - \ln 600 = \frac{9}{4} \ln 3 \Rightarrow$$

$$\ln N = \ln \left[600 \cdot \sqrt[4]{3^9} \right] \Rightarrow N = 7140.$$

(2) tənliyinin həllinin və onun qrafikinin MatLab mühitində proqram təminatı aşağıdakı kimidir:

```
>> diftenbir
N =
200*exp((t*log(3))/4)
1 - N=dsolve('DN=(1/4)*log(3)*N','N(0)=200')
2 - ezplot(N,[0,9])
3 - grid on
4
```


Problemin aktuallığı. MatLab sisteminin geniş hesablamə imkanları onu elm və texnikanın istənilən sahəsində praktiki hesablar üçün tətbiq olunan edir. Bu imkanlar ali təhsil müəssisələrinin tədris prosesində də MatLab sistemindən çoxşaxəli istifadənin əhəmiyyətini artırır. Bütün bunlar xüsusi paket proqramların tətbiqini aktual edir. Məqalədə MatLab sisteminin adi diferensial tənliklər bölməsinə tətbiq imkanlarından bəhs olunmuşdur.

Problemin elmi yeniliyi. Adi diferensial tənliklərin köməyi ilə həll olunan məsələlər nəzəri cəhətdən izah edilmiş və MatLab proqram paketində hesab üsulları və metodikası şərh edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə baxılan məsələlərdən riyaziyyatın adi diferensial tənliklər bölməsinin tədris prosesində, mühəndis və iqtisadiyyat məsələlərinin həllində və baxılan mövzunun müstəqil öyrənilməsi üçün istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov R.M. Ali riyaziyyat kursu. Bakı, 1981.
2. Piskunov N.S. Diferensial və inteqral hesabı. I hissə, Moskva, 1985.
3. Письменный Д.Т. Конспект лекций по высшей математике. Москва, 2011.
4. Дьяконов В.П. MATLAB. Полный самоучитель. Москва, 2012.

Т.М. Шамиев, М.А. Шахвердиев, А.Р. Меммедли

О некоторых задачах, приводящих в обыкновенных дифференциальных уравнениях и их программном обеспечении

Резюме

MatLab широко используется а качестве вычислительного инструмента в науке и технике, охватывающего области физики, химии, математики и всех технических потоков. Эти возможности увеличивают важность многопланового использования системы MatLab в образовательном процессе высших учебных заведений, что делает применение специальных пакетных программ актуальным. В статье рассматривается применение системы MatLab к разделу теории обыкновенных дифференциальных уравнений.

T.M. Shamiyev, M.A. Shahverdiyev, A.R. Memmedli

**About some problems leading to ordinary differential equations and their software
Summary**

MatLab is widely used as a computing tool in science and technology, covering the fields of physics, chemistry, mathematics and all technical streams. These features increase the importance of the multifaceted use of the MatLab system in the educational process of higher educational institutions, which makes the use of special package programs relevant. The article discusses the application of the MatLab system to the theory of ordinary differential equations.

Redaksiyaya daxil olub: 06.05.2024

FİZİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ
METHODOLOGY OF TEACHING PHYSICS

UOT 372.853

**ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ “FİZİKA” FƏNNİNİN SƏMƏRƏLİ
TƏDRİSİNDƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ MÖVQEYİ**

Günəl Elşad qızı Əkbərova

SABAH qrupları, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

Orcid kod: 0009-0006-4411-102X

E-mail: gunerova17@gmail.com

***Açar sözlər:** ümumtəhsil məktəbləri, fizika, qiymətləndirmə, problem əsaslı öyrənmə, performans əsaslı dəyərləndirmə, təhsil.*

***Ключевые слова:** общие образовательные школы, физика, оценка, проблемное обучение, оценка на основе результатов, образование.*

***Key words:** general education schools, physics, assessment, problem-based learning, performance-based assessment, education.*

Ümumtəhsil məktəblərində fizika kursu sadəcə şagirdlərə bizi əhatə edən aləmin quruluşunu, xassələrini öyrətməklə qalmayıb, şagirdlərin elmi ədəbiyyat və analitik düşünmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində önəmli rol oynayır.

Fizikanın səmərəli metodlarla tədris edilməsi, tələbələrin yalnızca faktiki bilik əldə etməklə qalmayıb, həm də anlayışları dərinlən mənimsəmələri və onları real vəziyyətlərdə tətbiq etmə bacarığına yiyələnmələri üçün çox vacibdir. Cəmiyyətin uzun müddətdir ki, fizika fənnini ən çətin fənn kimi təsnif etdiyini nəzərə alsaq, müəllimin qarşısında xüsusilə fizika kursunu öyrətməyin ilkin mərhələsində mövzunun, kursun mürəkkəbliyi ilə şagirdləri qorxutmaq, onlarda maraq oyatmaq vəzifəsi durur.

Ancaq, tədris metodlarının effektivliyini müəyyənləşdirmək üçün şüurlu və sistemli bir qiymətləndirmə prosesinə ehtiyac var. Qiymətləndirmə sadəcə standartlaşdırılmış testlər və ya imtahanlar vasitəsilə akademik performansı ölçməyi deyil, həmçinin şagirdlərin dərstdə iştirak səviyyəsini təmin etmə, kritik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmə, motivasiyalarını artırma kimi aspektləri də özündə ehtiva edir. Təhsildə təlim metodlarının səmərəliliyini qiymətləndirmək, davamlı inkişaf və yenilikçi pedaqoji üsulların təşviqi üçün atılmalı olan əsas addımdır və şagirdlərin öyrənmə təcrübələrini yaxşılaşdırmağa xidmət edən önəmli bir prosesdir.

Problem əsaslı öyrənmə

Fizika dərslərində müxtəlif təlim üsullarından istifadə olunur: müəllimin izahı, müəllim tərəfindən təcrübələrin nümayişi, şagirdin dərsləklə işi, elmi-kütləvi ədəbiyyatla iş, laborator təcrübələrin icrası, məsələ həlli və s. Müasir dövrdə isə ümumtəhsil məktəblərində fizika dərslərinin effektivliyini artırmaq üçün innovativ texnologiyalardan istifadə etmək daha aktualdır. Müasir təhsil texnologiyalarından məharətlə istifadə təlim prosesini rəşional təşkil etməyə və yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Fizikanın öyrədilməsi prosesində əsas yer tutan təlim texnologiyalarından biri məhz problem əsaslı öyrənmədir. Praktiki olaraq, giriş səviyyəli fizika kurslarının əksəriyyətində problem həll etmə, bu kursun əsas hissəsini təşkil edir. Belə ki, problem əsaslı öyrənmə ənənəvi təhsil zamanı müşahidə edilən – şagirdlərin bilik sistemi ilə təmin edilməsi və yaddaşın inkişafı, amma təfəkkürün, müstəqil fəaliyyət bacarıqlarının geri planda qalması kimi çatışmazlıqları aradan qaldırır, onların zehni fəaliyyətini aktivləşdirir, idrak marağı formalaşdırır. Bu gün problemlə təhsil dedikdə müəllimin rəhbərliyi altında problemlə situasiyaların yaradılması və onları həll etmək üçün şagirdlərin fəal müstəqil fəaliyyətini əhatə edən dərslərin təşkili başa düşülür.

Problem dedikdə tam olaraq nə başa düşülür? Fizika dərslərində mövzu sonunda soruşulan sualları nəzərdə tutulur? Bu suallara cavab vermək üçün isə iki problem növü ayırd edilir (Örnek, 2009):

Təlim və təcrübə problemləri: Bunlar, həmçinin standart problemlər adlanır (Maloney, 1994). Bu problemlər şagirdlərdən verilmiş qaydaları və prinsipləri yada salmaq, başa düşmək və ya tətbiq etməyi tələb edir (Henderson, 2002).

Həqiqi problemlər: Bunlar həmçinin doğru problemlər adlanır. Həqiqi problemləri həll etmək üçün əsasən şagirdlərdən problemləri hissələrə bölmək və daha sonra birləşdirmək tələb olunur. Həmçinin, həqiqi fizika problemləri bütün lazımi məlumatları əhatə etməyə və ya lazım olan məlumatlardan daha çox məlumat əhatə edə də bilər. Məqsəd, tələbələrin bəzi problemlərdə məlumatların əksik və ya əlavə olduğunu başa düşmələrini təmin etməkdir. Ümumiyyətlə, isə problem əsaslı öyrənmədə şagirdlər real dünya ilə əlaqələndirilmiş problemlərə fəal şəkildə cəlb olunaraq problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və yeni biliklər əldə edirlər.

Ümumtəhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün fizika fənni üzrə dərslərin “Qüvvə” bölməsinin “Cismin ətalətliliyi. Nyutonun I qanunu” mövzusunun “Öyrəndiklərinizi yoxlayın” hissəsindəki tapşırıqda verilmişdir: “Niyə qaçan adam bürədikdə üzü üstə, buzlu yolda yavaş-yavaş hərəkət edən adam sürüşdükdə isə arxası üstə yıxılır?” Bu tapşırıq problem əsaslı öyrənməyə nümunə kimi qəbul edilə bilər, çünki verilmiş tapşırıq fərqli səthlərdə hərəkət edən insanların vəziyyətlərini əhatə edən real dünya ssenarilərini təqdim edir. Bu problemi həll etmək şagirdlərdən qüvvə, sürtünmə və müxtəlif səthlərin hərəkətə təsiri ilə bağlı fizika anlayışlarını yada salmağı tələb edir. Eyni zamanda onları tənqidi düşünməyə və nəzəri bilikləri praktiki vəziyyətlərə tətbiq etməyə təşviq edir. Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün Fizika fənni üzrə dərslərin metodik vəsaitində bu mövzu üzrə təlim nəticələrinə nail olmaq dərəcəsini izah etmə, təcrübə icra etmə meyarları üzrə qiymətləndirilməsi məqsəduyğun hesab edilir. Qeyd olunan tapşırıqın qiymətləndirilməsi IV səviyyə “Cismin ətalətliliyi və Nyutonun I qanununa aid yüksək çətinlik dərəcəli faktoloji və situasiya xarakterli məsələlər həll edir” meyarına uyğun aparılır. Qeyd olunan meyar verilmiş tapşırıqı qiymətləndirmə şərtini aydın şəkildə təsvir edir və bu tapşırıqı icra edən şagirdin bu mövzuda problem həll etmə və tənqidi düşünmə bacarıqlarını qiymətləndirməyə imkan verir.

Qeyd olunan tapşırıqı qiymətləndirmək məqsədilə həmçinin performans əsaslı dəyərləndirmədən istifadə etmək də mümkündür. Bıçaka (2014) görə, performans əsaslı dəyərləndirmə, şagirdlərin bir mövzudakı biliklərini, bacarıqlarını, anlama dərəcələrini və düşünmə vərdişlərini nümayiş etdirmələrinə fürsət verərək fərqli vəziyyətlərdə istifadə edilə bilər.

Fizika kursunda performans əsaslı dəyərləndirmə, şagirdlərin fizika anlayışlarını anlama və tətbiq etmə bacarıqlarını praktik fəaliyyətlər və real dünya problemlərini həll etmə vasitəsilə dəyərləndirməyə fokuslanır. Ümumtəhsil məktəblərində, fizika təhsilində performans əsaslı qiymətləndirmə metodlarına laboratoriya təcrübələri, layihə ilə öyrənmə, simulyasiya və modelləmə, performans tapşırıqları və problem həll etmə tapşırıqları aid edilə bilər.

Problemin aktuallığı. Ümumtəhsil məktəblərində fizika tədrisinin səmərəliliyini artırmaq üçün qiymətləndirmə metodlarının təkmilləşdirilməsi zəruridir. Müasir pedaqoji yanaşmalar və texnologiyaların tətbiqi ilə qiymətləndirmə proseslərinin yenidən qurulması, şagirdlərin fizika üzrə anlayışlarını dərinləşdirmək və onların akademik uğurlarını artırmaq üçün vacibdir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə fizika təhsilində qiymətləndirmə metodlarının elmi əsaslarının araşdırılması və onların tədris prosesinə inteqrasiyası haqqında yeni yanaşmalar təklif olunur. Problem əsaslı öyrənmə və performans əsaslanan dəyərləndirmənin şagirdlərin öyrənmə təcrübəsinə təsiri təhlil edilərək, elmi yeniliklərə əsaslanan metodların praktiki istifadəsi araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Qiymətləndirmə metodlarının təkmilləşdirilməsi və müasir texnologiyaların istifadəsi ilə fizika tədrisinin keyfiyyətinin artırılması, müəllimlərə daha effektiv təlim metodlarını tətbiq etmək imkanı yaradır. Bu yanaşma, şagirdlərin elmi bilikləri və bacarıqları real dünya vəziyyətlərində tətbiq edə bilmələrinə şərait yaradır, beləliklə onların təhsil nailiyyətlərini və gələcək elmi fəaliyyətlərə hazırlığını yüksəldir. Bu tədqiqat ümumtəhsil məktəblərində fizika təhsilinin keyfiyyətini artırmaq üçün effektiv qiymətləndirmə metodlarını müəyyən edərək müəllimlərə tələbələrin öyrənmə nəticələrini yaxşılaşdırmağa kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün fizika fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu).
2. Dadaşzadə, G. (2019-2020), *Ümumi orta təhsil məktəblərində "Fizika" fənni üzrə mövzuların tədrisində yeni yanaşmalar və müasir texnologiyadan istifadənin səmərəliliyi*.
3. Murquzov, M., Abdurazaqov, R., Əliyev R., & Əliyeva D. (2022). Ümum təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün fizika fənni üzrə dərslik. Bakı: Bakı, 2020.
4. Bıçak, Bayram (2014). Performans Değerlendirme (ss.197-238), Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme (Editörler: S. Erkan ve M. Gömlüksiz). Ankara: Nobel Yayını.
5. Hayes, R. J. (1989). The complete problem solver (2nd ed.). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
6. Hsu, L., Brewster, E., Foster, T. M., & Harper, K. A. (2004). Resource letter RPS-1: Research in problem solving [Electronic version]. *American Journal of Physics*, 72, 1147-1156.
7. Maloney, D. P. (1994). Research on problem solving: Physics. In D. L. Gabel (Ed.), *Handbook of research on science teaching and learning* (pp.327-356). New York: Macmillan.
8. Ornek, F. (2009). Problem solving: Physics modeling-based interactive engagement. *Asia-Pacific Forum on Science Learning and Teaching*, Volume 10, Issue 2, Article 3.

10. Sharifov, G. (2019), Interactive teaching method of solid – state physics in lyceums, *Advanced Physical Research*, 52-60.

11. Shertaylakov, G. (2019), Some Aspects of Teaching Physics at School, *Eastern European Scientific Journal*.

Г.Э. Акперова

**Положения оценивания в эффективном обучении «Физика» в
общеобразовательной школе**

Резюме

Эффективные методы оценки необходимы для улучшения преподавания и изучения физики в общеобразовательных школах. Постоянная оценка методов преподавания помогает выявлять сильные и слабые стороны, что позволяет непрерывно совершенствоваться и осваивать инновационные педагогические практики. Это позволяет учителям создавать более увлекательную и поддерживающую учебную среду, что не только улучшает академические результаты учеников, но и оснащает их навыками, необходимыми для применения своих знаний в реальных ситуациях. В конечном итоге цель состоит в том, чтобы вызвать у учеников более глубокий интерес и понимание физики, подготовить их к будущей научной деятельности.

G.E. Akbarova

Assessment provisions for effective teaching “Physics” in secondary schools

Summary

Effective assessment methods are essential for improving the teaching and learning of physics in general education schools. Continuous evaluation of teaching methods helps identify strengths and weaknesses, allowing for ongoing improvements and the adoption of innovative pedagogical practices. This enables teachers to create a more engaging and supportive learning environment, which not only enhances students' academic outcomes, but also equips them with the skills needed to apply their knowledge in real-world situations. Ultimately, the goal is to foster a deeper interest and understanding of physics among students and prepare them for future scientific endeavors.

Redaksiyaya daxil olub: 29.05.2024

**FİZİKİ TƏRBIYƏNİN,
İDMAN TƏLİMİNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI
ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ,
СПОРТИВНОЙ ПОДГОТОВКИ
THEORY AND METHODS OF PHYSICAL UPBRINGING,
SPORTS TRAINING**

UOT 372.879.6

**FİZİKİ İNKİŞAF GÖSTƏRİŞLƏRİNİN ARTMA DİNAMİKASI VƏ 14-15
YAŞINDA MƏKTƏB UŞAQLARININ HƏRƏKİ QABİLİYYƏTLƏRİ DƏRS İLİ
DAXİLİNDƏ TƏDQIQI**

Aməd Cavid oğlu Sərdarov

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının magistrantı

Orcid: 0009-0005-2407-4383

E-mail: Sardarov.1990@list.ru

Açar sözlər: *Hərəkəti qabiliyyətlər, sürət, sürət-güc, çeviklik, qüvvə, əyilgənlik, dözümlülük fiziki tərbiyə dərsləri, test.*

Ключевые слова: *двигательные навыки, скорость, скоростно-силовая, сила, гибкость, выносливость, уроки физкультуры, тест.*

Key words: *motor skills, speed, speed-strength, strength, flexibility, endurance, physical education lessons, test.*

Hərəkət ehtiyacı insanın təbii ehtiyacıdır, onun həyatı və sağlamlığı üçün zəruri əsasdır. Fiziki tərbiyənin əsas məqsədi gənclərin bədənini tədricən əhəmiyyətli fiziki gücə malik olan dəyişikliklərə yönəltməkdir. Şagirdlər dayaq-hərəkət aparatının, onun dayaq-hərəkət və əzələ sistemlərinin ən yüksək gücünə ehtiyac duyur. Bu sistemlər bədənin ayrı-ayrı hissələri arasında əlaqəni təmin edir. Əzələ-skelet sistemi kifayət qədər hazır deyilsə, bədən hərəkətdə məhdudlaşacaq, əyilməz və ifadəsiz olacaqdır.

Giriş: İnsanın bütün hərəkəti fəaliyyəti əsas hərəkəti qabiliyyətlərlə - sürət, sürət-güc, çeviklik, qüvvə, əyilgənlik, dözümlülük ilə əlaqələndirilir. Üstəlik, hərəkəti qabiliyyətlər həmişə birlikdə, qarşılıqlı əlaqədə meydana çıxır. Bu, insan orqanizminin daxili birliyi, bütün funksiyalarının qeyd-şərtsiz qarşılıqlı əlaqəsi ilə xarakterizə olunması ilə izah olunur.

Fiziki hərəkətlərin əhəmiyyəti böyükdür. Hərəkət-dayaq sisteminin inkişafı və gücləndirilməsi üçün; sümüklər daha çox güc qazanır, oynaqlarda hərəkətlilik artır və bədən daha çevik olur. Əzələlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir: fiziki hərəkətlərin təsiri altında əzələ həcmi artırır, onların gücü artır, əzələlərin daralma sürəti və elastikliyi artır. Fiziki hərəkətlər faydalı təsir göstərir və insanın daxili orqanlarında, ilk növbədə ürək və ağciyərlərdə.

İstənilən nəticələrə nail olmaq üçün fiziki tərbiyənin bütün vasitələrindən kompleks şəkildə, qarşılıqlı birləşmədə istifadə etmək lazımdır.

Bununla əlaqədar qarşımıza **məqsəd** qoymuşuq - ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesində 14-15 yaşlı məktəblilərin hərəkəti qabiliyyətlərinin dinamikasını öyrənmək.

Tədqiqatın məqsədinə əsaslanaraq aşağıdakı vəzifələri həll etməliyik:

1. Dərs ili ərzində 14-15 yaşlı məktəblilərin fiziki inkişaf dinamikasının öyrənilməsi;
 2. Tədris ili ərzində 14-15 yaşlı şagirdlərinin bacarıqları fiziki inkişaf göstəricilərinin dinamikasını tədqiqi;
 3. Fiziki inkişafın və hərəkəti qabiliyyətlərinin göstəricilərini müqayisə etmək;
- 14-15 yaşlı məktəblilərdə məhdudiyyətsiz hərəkəti fəaliyyəti və tədris ili ərzində gücləndirilmiş hərəkəti rejiminə tabe olan qabiliyyətlər.

Tədqiqat metodları. Hərəkəti qabiliyyətlər üzrə şagirdlərin diaqnostik qiymətləndirmə göstəriciləri hər bir sinif jurnalının sonunda verilən xüsusi cədvəldə qeyd olunur. Bu qeydlər diaqnostik qiymətləndirmə cədvəlindəki hərəkətlər kimi yazılmalıdır. Fiziki tərbiyə dərsləri hərəkəti qabiliyyətlərin inkişafı üzərində qurulmuşdur. Belə yanaşma şagirdin fiziki hazırlığının daha məqsədyönlü inkişafının təmin edilməsindən irəli gəlir. Bu da aşağıdakı səbəblərə əsaslanır:

1. Hərəkəti qabiliyyətlər şagirdin fiziki hazırlığının əsas komponentləridir;
2. Hərəkəti qabiliyyətlərin optimal səviyyəsinə malik olan şagird istənilən idman növündə ixtisaslaşma və ya nəticə göstərmək imkanı qazanır;
3. Ayrı-ayrı hərəkəti qabiliyyətlərin inkişafı üçün əlverişli dövr məhz ümumtəhsil məktəblərində təhsil vaxtına təsadüf edir (Cədvəl 1). Bu dövrdə hər hansı hərəkəti qabiliyyətin planlı inkişafına nail olunmadıqda sonradan onların inkişaf etdirilməsi problemə çevrilir;
4. Fiziki tərbiyə prosesinin müxtəlif hərəkəti qabiliyyətlərin inkişafı istiqamətində qurulması dərslərə marağı artırır, onun şəhər əhval-ruhiyyədə, yarış və mübarizə atmosferində keçirilməsinə imkan verir;
5. Hərəkəti qabiliyyətlərin mütənasib inkişafı şagirdin harmonik fiziki hazırlığı üçün zəmin yaradır.

Əsas tədqiqat metodu təbii pedaqoji eksperiment (Hüseynov F.A., 2014) idi, onun zamanı aşağıdakı üsullardan istifadə edilmişdir:

- yeniyetmələrin fiziki inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- yeniyetmələrin hərəkəti qabiliyyətlərinin inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi.

Fiziki hərəkətlərin uğuru onların müntəzəmliyindədir. Bu hərəkətlər 9a, 10b siniflərində fiziki tərbiyə dərslərində istifadə edilmişdir. Onlar təkcə sinifdə deyil, həm də ev tapşırığı kimi təklif olunurdu.

Hərəkət qabiliyyətlərinin inkişaf dinamikasını müəyyən etmək üçün biz 14-15 yaşlı məktəblilər üçün aşağıdakı testləri təklif etdik:

- Test 1. 30 və 60 metr məsafəyə qaçış;
- Test 2. Məlik qaçışı 3x10 m.;
- Test 3. Yerindən uzunluğa tullanma;
- Test 4. Hündür turnikdə dartınma;
- Test 5. 6 dəqiqəlik qaçış.

Artan gücün həyata keçirilməsindən əvvəl və sonra ürəyin nasos funksiyasının göstəriciləri Microsoft Excel 2003 proqramından istifadə etməklə işlənmişdir. Statistik təhlil variasiya statistikasının ümumi qəbul edilmiş metodlarına uyğun olaraq aparılmışdır. Nəticələr AT Pentium IV kompüterindən istifadə etməklə işlənmişdir. Müqayisəli təhlil üçün, $p < 0.05$ əhəmiyyət səviyyəsində Student's t-testindən istifadə edilmişdir.

Hərəkəti qabiliyyətlərin baza inkişafının əlverişli yaş dövrləri və funksional sistemlərlə əlaqəsi

Cədvəl 1.

Əlaqələr	Sürət	Sürət-güc	Çeviklik	BƏQ (əyilgənlik)	Qüvvə	Dözümlülük
İnkişafın əlverişli dövrü	10-14 yaş	12-15 yaş	9-13 yaş	6-12 yaş	12-18 yaş	11 və > yaş
Funksional sistemlərlə əlaqəsi	- əzələ; -dayaq-hərəkət aparatı; -mərkəzi sinir sistemi.	-dayaq hərəkət aparatı; -qüvvə; -ürək-damar sistemi.	-mərkəzi sinir sistemi; -əzələ sistemi.	-əzələ-bağ aparatı; -oynaqlar; -mərkəzi sinir sistemi.	-əzələ sistemi; -dayaq-hərəkət aparatı; -ürək-damar sistemi.	-tənəffüs sistemi; -ürək-damar sistemi; -dayaq-hərəkət aparatı.
Digər hərəkəti qabiliyyətlərlə əlaqəsi	-sürət-güc; -qüvvə; -çeviklik.	-qüvvə; -sürət.	-sürət; -sürət-güc; -əyilgənlik;	-dözümlülük; -çeviklik.	-sürət-güc.	-əyilgənlik; -sürət-güc.

Nəticələrin təhlili. Hal-hazırda bədən tərbiyəsi və idmanın nəzəriyyəsi və metodikasında yeniyetmələrin hərəkəti qabiliyyətlərinin səviyyəsini artırmaq üçün yüklərin vasitələrini, üsullarını və xarakterini mühakimə etməkdə eyni fikir yoxdur.

Tədqiqatın əvvəlində (sentyabr 2022) biz 14-15 yaşlı yeniyetmələrin hərəkəti qabiliyyətlərinin inkişaf səviyyəsini müəyyən etdik. Öldə edilmiş məlumatlar cədvəl 2-də təqdim edilmişdir. Sərhədsiz hərəkəti fəaliyyəti şəraitində olan, həmçinin fiziki hazırlığına məruz qalan, əsasən dözümlülüyn inkişafına yönəlmiş məktəblilərin tədqiqatlarında biz sürəti, çevikliyi, sürət-gücünü, güvvə və dözümlülük qabiliyyətlərini xarakterizə edən göstəriciləri müəyyən etdik.

2022-ci ilin sentyabr ayında məhdudiyyətsiz fiziki fəaliyyət göstərən 14-15 yaşlı məktəblilərdən ibarət qrupda 30 metr məsafəyə qaçış testində nəticə $5,9 \pm 0,16$ saniyəyə bərabər olmuşdur. Eyni zamanda məktəblilər eksperimental qrupda, yəni 14-15 yaşlı oğlanlar, artan hərəkəti fəaliyyəti, bu testdə göstəricilər $0,3$ saniyə aşağıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu motor testində biz sürət qabiliyyətlərinin göstəricilərində əhəmiyyətli fərq qeyd etdik ($P < 0,05$).

2022-ci ilin sentyabr ayında 14-15 yaşlı məktəblilər qrupunda qeyri-məhdud fiziki aktivlik üzrə “60 metr məsafəyə qaçış” testində nəticə bərabər olub – $9,6 \pm 0,4$ san. Eyni zamanda şagirdlər eksperimental qrupda, yəni 14-15 yaşlı oğlanlarda hərəkəti fəaliyyətinin artması, bu testdə göstəricilər $9,5 \pm 0,7$ saniyə idi ki, bu da $0,1$ saniyə aşağıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hərəkəti testində biz sürət qabiliyyətlərinin göstəricilərində əhəmiyyətli fərq görmədik ($P > 0,05$).

14-15 yaşlı məktəblilərdə məhdudiyətsiz hərəkəti fəaliyyəti şəraitində hərəkəti qabiliyyətlərinin göstəriciləri və artan hərəkəti rejiminə tabedir (sentyabr 2022).

Cədvəl 2

Hərəkəti qabiliyyətlər		M± m	
		Nəzarət qrupu n-17	Tədqiqat qrupu n-19
Sürət	Qaçış 30 m, san	5,9 ±0,16	5,6 ±0,15
	Qaçış 60 m, san	9,6 ± 0,4	9,5 ± 0,7
Çeviklik	Mənik qaçış 3x10m,	9,1 ±0,4	9,0 ± 0,6
Sürət-güc	Yerdən uzunluğa	190,6 ±2,8	191,4 ±2,6
Güvvə	Turnikdə dartınma,	7,6 ± 0,9	8,6 ± 1,0*
Dözümlülük	6-dəqiqəli qaçış, m	1210±30	1265 ±29*

N - subyektlərin sayı;

* - nəzarət və tədqiqat məlumatlarının müqayisəsi zamanı hərəkəti qabiliyyətlərinin göstəricilərindəki fərqlərin etibarlılığı ($P < 0,05$)

2022-cü ilin sentyabrında 14-15 yaşlı məktəblilər qrupunda qeyri-məhdud hərəkəti fəaliyyətlə məşğul olan bir qrup məktəblinin “Mənik qaçış 3x10 m” testində çeviklik qabiliyyətləri müəyyən edilərkən nəticə $9,1 \pm 0,4$ saniyəyə bərabər olmuşdur. Eyni zamanda, tədqiqat qrupu məktəblilərində, yəni 14-15 yaşlı oğlanlarda hərəkəti aktivliyi artır, bu testdə göstəricilər $0,1$ san azdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu hərəkəti testində sürət qabiliyyətlərinin göstəricilərində əhəmiyyətli fərq aşkar etmədik ($P > 0,05$).

2022-ci ilin sentyabr ayında 14-15 yaşlı məktəblilərin nəzarət qrupunda, yəni qeyri-məhdud hərəkəti fəaliyyətində “Yerdən uzunluğa tullanma” testindən istifadə edərək müəyyən etdiyimiz sürət-güc qabiliyyətlərini təhlil etdikdə nəticə $190,6 \pm 2,8$ sm olmuşdur, eyni zamanda, tədqiqat qrupu məktəblilərində, 14-15 yaşlı oğlanlarda, artan hərəkəti aktivliyə məruz qalmış, bu testdə göstəricilər $191,4 \pm 2,6$ saniyə olmuşdur. Bu hərəkəti testində biz nəzarət və tədqiqat qruplarıdakı məktəblilər arasında sürət-güc qabiliyyətlərinin göstəricilərində əhəmiyyətli fərq aşkar etmədik ($P > 0,05$).

“Hündür turnikdə dartınma” testindən istifadə edərək müəyyən etdiyimiz güvvə qabiliyyətlərini öyrənərək qeyd edək ki, 2022-cü ilin sentyabr ayında nəzarət qrupunun 14-15 yaşlı məktəbliləri, yəni məhdudiyətsiz hərəkəti aktivlik, nəticə bir dəfə $7,6 \pm 0,9$ -a qədər bərabər olub. Eyni zamanda, tədqiqat qrupu məktəblilərində, yəni artan fiziki fəallığa məruz qalan 14-15 yaşlı oğlanlarda bu testdə göstəricilər $8,6 \pm 1,0$ dəfə olmuşdur. Bu hərəkəti testində biz əhəmiyyətli bir fərq qeyd etdik nəzarət və tədqiqat qruplarının şagirdlərin güvvə qabiliyyətləri arasında ($P < 0,05$).

2022-ci ilin sentyabr ayında 14-15 yaşlı məktəblilərin nəzarət qrupunda “6 dəqiqəlik qaçış” testindən istifadə edərək müəyyən etdiyimiz dözümlülük qabiliyyətlərini, yəni məhdudiyətsiz hərəkəti fəaliyyətləri təhlil etdikdə nəticə 1210 ± 30 m olmuşdur. Eyni zamanda, tədqiqat qrupu məktəblilərini, yəni artan hərəkəti fəaliyyətə məruz qalan 14-15 yaşlı oğlanların bu testdəki göstəriciləri 1265 ± 29 m idi ki, bu da 55 m çoxdur. Bu hərəkəti testində biz nəzarət və tədqiqat qruplarıdakı oğlanlar arasında dözümlülük qabiliyyətində əhəmiyyətli fərq aşkar etdik ($P < 0,05$).

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, 14-15 yaşlı məktəblilərdə hərəki bacarıqlarının inkişaf göstəriciləri, yəni qeyri-məhdud hərəki fəaliyyəti gücləndirilmiş hərəki rejiminə məruz qalan məktəblilər nisbətən daha aşağı olmuşdur. Baxmayaraq ki, “30 metrə qaçış”, “Turnikdə dartınma” və “6 dəqiqəlik qaçış” testlərində əhəmiyyətli fərq qeyd etdik.

Yeniyyətələrin hərəki qabiliyyətlərinin inkişaf dinamikasını müəyyən etmək üçün biz dərslərin sonunda (2023-ci ilin may ayı) həmin məktəb stadionunda günün birinci yarısında fiziki tərbiyə dərslərindən sonra təkrar araşdırma apardıq. Tədqiqat və nəzarət qruplarında keçirilən dərslər (Cədvəl 3).

Sərhədsiz hərəki fəaliyyətinə malik 14-15 yaşlı məktəblilərdən ibarət qrupda 2023-ci ilin may ayında dərslərin sonunda 30 metr məsafəyə qaçışda nəticə $5,8 \pm 0,15$ saniyəyə bərabər olmuşdur. Eyni zamanda, tədqiqat qrupun məktəbliləri, yəni 14-15 yaşlı məktəblilər, artan hərəki fəaliyyəti, bu testdə nəticə $0,6$ saniyə yaxşılaşaraq $5,2 \pm 0,14$ saniyə təşkil etmişdir. Bu hərəki testində biz sürət qabiliyyətlərinin göstəricilərində əhəmiyyətli fərqi qeyd etdik ($P < 0,05$). Hərəki qabiliyyətlərinin inkişaf dinamikasını təhlil edərkən qeyd etmək lazımdır ki, 14-15 yaşlı məktəblilərin nəzarət qrupunda 30 metr məsafəyə qaçışda nəticələrdə ciddi irəliləyiş qeydə alınmayıb. 14-15 yaşlı şagirdlərdə hərəki fəaliyyətinin artması ilə nəticədə $0,4$ saniyə əhəmiyyətli artım müşahidə edildi ($P < 0,05$).

2023-ci ilin may ayında 14-15 yaşlı məktəblilər qrupunda qeyri-məhdud hərəki aktivlik üzrə “60 metr məsafəyə qaçış” testində nəticə bərabər olub - $9,5 \pm 0,16$ san. Eyni zamanda, tədqiqat qrupun məktəblilərində, yəni 14-15 yaşlı oğlanlarda hərəki aktivliyi artır, bu testdə göstəricilər $9,0 \pm 0,14$ saniyə idi ki, bu da $0,5$ saniyə aşağıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hərəki testində sürət qabiliyyətləri baxımından əhəmiyyətli bir fərqi qeyd etdik ($P < 0,05$). Sürət qabiliyyətlərinin inkişaf dinamikasını təhlil edərkən qeyd etmək lazımdır ki, 14-15 yaşlı məktəblilərin nəzarət qrupunda 60 metr məsafəyə qaçışda da nəticələrdə nəzərəcarpacaq irəliləyiş müşahidə edilməmişdir $0,5$ san ($P < 0,05$).

2023-ci ilin may ayında 14-15 yaşlı məktəblilər qrupunda qeyri-məhdud hərəki fəaliyyətlə məşğul olan bir qrup məktəbli arasında çeviklik qabiliyyətləri müəyyən edilərkən, daha dəqiq desək, “Mənik qaçışı 3×10 m” sınağında nəticə $8,9 \pm 0,18$ saniyəyə bərabər olmuşdur. Eyni zamanda, tədqiqat qrupun məktəblilərində, yəni hərəki aktivliyi artan 14-15 yaşlı məktəblilərdə bu testdə göstəricilər $8,4 \pm 0,17$ saniyə olmuşdur ki, bu da $0,5$ saniyə aşağıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu hərəki testində sürət qabiliyyətlərinin göstəricilərində əhəmiyyətli fərq tapdıq ($P < 0,05$). Çeviklik qabiliyyətlərinin inkişaf dinamikasını təhlil etmək lazımdır. Qeyd edək ki, 14-15 yaşlı məktəblilərin nəzarət qrupunda 3×10 m məsafəyə məniklə qaçışda da nəticələrdə nəzərəcarpacaq irəliləyiş müşahidə olunub, 2022-ci ilin sentyabr ayı ilə müqayisədə artım $0,2$ saniyə təşkil edib. Həmçinin, 14-15 yaşlı oğlanlarda hərəki aktivliyin artması ilə nəticədə $0,6$ saniyə əhəmiyyətli artım müşahidə edilmişdir ($P < 0,05$).

2023-ci ilin may ayında 14-15 yaşlı məktəblilərin nəzarət qrupunda, yəni qeyri-məhdud hərəki fəaliyyətdə “yerindən uzunluğa tullanma” testindən istifadə etməklə müəyyən etdiyimiz sürət-güc qabiliyyətlərini təhlil etdikdə nəticə ilə müqayisədə $205,6 \pm 3,3$ sm olmuşdur. 2022-ci ilin sentyabr ayında bizim tərəfimizdən müəyyən edilən məlumatlara görə, bu testdə hərəki qabiliyyətinin göstəricilərində 15 sm $221,4 \pm 3,1$ san. Bu hərəki testində biz nəzarət və tədqiqat qruplardakı şagirdlər arasında sürət-güc qabiliyyətlərinin göstəricilərində əhəmiyyətli fərq aşkar etdik ($P > 0,05$). Sürət-güc qabiliyyətlərinin inkişaf dinamikasını təhlil edərkən qeyd

etmək lazımdır ki, 14-15 yaşlı məktəblilərin nəzarət qrupunda da nəticələrdə nəzərəcarpacaq irəliləyiş müşahidə edilmişdir.

Həmçinin, 14-15 yaşlı oğlanlarda hərəkəi aktivliyin artması şərti ilə, 2022-ci ilin sentyabr ayı ilə müqayisədə 30 sm ($P<0.05$) ilə müqayisədə nəticələrdə əhəmiyyətli artım müşahidə edilmişdir. “Turnikdə dartınma” testindən istifadə etməklə müəyyən etdiyimiz qüvvə qabiliyyətlərini düzgün öyrənərək qeyd etmək lazımdır ki, 2023-ci ilin may ayında nəzarət qrupunun 14-15 yaşlı məktəblilərində, yəni məhdudiyətsiz hərəkətilik nəticə $9,6 \pm 0,6$ dəfə olmuşdur.

14-15 yaşlı məktəblilərdə qeyri-məhdud hərəkəi şəraitində hərəkəi qabiliyyətlərinin fəaliyyət və tədris ilində (sentyabr 2022) artan hərəkəi rejiminə məruz qalan inkişaf dinamikası (may 2023).

Cədvəl 3.

Şagirdlərin hərəkəi qabiliyyətləri		M ± m	
		Nəzarət qrupu n=19	Tədqiqat qrupu n=21
Sürət	Qaçış 30 m, san	5,8 ±0,15	5,2 ±0,14*#
	Qaçış 60 m, san	9,5 ±0,16	9,0 ±0,14*#
Çeviklik	Məkkik qaçış 3x10m, san	8,9 ±0,18#	8,4 ±0,17*#
Sürət-güc	Yerindən uzunluğa tullanma, sm	205,6 ± 3,3#	221,4 ±3,1*#
Güvvə	Turnikdə dartınma, say	9,6 ± 0,6#	11,6 ±0,7*#
Dözümlülük	6-dəqiqəli qaçış, m	1295± 28#	1465 ±27*#

N - subyektlərin sayı;

* - nəzarət və tədqiqat qruplarının məlumatlarını müqayisə edərkən hərəkəi qabiliyyətlərin göstəricilərindəki fərqlərin etibarlılığı ($P<0,05$);

- 2022-cü ilin sentyabr və 2023-ci ilin may aylarındakı məlumatları müqayisə edərkən hərəkəi qabiliyyət göstəricilərindəki fərqlərin etibarlılığı ($P<0.05$)

Eyni zamanda, tədqiqat qrupun məktəblilərində, yəni artan fiziki fəaliyyətə məruz qalan 14-15 yaşlı məktəblilərdə bu testdə göstəricilər $11,6 \pm 0,7$ dəfə olmuşdur. Bu hərəkəi testində biz nəzarət və tədqiqat qruplardakı məktəblilər arasında qüvvə qabiliyyətlərində əhəmiyyətli fərq qeyd etdik ($P<0.05$). Qüvvə qabiliyyətlərinin inkişaf dinamikasını öyrənərək qeyd etmək lazımdır ki, 14-15 yaşlı məktəblilərin nəzarət qrupunda hündür turnikdə dartınma nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırdı, 2022-cü ilin sentyabr ayına nisbətən artım 2 dəfə oldu. Eynilə, 14-15 yaşlı məktəblilərdə, artan hərəkəi fəallığa məruz qaldıqda, nəticələrdə əhəmiyyətli irəliləyiş oldu və artım 3 dəfə oldu ($P<0.05$).

14-15 yaşlı məktəblilərin nəzarət qrupunda, yəni qeyri-məhdud hərəkəi fəaliyyətdə “6 dəqiqəlik qaçış” testindən istifadə etməklə müəyyən etdiyimiz dözümlülük qabiliyyətlərini təhlil etdikdə 2023-ci ilin may ayında nəticə 1295 ± 28 m-ə bərabər olmuşdur. Eyni zamanda, tədqiqat qrup məktəblilərinin, yəni 14-15 yaşlı oğlanların hərəkəi aktivliyi artır, bu testdə göstəricilər 1465 ± 27 m, yəni 170 m çoxdur. Bu hərəkəi testində biz nəzarət və tədqiqat qruplardakı məktəblilər arasında dözümlülük qabiliyyətində əhəmiyyətli fərq aşkar etdik ($P<0.05$). Dözümlülük qabiliyyətinin inkişaf dinamikasını öyrənərək qeyd etmək lazımdır ki, 14-15 yaşlı məktəblilərin nəzarət qrupunda 2022-ci ilin sentyabr ayı ilə müqayisədə “6 dəqiqəlik qaçış” testində nəticələrdə nəzərəcarpacaq irəliləyiş qeydə alınıb. 85 m idi. Onu da qeyd etmək la-

zımdır ki, və 14-15 yaşlı oğlanlarda hərəkəti aktivliyin artması şərti ilə nəticələrdə nəzərə çarpacaq yaxşılaşma və artım 200 m ($P < 0.05$) olmuşdur.

Nəticə və Təkliflər. Fiziki tərbiyə idman, sağlam həyat tərzini şagirdlərin bədən tərbiyəsini formalaşdırmasının ən mühüm vasitəsidir. Fiziki hazırlıq Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış ümumi qəbul edilmiş metodika əsasında öyrənilmişdir.

Ümumiyyətlə, fiziki və bədən tərbiyəsi ilə məşğul olan 14-15 yaşlı uşaq və yeniyetmələrin morfofunksional inkişafının dinamikası təhlil nöqtəyi-nəzərindən yaş və idmandan asılı olaraq fərdi göstəricilərin əhəmiyyətini qiymətləndirməyə imkan verir.

Ümumiyyətlə, fiziki və bədən tərbiyəsi ilə məşğul olan 14-15 yaşlı uşaq və yeniyetmələrin morfofunksional inkişafının dinamikası təhlil nöqtəyi-nəzərindən yaş və idmandan asılı olaraq fərdi göstəricilərin əhəmiyyətini qiymətləndirməyə imkan verir.

Məktəbin fiziki tərbiyə üzrə kurikulumunda əksini tapmış yeniyetmələrin hərəkəti qabiliyyətlərinin idman vasitəsilə ardıcıl inkişafı ilə kompleks yanaşma metodologiyasına əsaslanan tədris prosesinin intensivləşdirilməsi öz səmərəsini göstərmişdir.

Hərəkəti qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsində ən böyük artımlar qüvvə qabiliyyətlərinin təzahüründə, dözümlülük hərəkətlərini yerinə yetirmək qabiliyyətində və sürət-güc təzahürlərində müşahidə edilmişdir. Digər hərəkəti qabiliyyətlərin səviyyəsi: sürət və çeviklik daha az dərəcədə dəyişdi.

Tədris ili ərzində aparılan pedaqoji eksperiment nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 14-15 yaşlı yeniyetmələrin müxtəlif hərəkəti qabiliyyətləri heteroxron şəkildə inkişaf edir.

Problemin aktuallığı. Hərəkət ehtiyacı insanın təbii ehtiyacıdır, onun həyatı və sağlamlığı üçün zəruri əsasdır. Fiziki tərbiyənin əsas məqsədi gənclərin bədənini tədricən əhəmiyyətli fiziki gücə malik olan dəyişikliklərə yönəltməkdir. Şagirdlər dayaq-hərəkət aparatının, onun dayaq-hərəkət və əzələ sistemlərinin ən yüksək gücünə ehtiyac duyur. Bu sistemlər bədənə ayrı-ayrı hissələri arasında əlaqəni təmin edir. Əzələ-skelet sistemi kifayət qədər hazır deyilsə, bədən hərəkətdə məhdudlaşacaq, əyilməz və ifadəsiz olacaqdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məktəbin fiziki tərbiyəsi üzrə kurikulumunda əksini tapmış yeniyetmələrin hərəkəti qabiliyyətlərinin idman vasitəsilə ardıcıl inkişafı ilə kompleks yanaşma metodologiyasına əsaslanan tədris prosesinin intensivləşdirilməsi öz səmərəsini göstərmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Böyük məktəb yaşlı uşaqların hərəkəti qabiliyyətlərinin seçmə formalaşdırılması öz xüsusiyyətlərinə malikdir, bunlar ilk növbədə qüvvənin, sürətin, dözümlülüğün, əyilgənliyin və çevikliyin inkişafının yaşa bağlı nümunələrində ifadə olunur. Bu nümunələr məktəblilərin hərəkəti qabiliyyətlərinin inkişafı üçün əsasdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum) // "Kurikulum", 2009, № 1 s. 11-20.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində qiymətləndirmə konsepsiyası. 13.01.2009.
3. Абзалов Р.А. Теория и методика физической культуры и спорта: Учебное пособие. / Р.А. Абзалов Н.И. Абзалов // Казань: Вестфалика, 2013. -202 с.

А.Дж. Сардаров**Динамика повышения показателей физического развития и исследование двигательных навыков школьников 14-15 лет в течение учебного года****Резюме**

Потребность в движении – естественная потребность человека, необходимая основа его жизни и здоровья. Основная цель физического воспитания – постепенно направить организм молодых людей на изменения, требующие значительных физических сил. Студентам необходима сила опорно-двигательного аппарата, его мышечных систем. Эти системы обеспечивают связь между различными частями тела. Если опорно-двигательный аппарат недостаточно подготовлен, тело будет ограничено в движениях.

Наша цель исследования - изучить динамику двигательных способностей школьников 14-15 лет в процессе обучения в общеобразовательных школах.

Выводы и предложения. Физическое воспитание, спорт, здоровый образ жизни являются важнейшими средствами формирования физического воспитания студентов. Физическая подготовленность изучалась на основе общепринятой методики, разработанной Министерством Образования Азербайджанской Республики.

Наибольшие повышения уровня развития двигательных способностей наблюдались при проявлении силовых способностей, умении выполнять движения на выносливость и скоростно-силовых проявлениях. Уровень других двигательных способностей: скорости и ловкости изменился в меньшей степени.

В результате педагогического эксперимента, проведенного в течение учебного года, установлено, что различные двигательные способности у подростков 14-15 лет развиваются гетерохронно.

A.C. Sərdarov**Application of development dynamics of indicators of physical development and mobile skills of 14-15-year-old schoolchildren during the academic year****Summary**

The need for movement is a natural human need, a necessary basis for his life and health. The main goal of physical education is to gradually direct the body of young people to changes that require significant physical strength. Students need the strength of the musculoskeletal system and its muscular systems. These systems provide communication between different parts of the body. If the musculoskeletal system is not sufficiently prepared, the body will be limited in movement.

Key words: motor skills, speed, speed-strength, strength, flexibility, endurance, physical education lessons, test.

Our research goal is to study the dynamics of the motor abilities of schoolchildren aged 14-15 during their studies in secondary schools.

Conclusions and offers. Physical education, sports, and a healthy lifestyle are the most important means of developing the physical education of students. Physical fitness was studied on the basis of generally accepted methods developed by the Ministry of Education of the Azerbaijan Republic.

The greatest increases in the level of development of motor abilities were observed in the manifestation of strength abilities, the ability to perform endurance movements and speed-strength manifestations. The level of other motor abilities: speed and agility changed to a lesser extent.

As a result of a pedagogical experiment conducted during the school year, it was found that various motor abilities in adolescents aged 14-15 years develop heterochronically.

Redaksiyaya daxil olub: 23.04.2024

**TƏLİM TEXNOLOGİYALARI
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ
TEACHING TECHNOLOGY**

UOT 37.0

**BƏDİİ OXU MATERIALLARININ TƏDRİSİNDƏ İFADƏLİLİYİN
NƏZƏRİ PRAKTİK ƏHƏMİYYƏTİ****Rəqsanə Fəhrəddin qızı Hacıyeva***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0004-8628-8734**E-mail:** hraksana@yandex.com*Açar sözlər:* ifadəli oxu, oxu materialları, şagird, oxu prosesi, nitq.*Ключевые слова:* выразительное чтение, материалы для чтения, учащийся, процесс чтения, речь.*Key words:* expressive reading, reading materials, student, reading process, speech.

Tədris planına çoxdan daxil edilən, gələcəyin ədəbiyyat müəllimlərinin peşə hazırlığında xüsusi mövqeyi olan “İfadəli oxudan praktikum” fənninin məqsədi tələbələrdə ifaçılıq bacarığı və vərdişlərini formalaşdırmaqdır. Müşahidə və təcrübə göstərir ki, bu məqsədə nail olunması heç də asan başa gəlmir.

İfadəli oxu ilə bədii oxunu eyniləşdirmək, eləcə də onların arasına keçilməz sədd çəkmək doğru deyildir. Nitqin təsirliliyi, məqsədəuyğunluğu, mətnin məzmununun çatdırılması, dinləyicilərdə emosional-estetik ovqatın yaradılması həm ifadəli oxunun, həm də bədii oxunun başlıca xüsusiyyətləridir və onların ümumi cəhətləri kimi qiymətləndirilməlidir. İfadəli oxunun öyrədilməsi bədii oxu qanunlarının nəzərə alınması əsasında həyata keçirilir. İfadəli oxu da bədii oxu kimi, əsərin mahiyyətinə enmək və duyulanı, mənimsəniləni, yaşananı təsirli səs-lənən sözlə dinləyiciyə çatdırmaq vəzifəsini yerinə yetirir.

Bu göstərilənlər “ifadəli oxu – məktəb şəraitində bədii oxudur” mülahizəsini təsdiq edir və onların ümumi cəhətləri sayılmalıdır. Lakin bütün bunlar həmin oxuları eyniləşdirməyə əsas vermir. Başqa sözlə, “ifadəli oxu elə bədii oxudur” söyləmək qətiyyən doğru deyildir. Əvvəla, ona görə ki, ifadəli oxunu səviyyəyə bədii oxuya bərabər tutmaq olmaz. Başqa sözlə, şagirdlərdən (eləcə də müəllimlərdən) bədii söz ustasının səviyyəsində ifa tələb etmək mümkün olmadığı kimi, doğru da deyildir. Əlbəttə, ədəbiyyat müəllimlərinin içərisində öz ifası ilə peşəkar bədii söz ustalarının səviyyəsinə yüksələn, hələ bəlkə onların bəzilərindən yüksəkdə dayananlar var. Lakin bu cür faktlar da həmin oxuları eyniləşdirməyə əsas vermir.

İkincisi, ifadəli oxunu bədii oxudan fərqləndirən başqa bir cəhət onun təlimi funksiyasından (təsadüfi deyildir ki, ifadəli oxu ədəbiyyat təliminin özəl metodlarından biri kimi qiymətləndirilir) irəli gəlir. Təlim işinin özünün spesifikliyi ifadəli oxunun öyrədilməsi metodikasında, eləcə də alınan nəticədə özünəməxsusluğun olmasını şərtləndirir. İfadəli oxunun qarşısında, hər şeydən əvvəl, tərbiyəvi məqsəd dayanır; bu oxunun tətbiqi zəngin mənəviyyatlı, yaradıcı, müstəqil düşünən, fəal, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılmasına xidmət

edir [5, s.96]. Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, ifadəli oxu ilə əlaqədar aparılan bütün hazırlıq işləri, eləcə də sonuncu mərhələ (oxu) ifadənin (öyrənənin) özünün estetik inkişafı, şəxsiyyətinin formalaşması vasitəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat təliminin məqsədi bədii ədəbiyyat nümunələrini, tarixi-ədəbi prosesi öyrənmək, təhlil etmək, qiymətləndirmək bacarığını formalaşdırmaqla şagirdlərin dünyagörüşünü zənginləşdirmək, mənəvi-estetik inkişafını təmin etmək, nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrinə nail olmaqdır. Söz sənətinin məktəbdə öyrədilməsi zamanı bədii zövqün formalaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılır, şagirdlərin estetik tərbiyəsi, həyatda, insanda, təbiətdə, sənətdə olan gözəlliyi duymaq, qiymətləndirmək bacarığı inkişaf etdirilir. İfadəli oxu bacarıqlarının formalaşdırılması müasir ədəbiyyat təliminin mühüm vəzifələrindən sayılır.

Müəllimin ifadəli nitqi təlim prosesinə ciddi təsir göstərir. Sönük nitq şagirdləri cəlb etmir və bu, şərh edilən materialın məzmununun qavranılması işini xeyli çətinləşdirir. Belə nitqi izləmək üçün şagirdlər böyük iradi qüvvə sərf etməli olurlar. Bu isə məktəblilər, xüsusən aşağı və orta siniflərdə oxuyanlar üçün çox çətinidir. Emosional rəngə boyanmış, intonasiya çalarları ilə zəngin nitq isə müəllimin söylədiklərinə şagirdlərdə marağı gücləndirir, təlim materialına diqqəti artırır, eşidilənlər asanlıqla qavranılır və yadda qalır. Məhz buna görə də pedaqoqlar arasında belə bir fikir hökm sürür ki, məktəbdə, ümumiyyətlə qeyri-ifadəli oxu olmamalıdır. Başqa sözlə, bütün dərslərdə, hər bir fənn üzrə mətnlər ifadəli oxunmalıdır. Buna görə də ifadəli oxumağı yalnız ədəbiyyat müəllimi yox, tədris etdiyi fəndən asılı olmayaraq, hər bir müəllim bacarmalı və şagirdlərdən də tələb etməlidir. Ədəbiyyat müəllimi isə pedaqoji kollektivin nitq mədəniyyəti üçün, məktəbdə vahid nitq rejimi üçün məsuliyyət daşıyır. O, öz şəxsi nümunəsi və praktik fəaliyyəti ilə məktəb kollektivini nitq mədəniyyətinin sirlərinə yiyələnməyi cəlb etməli, bu işi səmərəli axara yönəltməlidir. Beləliklə, şagirdlərdə sözə həssas münasibətin yaradılması, şübhəsiz, ədəbi əsərə, onun ilkin materialı olan bədii sözə diqqətli yanaşmanın əsasını qoyur. Elə ilk dərslərdən ədəbiyyat müəllimi şagirdlərdə belə bir fikir yaratmalı və möhkəmləndirməlidir ki, kamil sənət əsərində hər bir kəlmənin, hər bir deyimə ağır məna yükü var. Bu, bədii əsərin gözəlliyi deməkdir. Bədii əsərin gözəlliyi isə səslənən sözdə açılır, aşkara çıxır. Məktəblidə ədəbi əsəri səslənən sözdə ifadə etmək bacarığının yaradılması söz sənətini başa düşüb qiymətləndirmək yolunda mühüm addımdır [3, s. 34].

Buradan aydın olur ki, ifadəli oxunun ən mühüm təlimi əhəmiyyəti əsərin öyrənilməsi və qavranılması vasitəsi olmasıdır. Bu oxu prosesində şagirdlər əsərə nüfuz edir, onun dərin qatlarına enirlər. Əsərdəki həyatla yaşayan şagird hissələrini, təəssüratının doğurduğu duyğuları təsiredici sözlə dinləyiciyə çatdırır. Deməli, ifadəli oxu əsərin hərtərəfli, bütün incəliklərinə qədər mənimsənilməsinə kömək edən vasitələrdəndir. İfadəli oxunun bir təlimi əhəmiyyəti də ədəbiyyatşünaslığın nəzəri anlayışlarının dərinlən mənimsənilməsinə imkan yaratmasıdır. Bu ondan irəli gəlir ki, ədəbiyyat məktəbdə tədris fənni kimi özündə söz sənətini və onun haqqındakı elmin mühüm anlayışlarını birləşdirir.

Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafında ifadəli oxunun əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Tədqiqatçılar belə bir cəhəti vacib sayırlar ki, şagirdlərdə bədii əsərdə yalnız nə deyildiyinə yox, həm də necə deyildiyinə həqiqi maraq yaratmaq zəruridir. Onlarda dilin incəliklərini hiss etmək bacarığını formalaşdırmaq lazımdır. Yəni həm özgənin, həm də özünün nitqinin səlisliyini, ahəngdarlığını, gözəlliyini duymaq bacarığı tərbiyə olunmalıdır.

İfadəli oxunun, qeyd edildiyi kimi, həm də tərbiyəvi əhəmiyyəti var. İlk növbədə, bu oxunun şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasındakı rolu göstərməlidir. Bununla bağlı məsələnin iki tərəfinə diqqət yetirmək vacibdir; ifaçı oxuduğu nümunəni dərindən mənimsəmiş olur və ilk növbədə əsərin (mətnin) başa düşülmüş ideyasının şagirdin dünyagörüşünə təsirdən danışmaq lazımdır. İkinci tərəfdən, ifaçı oxuyub mənimsədiyi əsəri müasir baxımdan, yaşadığı zamanın mövqeyindən çatdırır. Deməli, oxunan mətn ifaçının fərdi anlamından keçir. Bütün bunlar isə onun dünyagörüşünün formalaşmasında az əhəmiyyət kəsb etmir.

İfadəli oxu, həmçinin estetik və bədii tərbiyənin tutarlı vasitələrindəndir. Bununla bağlı iki məqamı xatırlatmaq lazımdır: əsərin məzmununun bağlılaşdığı estetik təsiri və yazıçı sənətkarlığının açıqlanmasının yaratdığı estetik təsiri. Bədii ədəbiyyatın estetik qavranılması bacarığını tərbiyə etməklə, zövqü inkişaf etdirməklə ifadəli oxu emosiyaları dərinləşdirir. İfaçı sənətkarın hissələrini, həyəcanlarını dərindən duymalı, onunla bölüşməli olur.

İfadəli oxu bədii əsərin gözəlliyini duymaqda, başa düşməkdə şagirdlərə kömək edir. Elə buradan da bədii əsəri ifadəli oxumaq arzusu baş qaldırır. İlk uğurlu addımlar işin sonralar dərinləşməsi üçün zəmin yaradır. Bu istiqamətdə müntəzəm aparılan iş isə şagirdlərin ifadəli oxu üzrə bacarıqlarının təkmilləşməsinə, estetik və mənəvi tərbiyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Şagirdlərdə ifadəli oxu bacarığının yaradılması, artıq qeyd olunduğu kimi, asan başa gəlmir. Bu, şagirdlərdən ciddi, gərgin əmək tələb edir. Onların bu təlim əməyi, şübhəsiz, xarakterlərinin formalaşmasına da öz təsirini göstərir.

Şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar göstərir ki, orta təhsil pilləsində ədəbi qabiliyyətlərin formalaşması daha intensiv şəkildə gedir [7, s. 216]. Bununla əlaqədar, artıq müəyyənlanmış qabiliyyətlərin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi və bütün şagirdlərin maraq və qabiliyyətlərinin fəal şəkildə formalaşdırılması üçün şərait yaratmaq vəzifəsi qarşıda durur [6, s.255].

Yeniyyətlik dövrü şagirdlərin mənəvi inkişafında, əxlaqi-etik davranış normalarına yiyələnmələrində mühüm mərhələdir. Məktəblilər bu dövrdə onları əhatə edən şəxslərin, oxuduqları bədii əsərlərin qəhrəmanlarının əxlaqi-psixoloji xüsusiyyətlərini dərk etməyə çalışırlar. Onlar öz şəxsiyyətlərini (xarakterlərini, qabiliyyətlərini, hislərini, fəaliyyət motivlərini) dərk etmə prosesində özlərini başqaları ilə müqayisə edir, nümunə axtarmağa başlayır və bu nümunə vasitəsilə özünü tərbiyəyə səy göstərirlər [5, s. 96].

İfadəli oxu zamanı ifaçı əsərdə təsvir olunan həyata, insan talelərinə nüfuz edir, sənətkarın, qəhrəmanların fikir, hiss və düşüncələrinin mahiyyətinə varır, onları təhlil süzgəcindən keçirərək münasibət bildirir, öz mövqeyini dəqiqləşdirir. Bu, ifaçının daxili aləmini, mənəvi təsəvvürlərini, dünyagörüşünü zənginləşdirir.

İfadəli oxu problemini dərindən araşdırmış metodist-alim S.Hüseynoğlunun fikrincə, elə ilk dərslərdən ədəbiyyat müəllimi şagirdlərdə belə bir fikir yaratmalı və möhkəmləndirməlidir ki, kamil sənət əsərində hər bir kəlmənin, hər bir deyimə ağır mənəvi yükü var. Bu, bədii əsərin gözəlliyi deməkdir. Bədii əsərin gözəlliyi isə səslənən sözdə açılır, aşkara çıxır. Məktəblidə ədəbi əsəri səslənən sözdə ifadə etmək bacarığının yaradılması söz sənətini başa düşüb qiymətləndirmək yolunda mühüm addımdır [4, s.8].

İfadəli oxu idrak proseslərini – təfəkkürü, hafizəni, qavrayışı səfərbər edir. Oxuya hazırlıq və oxu prosesində şəxsiyyətin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri – xarakter, temperament, maraq və s. təzahür edir və onların tərbiyəsi üçün ədəbiyyat müəlliminin qarşısında geniş imkanlar açılır.

İfadəli oxu şagirdlərdə xüsusi bacarıqların komponentləri olan bir sıra keyfiyyətlərin inkişafına imkan yaradır. Bu oxu, ilk növbədə, məktəblilərdə yaradıcı təxəyyülün inkişafına əlverişli zəmin yaradır. İfadəli oxu, qeyd olunduğu kimi, şagirdlərdə emosional həssaslığın formalaşmasında, diqqətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Deyilənləri yekunlaşdırarkən bir daha qeyd etmək lazım gəlir ki, ədəbiyyat müəlliminin praktik fəaliyyətində mühüm yer tutan ifadəli oxu söz sənətinin öyrədilməsində tutarlı təlim vasitələrindən biri kimi özünü göstərir.

Problemin aktuallığı. İfadəli oxunun gənc nəslin ədəbi təhsilində, tərbiyəsində və inkişafında rolu böyükdür. Lakin uzun illər ərzində məktəb proqramlarında şagirdlərin emosional, mənəvi-estetik inkişafında mühüm rol oynayan ifadəli oxu dərslərinin keçilməsinə dərslər saatları ayrılmadığından ümumtəhsil məktəblərində bu məsələyə lazımınca diqqət yetirilməmiş, şagirdlərdə ifadəli oxu bacarıqları formalaşdırılması üzrə işlər kölgədə qalmışdır. Lakin bu bir həqiqətdir ki, yalnız nəzəri biliklərə yiyələnmək insanın mənəvi-estetik ideallarının formalaşmasına gətirib çıxarmır. Gənc nəsildə emosionallığın, hislərin tərbiyəsi mənəvi-estetik inkişafın mühüm şərtidir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə ifadəli oxunun dövrümüzdə önəmi, bədii oxu ilə müqayisəsi və təlim-tədris prosesində əhəmiyyəti verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllimlər, şagirdlər, tələbələr, magistrantlar, elmi işçilər istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B. Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları. Bakı: Maarif, 1967, s.35.
2. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1979, 130 s.
3. Həsənlı. B., Abdullazadə N. İfadəli oxu. Bakı, 2015, s. 21-35.
4. Hüseynoğlu S. İfadəli oxunun əsasları. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2010, s.10.
5. Божович Л.И., Славина Л.С. Психическое развитие ребенка и ее воспитание. (Новое в жизни, науке и технике). Серия педагогики и психологии. М.: Знание, 1979, N 12. с. 96.
6. Крутетский В.А. Основы педагогической психологии. М.: Просвещение, 1972. с. 255.
7. Ягункова В.П. Формирование компонентов литературных способностей у школьников V класса. В книге «Вопросы психологии способностей». М.: Педагогика, 1973, с. 216.
8. <http://www.muallim.edu.az/arxiv/2014/03/32.html>

Р.Ф. Гаджиева**Теоретическое практическое значение выразительности
в преподавании художественных материалов для чтения****Резюме**

Выразительное чтение имеет большую роль в литературном образовании, воспитании и развитии подрастающего поколения. Однако на протяжении многих лет в связи с тем, что в школьных программах не отводилось часов на уроки выразительного чтения, играющие важную роль в эмоциональном, духовном и эстетическом развитии учащихся, этому вопросу в общеобразовательных школах не уделялось достаточного внимания. На втором плане оказалась работа по формированию у учащихся навыков выразительного чтения. Но факт, что приобретение только теоретических знаний не приводит к формированию духовно-эстетических идеалов человека. Воспитание эмоциональности и чувств у подрастающего поколения является важным условием духовно-эстетического развития.

R.F. Hajiyeva**Theoretical practical significance of expressiveness
in teaching artistic reading materials****Summary**

Expressive reading has a great role in the literary education, upbringing and development of the young generation. However, for many years, due to the fact that school programs did not allocate hours for expressive reading lessons, which play an important role in the emotional, spiritual and aesthetic development of students, this issue was not paid enough attention in general education schools, and the work on forming expressive reading skills in students was overshadowed. But it is a fact that acquiring only theoretical knowledge does not lead to the formation of spiritual and aesthetic ideals of a person. Education of emotionality and feelings in the younger generation is an important condition for spiritual and aesthetic development.

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2024

İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ISSUES IN INCLUSIVE EDUCATION

UOT 376.44

İNKLÜZİV TƏHSİLİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ MƏKTƏBLƏ
AİLƏNİN QARŞILIQLI ROLU

Roza Rövşən qızı Mirzə

*Bakı Slavyan Universitetinin Pedaqogika və psixologiya
kafedrasının müəllimi*

Orcid: 0009-0007-0931-0960

E-mail: roza-mirza @mail.ru

Açar sözlər: inklüziv təhsil, ailə, valideyn, əməkdaşlıq, sağlamlıq.

Ключевые слова: инклюзивные образование, семья, родитель, сотрудничество, здоровье.

Key words: inclusive education, family, parent, cooperation, health.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ictimai həyatın bütün sahələrində yeniliklər əldə edilmiş və onu qabaqcıl dünyanın müasir standartları səviyyəsində qurmaq istiqamətində işlərini davam etməkdədir. Ölkə qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biri də təhsil sistemini yeni ictimai-iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun şəkildə formalaşdırması, onu inkişaf etmiş ölkələrin təhsilinə inteqrasiya etdirilərək bu məkanda özünəməxsus yerini tutmasına nail olunmasıdır.

Müstəqil təhsil sistemini yaratmaq və onun səviyyəsini yüksəltmək istiqamətində aparılan işlərin nəhəngliyinə və çətinliyinə baxmayaraq ölkəmizdə həmin istiqamətdə işlər görülmüşdür. Inklüziv təhsilin müasir dövrümüzdə aktuallığı məhz bu görülmüş işlərin bariz nümunəsi ola bilər.

Təhsilin inklüzivliyi, yəni bərabər imkanların yaradılması müasir cəmiyyətimizin tələblərindən irəli gələn məsələdir. Inklüziv təhsil sisteminin həyata keçirilməsi müvafiq maddələrdə təsbit edilmişdir. Azərbaycan BMT-nin "Uşaq Hüquqları Konvensiyası"na qoşularaq, bütün uşaqların azad, təhlükəsiz yaşamasına, onların təhsil almaq hüququna malik olması, əlilliyi olan şəxslər üçün inklüziv təhsilin təşkil edilməsinə zəmin yaratdı.

Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanununda da sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil hüquqlarının təmin edilməsi öz əksini tapmışdır. Qəbul olunmuş qanuna əsasən təhsildə bərabər imkanların yaradılması ön plana çəkilmişdir. Burada məqsəd bütün şəxslərin potensial imkanlarını üzə çıxartmaq, cəmiyyət üçün yararlı vətəndaş yetişdirməkdir.

Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər autizm(ömrürlük inkişaf pozuntusu), DÇHS (diqqət çatışmazlığı və hiperaktivlik sindromu), serebral iflic(erkən inkişaf dövründə hərəkətə nəzarət edən beyin hissələrinin zədələnməsi), eşitmə (kar), görmə (kor), danışmaq (lal) qabiliyyətinin itirilməsi, fiziki cəhətdən məhdudiyətli şəxs və s. kimi xəstəliklərlə qarşılaşan uşaqlardır. Bu uşaqların təhsilə cəlb olunması və mütəmadi iştirakı üçün bütün zəruri tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, belə şəxslərdə əqli gerilik, iradi diqqət səviyyəsinin aşağı olması, diqqətin əhatə dairəsinin daralması, hafizə həcmnin azlığı, fəaliyyət strukturunun azalması, nitqin inkişafsızlığı, fiziki zəiflik və s. kimi əlamətlər xarakterizə olunur. Odur ki, uşağın təhsili, tərbiyəsi və inkişafı üçün şərait yaradılsa göstərilən qüsurlar tam və ya qismən tez aradan qaldırıla bilər. Səmərəliliyin artırılması üçün valideynlərin və müəllimlərin sıx qarşılıqlı əlaqə korreksiya və pedaqoji işin öhdəsindən birgə gəlməsi ən yaxşı çıxış yolu ola bilər. Uşağın şəxsiyyətinin formalaşması proseslərində ailənin rolu danılmazdır. Ailənin böyük rolu səbəbindən ətraf mühitlə uşağın tanışlığı, inkişafı, xəstəliyin uşağa mənfi təsirini hamarlaşdırma bilər. Valideynlər uşaqla təşkil olunan pedaqoji işin ən vacib nümayəndəsidirlər. Valideynlər ailədə tərbiyə üçün əlverişli mühit yaratmaq və uşağın inkişaf xüsusiyyətlərini, onun imkanlarını nəzərə almalıdır. Normativ gündəlik rejimə əməl etmək, düzgün qidalanmaq, özünə hörmət və zəruri iradi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək lazımdır. Bu tip uşaqlar ailədə əmək fəaliyyətinə fəal şəkildə cəlb etmək zəruridir. Belə olduqda onda işə maraq, işinin faydalı olduğunu dərk etməsindən sevinc, inam, özünə güvən hissi yaranır. Valideynlər öz uşaqları ilə sıx təmasda olmaqla onları sosiallaşdırma bilər. Səmimi, mehriban, qayğıkeş, səbirli yanaşma uşağı həyata sıx tellərlə bağlamağa xidmət edir. Əks təqdirdə uşaq xəstəliyindən utanaraq, özünə çəkiləcək və sosial əlaqələri məhdudlaşdıracaq.

Valideynlər sağlamlıq imkanları məhdud olan uşağın reabilitasiya mərkəzinə götürməklə inkişaf problemini aradan qaldırma bilər. Belə mərkəzlərdə müxtəlif profilli mütəxəssislər fərdi və kompleks formada reabilitasiya proqramı həyata keçirilir. Bu proqramın həyata keçirilməsi uşağın inkişafına kömək edir.

Təlim zamanı səmərəli inklüzivliyi yaratmaq vacib şərtlərdən biridir. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar sosial ünsiyyətdə, sosial əlaqədə, sosial təsəvvürdə çətinliklər çəkdiyi üçün sağlam ünsiyyət, şəxsiyyətlərarası münasibətin düzgün qurulması ən doğru yanaşma hesab oluna bilər.

Sınıfdə inkişafetdirici mühitin yaradılması, bu uşaqlarla düzgün ünsiyyətin qurulması, hər birinə fərdi yanaşmaq, onları həvəsləndirmək, mütəmadi əks əlaqə yaratmaq, onların inkişafını izlənilməsi, əyləncəli, didaktik oyunlarda onların fəallığının artırılmasına önəm vermək daha uğurlu nəticəyə gətirə bilər.

Inklüziv təhsilin həyata keçirilməsində ailə ilə məktəbin birgə əməkdaşlığı əsas şərtlərdən biridir. Məktəbin fəaliyyət planının əsas istiqamətlərindən biri olan valideyn məktəb əməkdaşlığını diqqət mərkəzində saxlamaq, inklüziv ailələrə pedaqoji, psixoloji, mənəvi dəstəyin verilməsi ön plana çəkmək məqsədə uyğun hesab olunur.

Göründüyü kimi sağlamlıq məhdudiyətli uşaqların təhsili, onların həyata hazırlığında ailə və məktəbin rolu danılmazdır. Inklüziv sınıfdə valideynin məktəblə sıx əməkdaşlığı vacibdir. Məktəbdə təşkil olunan fəaliyyət planında valideynin təklifi nəzərə alınmalıdır. Belə olan təqdirdə məktəbdə tətbiq edilən öyrənmə materialları evdə uşaq valideynlərinin köməyi ilə daha sərbəst həyata keçirə bilər. Məktəbin valideynlərlə apardığı işlər müxtəlif yolla; kollektiv, qrup və fərdi formada həyata keçirilir.

Fərdi əlaqə zamanı müəllim valideyni ayrılıqda məktəbə dəvət edərək və uşağın təlim işlərinə kömək barədə valideynlərə məlumat verir. Valideyn də öz növbəsində qarşılaşdığı çətinliklərlə bağlı müəllimlə fikir mübadiləsi aparır. Nəticədə düzgün hərəkət xətti müəyyən olunur. Müəllim uşağa xüsusi tapşırıq verməklə eksperimental davranış fəaliyyəti yerinə ye-

tirməkdə valideynin müəllimə xüsusi köməyi nəzərə çarpır. Belə ki, müəllim tərəfindən verilən tapşırığı ana müşahidə etməklə yanaşı, həm də uşağa istiqamət verir. Valideynin dəstəyi nəticəsində uşaqlar müvəffəqiyyət qazanmaq və öz davranışlarına nəzarət etmək imkanı qazanırlar.

Fərdi əlaqə formalarına müəllimin, sinif rəhbərinin, məktəb psixoloqunun ailəyə getməsi də daxildir. İnküziv uşağın ailə şəraiti ilə tanış olması, ailədaxili münasibətləri müşahidə etməsi və müəllimin valideynlərə söhbət və məsləhətləşmələr aparmaqla valideynlərə pedaqoji, psixoloji dəstək verilir.

Müasir dövrimüzdə valideynlərlə fərdi əlaqə saxlamaq daha asanlaşıb. Telefon vasitəsi ilə əlaqə şəgird haqqında informasiya mübadiləsi məqsədi ilə müəllim və valideynin bir-biri ilə sıx əlaqə yaratmasının ən optimal variantı hesab oluna bilər. Fərdi iş forması isə inküziv siniflərdə müsbət nəticəni göstərir. Valideyin öz övladını daha yaxşı tanıyır və müəllimlə söhbət zamanı daha optimal variantın seçilməsinə yardımçı olur.

Grup halında əlaqə valideynlərə pedaqoji-psixoloji bilikləri çatdırmaq məqsədi daşıyır. Həmin məqsədlə məktəbdə valideyn universitetləri və lektoriyalar yaratmaq mümkündür. Valideynləri təlimlərə cəlb etmək, elmi-praktik konfranslara, valideynlər üçün məsləhət saatlarına, pedaqoji-psixoloji seminarlara, məktəbdə keçirilən müxtəlif tədbirlərə, xüsusilə, inküziv siniflərdə mümkün tədbirlərin həyata keçirilməsində valideynlərin mütəmadi iştirakına şərait yaratmaq təqdirə layiqdir.

Kollektiv əlaqə əsas nümunəsi ümumvalideyn iclasıdır. Hər yarımilin və tədris ilinin sonunda bu iclaslar keçirilir.

Kollektiv əlaqənin digər forması valideyn yığıncaqlarıdır. Müvafiq vaxtlarda valideynlərin bu yığıncaqda iştirakı öz övladlarının təlim müvəffəqiyyəti, tərbiyəsi barədə məlumatlanması, informasiya mübadiləsinin və müzakirəsinin aparılması məqsədi ilə keçirilir. Bu zaman inküziv ailələrin nümayəndəsi də öz övladı haqqında məlumat toplayaraq övladının əvvəlki illərə nisbətən hansı səviyyədə inkişafa nail olmasına, sosiallaşmasına, təlimə münasibətinə, hər hansı bir üzə çıxan problemi aradan qaldırmaq yollarını axtarırlar. Kollektiv halda görülən işlər daha sürətli öz həllini tapır.

Bəzən inküziv siniflərə könüllü valideynlərin cəlb olunması uşaq üçün faydalı nəticəsi olur. Adətən könüllü ananın da öz övladı sağlamlıq məhdudiyyətli övlad olur. Uşaqlara daha empatik hisslə yanaşan valideyn onun ehtiyacı və maraqlarını daha tez anlaya bilər. Hətta bu uşaqların potensial imkanlarını daha tez ortaya çıxara bilərlər.

Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, bütün inküziv ailələr tam, sosial ailələr deyillər. Təcrübə göstərir ki, natamam (valideynlərindən birini itirmiş və ya hər iki valideynini itirmiş, boşanan ailə, böhranlı vəziyyətdə olan ailələr, valideynlərindən biri yaxud da hər ikisi də içkiyə, narkomaniyaya qurşanan, asosial, çoxuşaqlı, azuşaqlı, imkansız, qaçqın və məcburi köçkün, miqrant ailələrdə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara daha çox rast gəlinir. Bu tip ailələrin ailədaxili problemləri ilə yanaşı ailədə sağlamlıq imkanı məhdud olan uşağın qayğısına qalmaq, onu təhsilə cəlb etmək, məktəblə əməkdaşlıq əlaqələri qurmaq təəssüf hissi ilə qeyd edirəm ki, arxa plana keçir.

Bəzən belə valideynlər müvəqqəti və ya uzun müddət evlərindən uzaqlaşırırlar. Belə olan halda, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan övladını baba, nənə və ya digər qohumların yanında qoyurlar. Bu şəxslər uşağa lazımı qulluq, qayğı göstərə bilmirlər. Hətta onlar zəruri bilik, bacarıqları

riq və təcrübəyə malik olmaya bilirlər.

Belə ailələrlə birgə əlaqə qurmaq çox mürəkkəb və çətin olur. Məktəb kollektivi müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər. Məsələn, ailə digər adamlarla ünsiyyətə girmək istəmir, ailə daxili problemini kənar şəxslər vasitəsi ilə üzə çıxmasını yaxud da, qabarmasını, sıxıntısını ictimaiyyətləşdirməyin qəti əleyhinə çıxır.

Bu çətinliklərə baxmayaraq, məhz bu tip ailələrlə iş aparmaq mütləqdir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqları təhsildən yayındırmamaq üçün məktəbin pedaqoji fəaliyyətində valideynlərlə birgə fəaliyyəti əsas hədəf nöqtəsi seçməklə məqsədlərinə çatmağa bilirlər.

Qlobal cəmiyyətimizdə günbəgün sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin sayı artır. Elə bu səbəbdən də inklüziv təhsil öz aktuallığını saxlayır. Bu uşaqların təhsilə cəlb olunması, təhsildə onlara geniş imkanların açılması çox önəm daşıyır. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilinə dəstək vermək, onları əlçatan bir dünyaya aparmaq, bu uşaqlar üçün lazımı mühitin yaradılması, bir sözlə, inklüziv ailədən, inklüziv təhsilə, inklüziv təhsildən isə inklüziv cəmiyyətə sürətlə getmək zamanın tələbidir.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar cəmiyyətə inteqrasiya etməklə, hər hansı bir işlə məşğul olurlar, maddi imkanlarını qarşılaya bilirlər. Bundan başqa onlar insanlarla ünsiyyət qura bilirlər. Əldə etdikləri uğurlar onlarda özünə inam, daha yeni nailiyyətlər əldə etmək həvəsi, cəmiyyət üçün tam yararlı vətəndaş kimi özünü hiss edir.

Bu nailiyyətlərin əldə olunmasında ailənin və məktəbin rolu danılmazdır. Valideynlərlə tərəfdaş münasibətlər məqsədə çatmağın ən yaxşı yolu ola bilər.

Problemin aktuallığı. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar cəmiyyətdəki fəaliyyətdə yaşlıları ilə sosial ünsiyyətdə, fəaliyyətdə müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Bu problemi araşdıraraq həlli yollarını tapmaq, lazımı nəticələr əldə etməyin səmərəli yolları araşdırılıb.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, məqalədə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların cəmiyyətdə üzləşdiyi problemləri nəzərə alaraq, bu sahədə aparılmış tədqiqatın nəticələrinə istinad edilərək, sağlam imkanları məhdud uşaqların inklüziv sinifdə idarə edilmə yolları və ona uyğun modellərin təsnifatı verilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Statistik məlumatlara əsasən sağlamlıq məhdudiyətli uşaqların sayı günbəgün artır. Bu uşaqların sağlamlığının qayğısına qalmaq, onları təhsilə cəlb etmək, cəmiyyətə hazırlamaq ən vacib məqamlardan biridir. Təcrübə göstərir ki, sağlamlıq məhdudiyətli şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyasının nəticəsində uğurlu nəticələr əldə olunur. Məlum olduğu kimi, belə uşaqlarla pedaqoji işin düzgün təşkili, onların cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırır.

Məqalədə araşdırılan problem və göstərilən yollar sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların inklüziv təhsilə cəlb olunması üçün ən optimal variantlar araşdırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. M.İsmixanov, S.Vəliyeva. Sosial pedaqogika. Bakı, 2014.
2. H.H. Əhmədov, N.E. Zeynalova. Pedaqogika: Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
3. T. Loreman, J. Deppeler, D.Harvey. İnküziv təhsil. Bakı: İdeal Print, 2020.

R.P. Mirza**Взаимная роль школы и семьи в реализации инклюзивного образования
Резюме**

Практическая значимость статьи. По статистическим данным, число детей с ограничениями по здоровью увеличивается с каждым днем. Забота о здоровье этих детей, привлечение их к образованию, подготовка к жизни в обществе – один из важнейших моментов. Опыт показывает, что успешные результаты достигаются в результате интеграции людей с ограничениями по здоровью в общество. Как известно, педагогическая работа с такими детьми, правильная организация труда способствует их интеграции в общество.

В статье исследованы наиболее оптимальные варианты вовлечения детей с ограниченными возможностями здоровья в инклюзивное образование.

R.R. Mirza**Mutual role of school and family in implementation of inclusive education
Summary**

Practical importance of the article. According to statistical data, the number of children with health restrictions is increasing day by day. Taking care of the health of these children, involving them in education, and preparing them for society is one of the most important points. Experience shows that successful results are achieved as a result of the integration of people with health restrictions into society. As is known, pedagogical work with such children proper organization of work facilitates their integration into society.

In the article, the most optimal options for the involvement of children with disabilities in inclusive education were investigated.

Redaksiyaya daxil olub: 30.04.2024

UOT 376.44

**MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MÜƏLLİMLƏRİN PSİXİ
İNKİŞAF LƏNGİMƏSİ OLAN UŞAQLARIN İNKLÜZİV TƏLİMƏ CƏLB
EDİLMƏSİ ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ****Nərmin Mirabbas qızı Əfəndi***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0000-5480-2314**E-mail:** afandinarmin1@gmail.com***Açar sözlər:** Məktəbəqədər dövr, müəllim hazırlığı, psixi inkişaf, inklüziv təhsil, təlim, tərbiyə.****Ключевые слова:** Дошкольный период, подготовка учителей, психическое развитие, инклюзивное образование, обучение, воспитание.****Key words:** Preschool period, teacher training, mental development, inclusive education, training, education.*

Dünyada baş verən müasir dəyişikliklər, iqtisadi və sosial vəziyyətin günbəgün dəyişməsi, eləcə də Azərbaycanın dünya iqtisadi birliyinə daxil olma prosesi cəmiyyətin xüsusi təhsilə olan ehtiyaclarına, insanların problemlərinə münasibətin dəyişməsinə səbəb oldu. Dünyanın bir çox ölkələrində sağlamlıq imkanları məhdud məktəbəqədər yaşlı uşaqlar inklüziv təhsilə cəlb edilir.

İnküziv təhsil xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilə çıxışını təmin edən, bütün uşaqların müxtəlif ehtiyaclarına uyğunlaşma baxımından hamı üçün təhsilin mövcudluğunu nəzərdə tutan ümumi təhsilin inkişafı prosesidir.

İnküziv təhsildə psixoloji və pedaqoji yardım sistemi sosial adaptasiyaya əsaslanır. İnküziv təhsilin təşkili modeli dünya ölkələrində müxtəlif mövqelərə əsaslanır. Örnək olaraq deyə bilərik ki, Rusiyada inklüziv model fərdi və ətraf mühiti bütöv, vahid kimi düşünən L.S. Viqotskinin mövqələrinə əsaslanır. Onun fikrinə görə, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların inkişafı üçün sosial mühit birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir (Екжанова, 2010, s.89).

Bu gün psixi inkişaf ləngiməsi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsilə cəlb edilməsi aktual məsələdir. Təhsil sistemində islahatlar getsə də, sonda bu iş konkret olaraq müəllimin fəaliyyəti ilə məhdudlaşır. Böyük yeniliklərin praktikada həyata keçirilməsində əsas fiqur məhz müəllimdir. Burdan belə bir sual yaranır: Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlarla işin təşkilində müəllimlərə necə kömək etmək olar? Müəllim heyəti bu prosesə hazırımı? Axı PİL uşaqlar xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlardır. Aparılan tədqiqatlara görə müəllimlərin 65%-i psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlarla işləməkdə çətinlik çəkirlər.

PİL olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla işləmək üçün müəllim hazırlığı şərti olaraq 3 mərhələyə bölünə bilər:

- Hazırlıq
- Əsas
- Yekun

Hazırlıq mərhələsinin məqsədi inklüziv təhsil şəraitində tədris fəaliyyətinə müsbət motivasiyanın formalaşdırılması və onun həyata keçirilməsi üçün zəruri olan biliklər sisteminin mə-

nimsənilməsidir. Hazırlıq mərhələsi üçün aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır:

1. İnküziv təhsil üçün normativ hüquqi bazanın öyrənilməsi;
2. PİL olan uşaqların tipoloji xüsusiyyətləri ilə tanışlıq;
3. PİL olan uşaqlarla islah işlərinin həyata keçirilməsi üçün metod və texnikaların öyrənilməsi.

İnküziv təhsilin sənədlərinə uyğun olaraq, müəssisə özünün yerli sənədlərini işləyib hazırlamalıdır. PİL olan uşaqların tipik xüsusiyyətlərini və müəllimlərlə korreksiya işinin üsul və vasitələrini öyrənmək üçün təhsilin təşkili üzrə təkmilləşdirmə kursları təşkil edilməlidir.

İkinci mərhələnin əsas məqsədi proses boyu müəllimə inküziv təhsil şəraitində peşəkar və şəxsi inkişafa, praktiki təcrübə qazanmağa psixoloji və pedaqoji dəstəkdir. Bu mərhələ üçün aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır:

1. Mütəxəssislər və məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin müəllimləri arasında PİL olan uşaqlarla islah işlərinin təşkili və aparılmasında daimi qarşılıqlı əlaqə.

2. Müəllim bacarıqları və onların təkmilləşdirilməsi, müəllimlərdə psixo-emosional stressi aradan qaldırmaq üçün psixoprofilaktik iş.

3. PİL olan uşaqların ailələri ilə müəllimlərin qarşılıqlı əlaqələrinin optimallaşdırılması.

PİL olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla işləmək üçün müəllim hazırlığının əsas mərhələsində mütəxəssislərlə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müəllimləri arasında qarşılıqlı əlaqə, PİL olan uşaqlarla korreksiya işinin təşkili və aparılmasında müəllimlərə dəstək, müəllimlər arasında psixo-emosional gərginliyin aradan qaldırılması üçün psixoprofilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur.

Uşaqların xüsusi təhsil ehtiyaclarını müəyyən etmək üçün psixoloji, tibbi, pedaqoji müayinə aparılır. Müayinənin nəticəsində patologiyanın təbiətini, dərəcəsini, quruluşunu, təzahür xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, müəyyən edilmiş patologiyanın iyerarxiyasını qurmaq, eləcə də qorunub saxlanılan əlaqələrin olması vacibdir. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində tibbi, pedaqoji, psixoloji müayinə aparın mütəxəssis tərəfindən əldə edilən məlumatlara əsasən:

- Kollegial qərar qəbul edilir.

- Uşağın fərdi imkanları və xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onun təhsil marşrutu üzrə tövsiyələr verilir.

- Həmçinin müəllimlər üçün mütəxəssislərin və pedaqoqların birgə islah fəaliyyət planları hazırlanır.

- Uşaqların inkişaf dinamikasının əsas və fərdi korreksiya inkişaf proqramının mənimsənilməsində uğurların aralıq monitorinqi təhlil edilir və ya zəruri hallarda dəyişikliklər edilir.

- Tədris ilinin sonunda məsləhətləşmələrdə dinamik müşahidə əsasında hər bir uşaq üçün seçilmiş təhsil marşrutlarının korreksiyaedici və inkişafetdirici təhsil nəticələri müzakirə edilməli və effektivliyi barədə nəticə çıxarılmalıdır (Малофеев, 2010, s.127).

Tibbi, psixoloji və pedaqoji yardım mütəxəssisləri PİL olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla işləmək üzrə məktəbəqədər müəssisələrdə müəllimlərə daim məsləhətçi yardım göstərirlər. Korreksiya prosesində inkişafetdirici fəaliyyət mütəxəssis və müəllimlərin qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır.

Yekun mərhələnin əsas məqsədi təhsilverənlərin inküziv səriştəsinin daha da inkişaf etdirilməsi və əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin praktik fəaliyyətdə yaradıcı tətbiqindən ibarətdir:

• Özünütəhlilin nəticələrinə əsasən məktəbəqədər təhsil müəssisələrində müəllimlərin inklüziv sərəştəsinin inkişafı istiqamətində görülən işlərin səmərəliliyinin təhlili, özünütəhlilin nəticələrinə əsasən müəllimlərin daha da peşəkar inkişafı.

Müəllimlərlə təşkil edilən təlimin nəticəsi olaraq 65% müəllimin 5 faizində PİL olan uşaqlarla işləmək çətinliyi davam edə bilər. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin müəllim heyəti bir sıra problemləri həll etməlidir:

• PİL olan məktəbəqədər yaşlı uşağın təhsil almaq hüququnun həyata keçirilməsi, pozulmaların korreksiyası.

• Müəllim – korreksion pedaqoq, müəllim – loqoped, psixoloq və pedaqoqların işinin fasiləsizliyi şəraitində proqram məzmununun həyata keçirilməsi.

• Fərdi korreksiya proqramı əsasında uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərinin, onların potensial imkan və qabiliyyətlərinin öyrənilməsinin nəticələri.

• Zəruri sanitar – gigiyenik şəraitin və xüsusi inkişafın təmin edilməsi mühiti, psixoloji rahatlıq mühiti yaratmaq.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların müxtəlif ehtiyaclarına xüsusilə təhsilə olan ehtiyaclarını ödəmək üçün kadr hazırlığı əsas tələblərdəndir. Kadr hazırlığının PİL olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlim və tərbiyəsinə qazandırdığı müsbət cəhətlər və onun pedaqoji və psixoloji əhəmiyyətinin araşdırılması hal – hazırda ən aktual məsələlərdən biridir. Apardığımız tədqiqat bu problemin öyrənilməsinə və həlli yollarının araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə, ilk dəfə olaraq, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində müəllimlərin psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqların inklüziv təlimə cəlb edilməsi üzrə işin təşkili araşdırılmış, məqsəd və vəzifələrinin əhəmiyyəti və həlli yolları göstərilmişdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə irəli sürülən təkliflər və nəticələr, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqların inklüziv təlimə cəlb edilməsi üzrə işin təşkilini müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təşkil etmək və uşaqların inkişafında nəzərə alınmasına köməklik göstərməkdir. Bu məlumatlar istər tərbiyəçilər, istərsə də valideynlər tərəfindən uşaqların inkişafı, tərbiyəsi və təhsilini müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi məqsədilə istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Екжанова Е.А. От интеграции к инклюзии // Школьный психолог. 2010, № 16.
2. Инклюзивное образование: за и против // Современное дошкольное образование. 2008, № 5.
3. Малофеев Н.Н. // Дети с отклонениями в развитии в общеобразовательной школе: общие и специальные требования к результатам обучения // Воспитание и обучение детей с нарушениями развития. 2010, № 5.
4. Малофеев Н.Н. Инклюзивное образование в контексте современной социальной политики // Воспитание и обучение детей с нарушениями развития. 2010, № 1.
5. Малофеев Н.Н., Шматко Н. Д. Базовые модели интегрированного обучения // Дефектология. 2008, № 1.

Н.М. Афанди

Организация работы педагогов дошкольных образовательных учреждений по привлечению детей с задержкой психического развития к инклюзивному образованию
Резюме

Статья посвящена проблеме организации подготовки педагогов дошкольного образования для реализации инклюзивного образования детей дошкольного возраста с задержкой психического развития. Подготовка педагогов дошкольных образовательных учреждений является одним из основных вопросов, требующих подготовки программ повышения квалификации и осуществления психологической поддержки участников инклюзивного процесса. В статье рассматривается организация процесса инклюзивного образования детей с задержкой психического развития, психическое развитие в образовательных учреждениях, трудности, связанные с эмоциональной подготовкой педагогов, знания об особенностях развития детей с задержкой психического развития.

N.M. Afandi

Organizing the work of teachers in pre-school education institutions on involving children with mental development retardations in inclusive education
Summary

The article is devoted to the problem of organizing the training of preschool teachers for the implementation of inclusive education of preschool children with mental retardation. The training of teachers of preschool educational institutions is one of the main issues that require the preparation of professional development programs and the implementation of psychological support for the participants of the inclusive process. The article describes the organization of an inclusive educational process for mentally retarded children, mental development in educational institutions, difficulties related to emotional preparation of teachers, and knowledge of the developmental characteristics of children with mental retardation.

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2024

UOT 376.44

SANFİLİPPO SİNDROMLU UŞAQLARIN CƏMİYYƏTƏ SOSIAL REABİLİTASIYASINDA İNKLÜZİV TƏHSİL PERSPEKTİVLƏRİ**Günay Yaşar qızı Abbash**

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

Orcid: 0009-0008-1410-4608**E-mail:** gunaiyy.abbas@gmail.com

Açar sözlər: III tip MPS, sanfilippo sindromu, sosial reabilitasiya, inklüziv təhsil strategiyası, perspektivlər, sistemli təhsil.

Ключевые слова: МПС III типа, синдром Санфилиппо, социальная реабилитация, стратегия инклюзивного образования, перспективы, систематическое обучение.

Key words: type III MPS, Sanfilippo syndrome, social rehabilitation, inclusive education strategy, perspectives, systematic education.

İrsi cəhətdən şərtlənmiş heterogen xəstəliklər qrupuna aid olan Sanfilippo sindromu insan orqanizmində şəkər molekullarını parçalamaq vəzifəsini icra edən fermentlər sistemi yəni, mukopolisaxaridlərin çatışmazlığı ilə əlaqədar formalaşan nadir xəstəliklərdən biridir. Elmi tədqiqatlarda mukopolisaxaridləri adətən GAG olaraq adlandırırlar. Resessiv xarakter kəsb edən Sanfilippo sindromunun patogenetik mexanizminin qiymətləndirilməsi həmin uşağın həm tibbi, həm də sosial reabilitasiyasında müvəffəqiyyətli irəliləyişlərin əsasını qoyur. Patoloji halın anatomik – bioloji dəyərləndirilməsini həyata keçirdikdə koqnitiv və nevroloji inkişaf, patologiyanın dörd alt kateqoriyasını müəyyən etməyə imkan verir. Genetik metabolizm pozulması hesab olunan bu xəstəlik A, B, C, D kateqoriyalarından ibarətdir və hər bir kriteriya özünün tibbi və sosial cəhətləri ilə fərqlənir. Təqdim olunan bu biokimyəvi təsnifat orqanizmdə hər hansı fermentin çatışmazlığından xəbər verir. Lakin bütün hallarda xətti polisaxarid hesab olunan heparan sulfatın lizosomlarda toplandığı və mutasiyalı fəaliyyətin başladığı qeyd olunur. Karbohidratların bədəndə müəyyən nisbətində qurulmasında lizosomal saxlama funksiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu baxımdan sanfilippo sindromunu fenotipik mexanizmini aydınlaşdıranda lizosomal saxlama xəstəliyi olaraq təsvir edirik. Qüsurun strukturunu müəyyənləşdirən genetiklər III tip MPS-un dörd kateqoriyası belə səciiyələndirir:

- III tip MPS A kateqoriyası - N sulfazat fermentinin çatışmazlığına gətirib çıxarır. Xəstənin görünüşü normaldır lakin patoloji hüceyrələrin sayı artdıqca xəstəliyin özünü büruzə vermə səviyyəsi ağırlaşır. Əsas diaqnoz iki yaşında qoyulur.

- III tip MPS B kateqoriyası - N asetil α -qlükozaminidaza çatışmazlığına gətirib çıxarır. Bu zaman üz formasında anomallıqlar yaranmağa başlayır. Simptomların əksəriyyəti nevroloji xarakter daşısa da bioloji və fiziki əlamətlər də əks olunur.

- III tip MPS C kateqoriyası - α qlükozaminid N asetiltransferaza çatışmazlığına gətirib çıxarır. Bu zaman hiperaktivlik, yuxusuzluq, nitqi anlama və motor fəaliyyətin pozulması ön plana keçir.

III tip MPS D kateqoriyası - N asetilqlükozamin sulfatazının çatışmazlığına gətirib çıxarır. Sindromun ən yüngül və nadir rast gəlinən forması hesab olunur.

III tip MPS üçün konkret patogenetik müalicə üsulu olmadığından əsas hədəf simptomatik terapiyalar, ailə mühitinin əlverişli xarakterdə olması və inklüziv təhsil həyatına erkən addımlamasının sistemli təşkilini təmin edir. Təbii olaraq, sosial reabilitasiyanı şərtləndirən tibbi reabilitasiyanın erkən təşkil olunması uşağın inkişaf fenotipini müəyyənləşdirmək, mutasiyaların sistemliliyini dəqiq tədqiq etməkdən asılıdır. Sanfilippo sindromlu uşaqlarda fizioloji və histoloji dəyişikliklər xəstəliyin paradiqmasını verməyə və sosial reabilitasiyanı təchiz edən inklüziv təhsil parametrlərinin düzgün seçilməsinə gətirib çıxarır. Patopsixoloji vəziyyətin ağırlıq səviyyəsi artdıqca davranış problemləri, nitq və ümumi inkişaf geriliyi, xüsusi ilə qulaq və boğazda infeksiyalar daha da şiddətlənir. Bu baxımdan təhsil fəaliyyətinə başlayan hər bir bu sindromdan əziyyət çəkən uşaq müəyyən tibbi irəliləyiş əldə etdikdən sonra nəticə əldə edə bilər. Aparılan elmi araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, morfofunksional inkişaf xüsusiyyətləri ilə fərqlənən sanfilippo sindromlu uşağın təhsil fəaliyyətinin tədris planına başqa sözlə desək, inklüziv təhsilin inkişaf perspektivlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- valideyn məqsədləri
- fiziki sağlamlıq
- xəstəlik haqqında ətraflı informasiyanın əldə olunması

Bu nozoloji qrupa aid olan uşaqlar mütəxəssislər tərəfindən daim nəzarət altında saxlanılmalıdır. Tədris aldığı müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən uşağın multidisiplinar müalicəsinə də xüsusi diqqət göstərmək lazımdır. Psixoloji, nevroloji nöqtəyi-nəzərdən nəzarətin həm inklüziv təhsil mühitində, həm ailə mühitində həm də sosial cəmiyyət mühitində diqqət mərkəzində saxlanması aktual məsələlər sırasındadır. Cəmiyyətin bu uşaqlara stereotipik anlayışlar çərçivəsində baxışının mövcudluğu onların fərdi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təşkil olunan xüsusi təhsili şərtləndirir. Fərdi öyrənməyə əsaslanan tədris modelinin yaradılması, öyrədici mühitdə stimullaşdırıcı vəziyyətin təşkili inklüziv təhsilin əsas perspektivi hesab olunur. Standart təhsil planının adaptasiyası və modifikasiyası vasitəsilə müvafiq təhsil-tədris məqsədlərinin təfəssilatlı və sistemli şəkildə strukturlaşdırılması bir çox tədqiqatçılar tərəfindən xüsusi uşaqların inklüziv siniflərdə tədrisi üçün ən yaxşı təminat metodu kimi nəzərdən keçirilir. (1, s. 10).

Inklüziv təhsil şəraitində pedaqoji ünsiyyətin istənilən mərhələsində sistemliliyi təmin etmək üçün əsas perspektiv, sanfilippo sindromundan əziyyət çəkən uşağın fərdi təcrübəsindən mümkün qədər istifadə etməkdən ibarətdir. Lakin bunun üçün ilk növbədə xəstəliyin inkişafının klinik təzahürlərini ayırd etmək lazımdır. Bu barədə şəxsi təcrübəsi və informasiyası olmayan müəllim öyrədici sinif mühitində arzuolunan liderə çevrilə bilməz. Odur ki, sanfilippo sindromunun inkişaf xətti 3 mərhələdən ibarətdir.

1. Birinci mərhələ uşağın inkişafında ilk dörd ili əhatə edir. Bu zaman diaqnozun qoyulması olduqca çətindir. Çünki özünü göstərən faktorlara nitqin və eşitmənin itkisinin baş verməsi aid edilir.

2. İkinci mərhələ uşağın dörd yaşından on yaşına qədər olan dövrdə formalaşır. Ağırlaşan bu mərhələdə davamlı hiperaktivlik, yuxu pozulmaları, intellektual inkişaf geriliyi müşahidə olunur.

3. Üçüncü mərhələ adətən on yaşından sonra müşahidə olunur. Bu mərhələni səciyyələndirən əsas cəhət ağır demensiyanın və bütün qazanılmış motor funksiyaların tədricən itirilməsi

sində ibarətdir. Hətta bəzi hallarda hipotenziya, konvulsiv sindrom və əzələ spastikliyinə olduğu qeyd olunur.

III tip MPS bu şiddətli spektrini müəyyənləşdirmək sosial reabilitasiyanın xüsusi təhsil vasitəsi ilə əldə olunmasına əsas dəstək faktoru kimi qəbul edilir. Həyata keçirilən təcrübəyə uyğun olaraq qeyd edə bilərik ki, bu sindromlu uşaqların müraciət etdikləri reabilitasiya mərkəzləri təhsil müəssisələri ilə işi iki istiqamətdə həyata keçirir:

- Birinci istiqamət – erkən müdaxilə xidmətlərindən yararlanan valideyn reabilitasiya mərkəzlərinə müraciət edir. Müvafiq tibbi reabilitasiya həyata keçirildikdən sonra mərkəz uyğun olaraq təhsil müəssisəsinə istiqamətləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qayda dünyada qəbul edilmiş norma kimi səciyyələnir

- İkinci istiqamət – uşaq təhsil müəssisəsində fəaliyyətini davam etdirdiyi müddətdə onun əmək terapiyası, sosial və tibbi xidmətlərini həyata keçirir

Inklüziv təhsil mühitində bu uşaqların hər şeydən əvvəl qarşılaşdıqları problem qəbul edilmə ilə əlaqədar ola bilər. Belə ki, sanfilippo sindromlu uşaqlar digər həmyaşıdların xarici görkəminə görə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir: uzanan baş forması, geniş alın və qalınlaşmış alt dodaq. Bu baxımdan əvvəlcə uşağın həmyaşıdları tərəfindən qəbul edilməsi və onlar ilə ünsiyyət sferasına daxil olması başlıca amildir. Digər əsas məsələ isə tədris prosesində əməkdaşlıq modelinin düzgün təşkil olunmasıdır. Bura həm valideynlər ilə düzgün funksional əlaqə həm də lazımi mütəxəssis dəstəyinin verilməsi aiddir. Təşkil olunmuş fərdi tədris planında uşaq üçün nəzərdə tutulmuş bütün müvafiq tədbirlər öz əksini tapır. Fərdi qiymətləndirmə və mərkəzləşdirmə sistemi uşağın fiziki imkanları nəzərə alınaraq qurulur. Multisensor fəaliyyətin, inklüziv dərs – sinif rejiminin məqsədəuyğun təşkili sanfilippo sindromlu uşağın sosial təcrübə qazanmasına olduqca güclü təsir edən amillər hesab olunur. Odur ki, keyfiyyətli inklüziv təhsil gələcək reabilitasiya işinin xüsusi ilə sosial reabilitasiyanın müvafiqliyinə zəmin yaradır.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə həyata keçirilən elmi tədqiqatlar lizosomal saxlama xəstəlikləri qrupundan olan sanfilippo sindromlu uşaqların inkişafının yalnız müəyyən aspektlərini əhatə edir. Xəstəliyin bioloji nöqtəyi-nəzərdən təsviri əksər tədqiqatların mərkəzi nöqtəsi olsa da, inklüziv təhsil baxımından inkişaf paradigmasının əsas istiqamətləri hərtərəfli tədqiq edilməmişdir. Belə ki, sanfilippo sindromlu uşaqların sosial reabilitasiyasına multidisiplinar yanaşmaya əsaslanaraq apardığımız tədqiqat bu uşaqların məhz inklüziv təhsil perspektivlərini müəyyənləşdirməyə və müvafiq həll yollarının araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə, ilk dəfə olaraq, sanfilippo sindromlu uşaqların inklüziv təhsilinin təşkil olunmasına innovativ yanaşma və mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənən şəraitin təşkili araşdırılmış, nəzəri və praktik cəhətdən inkişaf perspektivləri ümumiləşdirilmişdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə öz əksini tapan təkliflər və perspektiv nəticələr inklüziv təhsilə məruz qalan sanfilippo sindromlu uşaqların sosial reabilitasiyasının təşkilinə əsaslı təsir göstərəcək, bu sahə ilə bağlı fəaliyyət göstərən müəllimlər ondan mənbə kimi istifadə etmək imkanını əldə edə biləcəklər.

Ədəbiyyat

1. Tim Loreman, Joanne Deppeler, David Harvey “Inclusive education a practical guide to supporting diversity in the classroom”. 2020.
2. R.D.Jessica. “Sanfilippo disease (mucopolysaccharidosis type III): Early diagnosis and treatment” 2013.
3. Учебное пособие “Наследственные Болезни Обмена Веществ” Уфа, 2020.

Г.Я. Аббаслы

Перспективы инклюзивного образования в социальной реабилитации детей с синдромом санфилиппо в обществе Резюме

Помимо определения клинических проявлений синдрома Санфилиппо, характеризующегося дегенерацией нейронов и недеградацией молекул гепарансульфата, в статье отражены сформированные на этой основе медико-социальные реабилитационные направления. Этот процесс, развивающийся постепенно и системно, отражает завершенность работы с перспективой инклюзивного образования. Образовательная среда, организованная в соответствии со стандартами инклюзивного образования, предполагает активные решения по обогащению социального опыта этих детей. Информация, отраженная в статье, основана на анализе современной ситуации инклюзивного образования как на биологических, так и на социальных примерах.

G.Y. Abbasli

Perspectives of inclusive education in social rehabilitation of children with sanfilippo syndrome to the society Summary

In addition to defining the clinical manifestations of Sanfilippo syndrome, which is characterized by neuronal degeneration and non-degradation of heparan sulfate molecules, the medical and social rehabilitation directions formed on this basis are reflected in the article. This process, which develops gradually and systematically, reflects the completeness of work with inclusive education perspectives. An educational environment organized in accordance with inclusive education standards addresses active solutions in enriching the social experience of these children. The information reflected in the article was based on the analysis of the current situation of inclusive education with both biological and social examples.

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2024

**PSIXOLOGİYA
ПСИХОЛОГИЯ
PSYCHOLOGY**

**ÜMUMİ PSIXOLOGİYA
ОБЩАЯ ПСИХОЛОГИЯ
GENERAL PSYCHOLOGY**

UOT 159.9

GƏNCLƏRİN ÖZÜNÜREALLAŞDIRMA İSTİQAMƏTLƏRİ

Sevər Sərvət qızı Mirzəyeva

Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti

Orcid: 0000-0001-9861-5211

E-mail: severmirzayeva@gmail.com

Sevinc Arif qızı Kərimova

Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti

Orcid: 0000-0002-1827-8524

E-mail: kerimova_sevinc1967@mail.ru

Solmaz Vaqif qızı Hüseynova

Sumqayıt Dövlət Universitetinin magistrantı

Orcid: 0009-0004-5605-3993

E-mail: severmirzayeva@gmail.com

***Açar sözlər:** özünüreallaşdırma, mədəni dəyərlər, refleksivlik, potensial imkanlar, sosial bacarıqlar.*

***Ключевые слова:** самореализация, культурные ценности, рефлексивность, потенциальные возможности, навыки общения.*

***Key words:** self-realization, cultural values, reflexivity, potential opportunities, social skills.*

Özünüreallaşdırma prosesinə fərdin və ya peşəseçmə subyektinin daxili ehtiyatlarının dərk etməsi və onun peşənin tələbləri ilə əlaqələndirməsi və onun nəticəsində həyata keçirilən fəaliyyətdə cəmiyyətin sosial və peşə quruluşuna inteqrasiyası kimi baxmaq mümkündür. Gənclər məhz peşə istiqaməti ilə, özünüreallaşdırma ilə həm sosial sifarişin subyektinə çevilir, həm də ona inteqrasiya edir [2].

Özünüreallaşdırma öz nəticəsini peşəkar özünütəyinetmə prosesində tapır. Bu prosesdə gənc öz bütövlüyünü dərk edir və həyatını seçdiyi peşəyə sərf edir. Bununla bəhm həm də o, bu prosesdə şəxsiyyət kimi özünü tanıdır, formalaşır və təkmilləşir. Halbuki peşə seçimi müəyyən bir təhsil müəssisəsinə qəbul və ya müəyyən bir iş fəaliyyətinin başlanğıcı kimi qəbul edilə bilər. Peşə seçimi onun bir göstəricisidir. Fərdin peşəkar özünüreallaşdırma prosesi yeni bir mərhələyə qədəm qoyduğunu onun inkişafında görmək mümkündür. Lakin peşəkar inkişaf konsepsiyası, özünütəyinetmə prosesindən daha genişdir. Çünki bu proses ömrü boyu davam edən prosesdir. Tədqiqatlar göstərir ki, peşəkar özünüreallaşdırma prosesi ilkin mərhələlərdə peşəkar inkişaf ilə eyni vaxtda baş verir, lakin o tez bir zamanda - fərd özünü müəyyən bir peşə fəaliyyətinin subyektini kimi qəbul etməyə başladığında başa çatır.

Bu baxımdan özünürealaşdırmanın istiqamətləri yalnız bioloji inkişafın istiqamətləri ilə deyil, həm də sosial amillərlə şərtlənmişdir. Hesab edirik ki, sosial amillər burada daha çox üstünlüyə malikdir.

Özünürealaşdırmanın istiqamətlərini öyrənməyə çalışan tədqiqatçılar hesab edirlər ki, sistem yanaşma psixoloji sistemdə açıq şəkildə insanın öz əhatəsi ilə seçici qarşılıqlı təsir qabiliyyətini təmin edir. İnsanın açıq sistem olması eyni zamanda onun bir varlıq kimi davamlılığının əsasıdır [1].

Özünürealaşdırma özünütəşkil ilə sıx vəhdətdədir. Şəxsiyyətin özünütəşkili fərdin həyatının aydın bir nizamlılığı üçün fəaliyyət olub, özünü təşkil etmək bacarığıdır. Özünütəşkil özünü fədakarlıqda, sərt özünənəzarətdə, özünəhərmətdə, hər şeydə özünü tanımaqda göstərir. Özünütəşkil edən insan vaxtı və işi necə planlaşdıracağını bilir, qərarlar verir, tətbiq edir, enerji və pulu iqtisadi cəhətdən necə sərf olunmasını planlaşdırır. Özünütəşkil edən insan öz üzərində, xarakterində, xüsusən də emosional-iradi sferada əzmlə işləyir. Bu, yüksək vəzifə hissi ilə, yüksək dərəcədə inkişaf etmiş bir şəxsi ləyaqətə sahib bir insandır. Bu insanın sosial münasibətlər sistemindəki yerini axtarma prosesi olub, öz dünyagörüşünə sahib olmaq arzusunda ifadə olunur [2].

Bu səbəbdən bu və ya digər məsələyə münasibətdə, digər insanlarla şəxsiyyətlərarası münasibətlər yaratma qabiliyyətində, həyat yollarının, məqsədlərinin və əxlaq normalarının müstəqil seçilməsində müstəqil mövqə tutur. Deməli, özünürealaşdırma prosesində əslində görünən tərəf özünütəşkildir. İnsanın özünürealaşdırması özünəhərmət, özünüidarəetmə, özünü tənzimləmə üzərində qurulur və eyni zamanda onun faydalı bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan gənclərin özünütəşkil prosesinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Gənclərin özünürealaşdırmasının inkişaf istiqamətində peşəyönümünün formalaşması ilə bağlı motivasiyanın, dəyərlər sisteminin və idealların öyrənilməsi daha çox diqqəti çəkir. Qeyd olunur ki, onlar şəxsi dəyərlər seçimini şüurlu surətdə dərk edirlər və bu mənada situativ hadisələrdə onu dəyərləndirirlər. Öz hərəkətlərini gənclər cəmiyyət və şəxsiyyət nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirməyə çalışırlar, hərəkətlərinə tənqidi yanaşırlar. Belə bir cəhət özünürealaşdırmanın psixoloji konstruksiyasını qurmağa imkan verir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, gənclərə öz hərəkətlərini qiymətləndirməyə köməklik etmək zəruridir. Belə ki, özünügerçəkləşdirməkdə onları müsbət istiqamətə, özünüaktuallaşdırmasına yönəltmək gərəkdir. Bunun üçün vacib zəruri şərait yaratmaq, onlar arasında və əhatəsindəki aləmlə körpülər qurmaq, sosial mühitlə, şəxsi ləyaqətinin yüksək qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələləri hansı ki, valideynlərin, eləcə də müəllimlərin köməyi ilə həyata keçirilməlidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, gənclərdə xüsusi xarakterə malikdir. S.Holl hesab edir ki, pessimizm, yalan optimizm, stereotiplərə, həyəcanlara, gözləmələrə məruz qalan gənclər özünürealaşdırma istiqamətini müəyyən etməyə çətinlik çəkirlər. Özünəinamsızlıq hər hansı sahədə özünügerçəkləşdirə bilməmək qorxusu onları peşəyönümünə istiqamətlənməyə imkan vermir və tərəddüd keçirirlər. Əksinə yuxarıda qeyd edilən amillərlə məruz qalmayan gənclər problemi həll etməkdən qorxmurlar və problemlə məsələlərin həllinə səhvsiz nail ola bilirlər. Faktlar göstərir ki, o, gənclər daha çox səhvə yol verirlər ki, onlar səhv buraxmaqdan qorxurlar.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, xüsusi təşkil olunmuş təlim şəraitində insanın olduqca yüksək özünürealaşdırma səviyyəsini (məhsuldar, yüksək adaptasiya olunan) təmin etmək olar, eləcə də şəxsiyyət kimi formalaşma proseslərində özünü göstərən, xüsusilə də məsuliyyə-

ətini öz üzərinə götürməyi bacaran, fikirlərini açıq bildirən gənclərdə özünü təsdiq keyfiyyətləri, yaradıcı özünüfəallaşdırma daha tez-tez baş verir [5].

Gənclər öz nöqsanlarına və zəif tərəflərinə tənqidi yanaşmadıqda, özünüreallaşdırma prosesində aşağı qiymətləndirmə səviyyəsi təzahür edir və şəxsiyyətin inkişaf zəifləyir. Nəticədə demək olar ki, gənclərdə yüksək özünüreallaşdırma səviyyəsi aşağı düşür və peşəyönümündə adekvat peşənin seçilməsi mümkün olmur. Gənc yalnız boşluğu doldurmağa çalışır və özünün mövcud imkanlarını deyil, təsəvvür etdiyi keyfiyyətlərə nail olmağa çalışır və bu zaman o, ətrafında baş verən hadisələrə qarşı biganəlik, laqeydlik nümayiş etdirir. Çünki o, özünə nəzarət edə bilmir, aktual olan problemləri ortaq məxrəcə gətirə bilmir.

Özünüreallaşdırma prosesinin istiqamətlənməsində peşə maraqları mühüm yer tutur. Gənclərin peşəyə maraqlarını onların özlərinə verdikləri sual ilə müəyyənləşdirmək olar: “Mən kiməm?”, “Mənim gələcəyim necə olacaq?” “Mən kim olmaq istərdim?” və s.

Tədqiqatçıların fikrincə, bu yaş dövründə baş verən mövcud dəyişikliklər, özünüreallaşdırmadan irəli gələn və “Mən”nin məzmunundakı dəyişikliklər bir sıra hallarda onu dilemma qarşısında qoyur. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, özünüreallaşdırma ilə bağlı yaranan problemlər yalnız yaş dövrünün xüsusiyyətləri ilə izah edilə bilməz. Bu yanlış fikirdir. Əgər əvvəlki yaş dövründəki ideal “Mən” ilə; “Mən” arasında ziddiyyətli situasiyalar yoxdursa, özünüreallaşdırmada problem olmayacaqdır.

A. Bandura gənclərdə özünüreallaşdırmanın istiqamətlərini öyrənərkən, ümumi qəbul olunmuş normaları, standartları, gənclərin özləri haqqındakı təsəvvürlərini, xüsusilə də onların öz-özünə öyrənməsini əsas götürürlər və bu mexanizmlərin formalaşmasına əsasən özünüreallaşdırma nəzərə almağa çalışırlar. Onlar gənclik yaşında meydana çıxan ziddiyyətləri, rolların dəyişməsi və peşəyönümü problemlərindəki maraqları bu aspektdən şərh edirlər [4].

Gənclərin müstəqilliyinin artması, daim diqqət mərkəzində olmaları, başqalarının onlara verdiyi qiymət tədricən yaşla əlaqədar rolların dəyişməsinə gətirib çıxarır. Qeyd etmək lazımdır ki, rolların dəyişməsi münasibətlərdə və davranışda dəyişikliklərin yaranmasını labüd edir. Hesab edilir ki, bu prosesin əsasında da sosial-psixoloji amillər dayanır.

Məlumdur ki, özünüreallaşdırma istiqamətlərində refleksiya aktı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlar göstərir ki, refleksiyanın özünüreallaşdırma prosesində rolu yüksəkdir. Gənclərdə refleksiya özünə nəzarət şəklində davranış və fəaliyyəti tənzimləyərək həyata keçirilir. Refleksivlik öz hərəkətlərini təhlil etmək və izləmək qabiliyyətində özünü büruzə verir. Ona görə ki, fərd fəaliyyət zamanı davranışındakı çatışmazlıqlarını görə bilsin və özünə tənqidi yanaşmaqla onları aradan qaldıra bilsin. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, refleksiya şəxsiyyətin şüurlu surətdə daxili psixi aktlarının dərk etməsidir.

Özünüreallaşdırma istiqamətində potensial imkanların rolu da az deyildir. Məhz, gənclərin malik olduqları potensial gələcəkdə peşələrin seçimində onları öncədən peşəyə yönəldir. Belə hallar da olur ki, valideyn bu funksiyayı öz üzərinə götürərək onun harada və necə oxumasını həll edirlər. Sonda vəziyyət gəncin xeyrinə bitmir.

Özünüreallaşdırma istiqamətlərinin formalaşmasında mədəni dəyərlərin və milli-etnik amillərin mühüm rolu vardır. Bir çox tədqiqatçıların əsərlərində bu problemlər geniş şəkildə təsvir olunmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, ailə gənclərin yalnız etnik şüurunu deyil, həm də etnik özünüdərkini, əsasən də etnik identifikasiyasına təsir göstərir. Qarışıq etnik mənşəli ailələrdə gənclərin özünüidentifikasiyası valideynlərin nəzarət formalarından asılı olur. Bu da

dolayısı yolla onların seçim imkanlarını azaldır və özünürealaşdırma fərdi kontekstdə deyil, milli kontekstdə daha çox özünü büruzə verir.

Gənclərin peşəyönümündə daha çox nəzərə çarpan şəxsi keyfiyyətlərdir. Yeniyetməlik dövründə baş verən psixofizioloji dəyişikliklər, tələbatlar, onların ödənilməsi, təlim-tərbiyə məsələləri, qabiliyyətlər, istedad və bacarıqlar bu və ya digər formada özünürealaşdırma istiqamətinə təsir göstərir.

Özünürealaşdırmada və peşəyönümündə qismən də olsa valideynlərin, həmyaşıdların, psixoloqların, eləcə də müəllimlərin fikri çox vacibdir. Peşəyönümü ilə, yaxud peşəseçmədə zəruri olan orqanizmin bu və ya digər xüsusiyyətlərinə sağlamlığındakı çatışmazlıqlara əks təsir göstərən peşələr haqqında bir həcmli məlumat kitabçaları var. Bu kitablar kütləvi oxucular üçün deyil, həkimlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ona görə də peşəyönümü mövqeyindən özünürealaşdırmada həkim-psixoterapevtlərə də müraciət etmək yerinə düşərdi. Həkim-psixoterapevtlər bu sahədə peşə seçərkən gənclərə perspektiv imkanların nəzərə alınması məsləhətlər verə bilərlər.

Məlumdur ki, texnologiyaların sürətlə artdığı müasir dövrdə, tərəqqi əsrində əməyin məzmunu tez-tez dəyişir. Bütün peşələrə, daha çox fəhlə peşələrinə daha mürəkkəb və maraqlı texnika tətbiq olunur, əmək mədəniyyəti yüksəlməyə doğru inkişaf edir. Ona görə bu gün fəhlə də elm, texnika və istehsalın texnologiyası sahələri üzrə mükəmməl dərrakəyə malik olmalıdır. Yəni gənclər də peşəyönümü istiqamətində texniki vasitələrin idarə olunmasına, o cümlədən kompüter texnologiyasına yiyələnə bilərlər.

Faktlar göstərir ki, peşəyönümündə özünürealaşdırmaya müxtəlif amillər təsir göstərir. Fikrimizcə, həmin amilləri üç qrupda sistemləşdirmək olar: sosial amillər, şəxsiyyət amilləri, sosial sifarişin tələbləri. Hesab edirik ki, peşəyönümündə bu amillərin hər üçü integrativ əlaqədə götürülməlidir. Əks halda seçilmiş peşə sahəsi özünürealaşdırma elementinə çevrilməyəcək və gəncin gələcək xoşbəxt həyatından danışmaq mümkün olmayacaqdır.

Problemin aktuallığı. Gənclər məhz peşə istiqaməti ilə, özünürealaşdırma ilə həm sosial sifarişin subyektinə çevrilir, həm də ona inteqrasiya edir. Özünürealaşdırma öz nəticəsini peşəkar özünütəyinetmə prosesində tapır. Bu prosesdə gənc öz bütövlüyünü dərk edir və həyatını seçdiyi peşəyə sərf edir. Bununla bəhəm həm də o, bu prosesdə şəxsiyyət kimi özünü tanıdır, formalaşır və təkmilləşir. Bu problem bütün dövrlər üçün öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə gənclərin özünürealaşdırması istiqamətlərinin təsnifatı sistemli şəkildə verilmiş və müəyyən olunmuşdur ki, gənclərin özünürealaşdırma istiqamətləri mədəni dəyərlərdən və milli-etnik amillərdən, potensial imkanlardan, refleksiya aktından və peşə maraqlarından çox asılıdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Gənclərin özünürealaşdırması istiqamətlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsi və müəyyənləşdirilməsi bütün dövrlərdə cəmiyyətdə gedən proseslərin düzgün istiqamətdə aparılması üçün çox vacibdir. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrələr istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya: Dərslik. Bakı: Çinar, 2003, 540 s.
2. Cabbarov R.V. Özünügerçəkləşdirmənin psixologiyası. Monoqrafiya. Bakı: Ecoprint, 2016, 260 s.
3. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.
4. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları: Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2003, 282 s.
5. Psixologiya. Ali məktəblərin bakalavr pilləsi üçün dərslik / prof.S.İ.Seyidov və M.Ə. Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Bakı: Nurlan, 2007, 700 s.

С.С. Мирзоева, С.А. Керимова, С.В. Гусейнова

Направления самореализации молодежи**Резюме**

Процесс самореализации включает в себя реализацию внутренних ресурсов личности или субъекта профессионального выбора и их связь с требованиями профессии, а также их интеграцию в социальную и профессиональную структуру общества в деятельности, осуществляемой как В результате можно выглядеть скорбящим. Потому что самореализация как процесс, результат и ценность – это способ индивидуализации в образовании и развитии как личности. Этот фактор не учитывается. Без индивидуализации личности развитие потенциала обучающихся невозможно, а без сотрудничества в учебной среде направления самоопределения не будут адекватными. Классификация и группировка факторов, влияющих на самореализацию, показывает, что этот процесс определяется особенностями личности, требованиями к профессии и динамикой развития общества. Следует учитывать, что использование триады и модели «хочу-могу-нужно» в самореализации может привести к необходимым результатам.

S.S. Mirzayeva, S.A. Karimova, S.V. Huseynova

Directions of self-realization of young people**Summary**

The process of self-realization includes the realization of the internal resources of an individual or the subject of a professional choice and its connection with the requirements of the profession, and its integration into the social and professional structure of society in the activities carried out as a result. it is possible to look like a mourner. Because self-realization as a process, result and value is a way of individualization in education and development as a person. This factor is not taken into account. Without the individualization of the personality, the development of the potential of the learners is not possible, and without the cooperation in the learning environment, the directions of self-determination will not be adequate.

The classification and grouping of factors affecting self-realization shows that this process is determined by personality characteristics, requirements for the profession and the development dynamics of society. It should be taken into account that the use of the “I want-able-need” triad and model in self-realization can lead to necessary results.

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2024

UOT 159.9

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГЛАВНЫХ ГЕРОИНЬ ПРОИЗВЕДЕНИЙ
Л.Н. ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА», «ВОСКРЕСЕНИЕ»****Aygün Paşa qızı Əliyeva***Bakı Slavyan Universitetinin**Pedaqogika və psixologiya kafedrasının baş müəllimi***Orcid:** 0009-0008-2116-7439**E-mail:** aliyeva.aygun2017@list.ru

Ключевые слова: Анна Каренина, Катюша Маслова, адекватность, коллизии жизни, вечные проблемы, подсознание, социальный интеллект, мотивация.

Açar sözlər: Anna Karenina, Katyuşa Maslova adekvatlıq, həyat çarpışmaları, əbədi problemlər, şüüraltı, sosial intellekt, motiasiya.

Key words: Anna Karenina, Katyuscha Maslova, adequacy, collisions of life, eternal problems, subconscious mind, social intellekt, motivation.

Цель работы заключается состоит в выявлении фактов бессознательного психического в романах «Анна Каренина» и «Воскресение», их интерпретации, систематизации и выведении общих положений. Психологические портреты главных героинь, как правило, анализируется в двух аспектах. Основные черты, обеспечивающие неповторимость психологического облика, Анны и Катюши выявляются в процессе сопоставительного анализа. Одновременно проводится сопоставление со стандартными образами современной азербайджанской женщины.

По всеобщему признанию, творчество Л.Н. Толстого представляет собой уникальный материал для психологии. Много раз отмечалось, что психология героев этого русского писателя адекватно отражает внутренний мир целых поколений людей XIX столетия и в этом смысле представляет собой достоверный исторический документ, характеризующий целую эпоху [1, с. 270]. Проблемы, поднимаемые Толстым в его романах и рассказах, психологические портреты главных героев остаются актуальными до сих пор.

В этой статье нет противоречия, сознательных мыслей о бессознательном. Хотя мы знаем, что Бог, пространство, время, пространство и, наконец, человеческий мозг непостижимы до конца, мы интерпретируем их конкретные проявления в контексте времени, пространства, движения и влияния.

В творчестве Л.Н.Толстого наряду с мужскими образами важное значение имеют и женские образы как отражение психологии женщин, тонкостей женской души. В этом плане представляют большой интерес образы женщин, созданные в романах «Анна Каренина», «Воскресение». В этих романах важное значение имеет психология как главных героинь романов, так и других женских образов.

Толстой в своих произведениях создал великолепные женские образы, глубоко и верно изобразил их души и психологии, и то же время вывел женщину на жизненную, общественную и нравственную арену. Толстой как замечательный романист прежде

всех понял, что женщина- это носительница всех жизненных и нравственных потребностей своей эпохи. Женский характер как барометр очень чуткий к малейшим, глубинным изменениям, которые происходят в жизни общества. Как чуткий орган жизни женский характер отражает все процессы, которые наблюдаются в обществе. Как показывают романы писателей, общество и жизнь обычных людей взаимосвязаны. Процессы, которые происходят в обществе отражаются на жизни людей и накладывает определенный отпечаток на их психику. В любую эпоху люди подчиняясь нормам общества, выполняют задачи, стараются интегрировать в него. Но порою задачи бывают невыполнимы, и конфликт с обществом переходит во внутренний конфликт. Толстой в своих произведениях «Анна Каренина», «Воскресение» очень тонко и детально раскрыл все эти моменты.

В произведении образ Анна Каренины — это сам Толстой, его женская версия. Он отразил свою внутреннюю красоту в ее внешней красоте, сохранив остальные черты почти такими, какими они были. Он тоже перед смертью пошел на вокзал, но не смог, как Анна. Роман начинается со смертью на вокзале и заканчивается также. На вокзале встреча Анны с Вронским открывает врата в бессознательное. Несчастный случай на вокзале Анна воспринимает как плохое предзнаменование. Она не на уровне сознания, а на уровне ощущений принимает сублиминальный знак. Несчастный случай стал помощью аргументации для Анны. Она это чувствовала, но не приняла, вытеснила из психики и забыла.

Роман «Анна Каренина» носит название главной героини, несмотря на это, основное место в психологической структуре романа занимают не отдельные образы, а их отношения, причем не формальные, родственные или светские, а глубинные, бессознательные, интимные.

Психологический характер главной героини романа «Анна Каренина» раскрывается, с одной стороны, в ее столкновении с обществом, отвержении ее со стороны общества, с другой - через любовную историю Анны и Вронского. Если в столкновении с обществом раскрываются сильные и положительные стороны Анны Карениной, то в любви к Вронскому обнаруживается слабость и раздвоенность. Анна, обманувшись во Вронском, принуждена уступить обстоятельствам и принять трагическое решение. Анна имеет представление о добре и зле. На смертном одре, когда думает, что умирает, она просит Вронского поклониться Каренину. Она говорит, что это святой человек. Трудно не поверить в искренность этой сцены и поведения Анны. Но искренность чувств героини еще раз убеждает в амбивалентности ее психики. Иными словами, она честна в своей страсти и внутреннем и в весьма глубоком ощущении собственного права на счастье, в любви. В Анне идет борьба двух инстинктов: Эроса и Танатоса, по Фрейду. На наш взгляд, в испытываемом Анной чувстве превалирует именно деструктивный инстинкт, Танатос.

Психологический портрет Анны, является сложным и противоречивым, неразрешимость ее проблемы заключается в порывистости ее натуры, чрезмерной ее эксцентричности. Ей нужно и удовлетворить свое чувство, и уважать себя, и заставить общество уважать ее порывы, и уйти от мужа, и встречаться с ребенком и многое другое. Психическая природа Анны такова, что она никогда не сможет найти счастье, по той простой

причине, что она никогда не сможет быть удовлетворена всесторонне. Поэтому созданный Л. Н. Толстым трагический исход вполне закономерен. Трудно представить себе иную концовку романа.

В психологическом облике Анны Карениной важнейшее место занимает максимализм, заикленность на действии и последовательность. Совсем не случайно здесь употребляется выражение «заикленность на действии», поскольку именно действием, ее стихией охвачена душа Анны. Она не прагматична, она не думает о практической целесообразности собственных поступков с точки зрения конечной цели. Главное, для нее это мгновение. Поэтому она не из тех женщин, которые оказываются достаточно мудры, для того чтобы терпеливо готовить конечный результат – любовь мужчины. Для нее значительно важнее сиюминутное подтверждение любви. Причем подтверждение зависит не от объективных факторов, а от ее внутреннего состояния. Следовательно, она изначально запрограммирована на неудачу. Она из тех женщин, которых рано или поздно должны разлюбить. Даже при сохранении глубокой привязанности к ним совместная жизнь становится невыносимой. Л.Н. Толстой с удивительно последовательной логикой раскрытия психологического облика героини показывает естественность и закономерность судьбы этой женщины. Причем, что крайне важно, образ Анны, на наш взгляд, не просто психологически достоверен, но он и типичен. В образе Анны Карениной представлена типичная и типическая судьба женщин высшего круга. Конечно, нет элемента типического в ее трагической кончине. Но и это вполне логично и закономерно. Трагическая развязка, хотя представляет собой романную или художественную эксцентричность, мотивирована подсознательными психическими аргументами. Возможно, было бы даже справедливо интерпретировать эту смерть как своеобразную гиперболу. Анна бросается под поезд фактически в неменяемом состоянии, доминирующим же чувством является не просто отчаяние, но злость. Конечно, трудно настаивать на этом, возможно, не совсем обычном объяснении, но мы исходим из того, что подобный поступок требует от человека огромной душевной энергии. И если динамика повествования о событии носит спокойный и несколько отстраненный характер, то это вовсе не означает, что и Анна была так же спокойна, как и Лев Николаевич Толстой. На протяжении всего романа Анна была тревожна и эта тревожность отражалась, в ее сновидениях, в ее поступках и мыслях. Анна эксцентрична и требует от жизни жертв, не понимая того обстоятельства, что жизнь равнодушна к ней. Не только к ней, но и вообще ко всему. Равнодушию жизни к страданиям человека противопоставлено милосердие Бога, но Анна глубоко и внутренне антирелигиозна. Более того, ее человеческой природе глубоко противоречит зависимость от высшего существа, от провидения. Анна любит жизнь и глубоко предана ей как празднику бытия. До встречи с Вронским она была спокойна и уравновешенна, но вовсе не потому, что это соответствовало ее природе; она просто не была разбужена. Анна находилась в состоянии бездействия души, но важно то, что она была готова к действию, к контакту с жизнью. Поэтому Вронский именно как Вронский не характерен, не был бы Вронский, был бы кто-либо другой. Он значим только функционально и исключительно с точки зрения судьбы Анны. Сам по себе он даже в романном пространстве и времени совершенно неинтересен. Но говоря о судьбе Анны, необходимо подчеркнуть одну деталь.

Когда мы говорим о том, что не Вронский, так кто-то другой, но Анна все равно должна была бы проснуться к жизни и жить в соответствии с природой, мы вовсе не хотим сказать, что Анна изначально безнравственна, просто нужен был случай, чтобы она пала. Речь о другом. Анна до Вронского не жила, но всегда была готова к жизни. Ее готовность – это готовность жить полной жизнью, а не готовность к нравственному падению. Но важно понять, что готовность Анны жить полной жизнью, каждой клеточкой своего естества ощущать всю полноту жизни находится вне морали. Нравственные критерии просто не применимы к такому человеческому существу. Можно еще раз вспомнить толстовское понимание смысла жизни, который наивно и глупо было бы искать вне жизни. Судьба Анны состоит в жизни, в восприятии ее. Именно поэтому Вронский ничего собой не значит в том смысле, что он ничего не решает в судьбе Анны. Нельзя думать, что если бы не Вронский, то Анна оставалась бы навсегда верной своему мужу. Молодая и сильная женщина не могла бы не влюбиться в какого-нибудь молодого и сильного мужчину. Это обязательно бы произошло, а когда это произошло бы, Анна решительно и бесповоротно пошла бы навстречу своей любви. Толстой объясняет, что поступок Анны плох не тем, что она изменила мужу, а тем, что она не хочет этого скрывать, выставляет свои чувства на всеобщее обозрение, наконец, уходит из дома. Как бы это ни было парадоксально, но логика света понятна. Он такой, какой он есть. В этом пункте и раскрывается основное отличие Анны от всех остальных. Она живет целиком и полностью бессознательно. Это называется жить в согласии с самим собой, быть самим собой. Суть Анны в том, что она не может жить двойной жизнью. Именно поэтому она уходит из дома. Она честна, но честность заводит ее в тупик. Честность и страстное желание не скрывать своей жизни, отстаивать ее, приводит к тому, что она фактически предает своего сына. Она приносит ребенка в жертву своей страсти.

Анна Каренина имеет представление о добре и зле. На смертном одре, когда думает, что умирает, она просит Вронского поклониться Каренину. Она говорит, что это святой человек. Трудно не поверить в искренность этой сцены и поведения Анны. Но искренность поведения героини еще раз убеждает в амбивалентности ее психики. Иными словами, она искренняя в своей страсти и внутреннем и весьма глубоком ощущении собственного права на счастье в любви. На наш взгляд, в испытываемом Анной чувстве превалирует именно основной инстинкт-Танатос, по Фрейдю. Сложность Анны и неразрешимость ее проблемы заключается в порывистости ее природы, чрезмерной ее эксцентричности. Ей нужно и удовлетворить свое чувство, и уважать себя, и заставить общество уважать ее порывы, и уйти от мужа, и встречаться с ребенком и многое другое. Психическая природа Анны такова, что она никогда не сможет найти счастье, по той простой причине, что она никогда не сможет быть удовлетворена всесторонне. Поэтому созданный Л. Н. Толстым трагический исход вполне закономерен. Трудно представить себе иную концовку романа.

На наш взгляд, для романа «Анна Каренина» характерно то обстоятельство, что все герои действуют бессознательно. Конечно, на это можно возразить, что это общее место, и вообще в жизни многие люди действуют и живут бессознательно. С этим принято соглашаться, и в обыденной речи это состояние принято обозначать как «жить по

инерции». Многие люди живут по инерции, что оправдано самим механизмом жизни. Социально-психологическая подоплека такой механической жизни заключается в том, что нас окружают одни и те же модели, по которым мы живем. Трудно или даже невозможно жить в обществе, но по собственным оригинальным и неповторимым моделям жизнедеятельности. При рождении человек попадает в определенную культурную среду, в определенное пространство и в конкретное время. Процесс социализации на самом деле представляет собой очень глубокий процесс усвоения культурных моделей. Но суть в том, что раз усвоенное во многом структурирует психику человека. Именно поэтому человек может совершенно механически делать многое (например, умываться, чистить зубы и т.д.), совершенно не помня об этом. Или, например, выключать свет и газ, выходя из квартиры, но не помня этого. Это обычная стандартная ситуация, характерная для жизни многих людей, если не всех. Когнитивная суть моделей жизнедеятельности живет глубоко в подсознании, поэтому и могут многие жить как во сне, как лунатики. На наш взгляд, Л. Н. Толстой умеет в высшей степени достоверно изобразить именно такого рода механическую жизнь людей, т.е. жизнь в соответствии с их бессознательными побуждениями. Как отмечалось выше, образцом такого стереотипного поведения в романе является Стива. Он превосходит Анну в этом отношении, настолько естественно и психологически достоверно изображен его характер. Фактически так же, как во сне живет и Анна. Характерно, что в конце романа она вновь как во сне оказывается на вокзале. Не случайно многие исследователи были склонны видеть в кончине Анны действие мистических сил. Мол, сама не зная о том, она приходит на вокзал, следовательно, конец ее был предопределен, а гибель железнодорожного смотрителя в начале романа также полна мистического смысла и, разумеется, с таким же умыслом была введена Л. Н. Толстым в роман. На самом деле это чисто художественная уловка, способствующая усилению читательской экспрессии. Именно этот конец, т.е. тот факт, что Анна бросилась под поезд, абсолютно никакого решающего значения не имеет. Психологически достоверно только то, что она кончает жизнь самоубийством. В акте самоубийства выпукло проявляется вся безнадежность ее ситуации. Абсолютная безнадежность жизненной ситуации, в которой оказалась Анна, всецело определяется характером ее поведения, представляющим собой совершенно неосознанные ответы на вызовы ее подсознания. С самого начала и до своей трагической кончины она действует совершенно бессознательно и соответственно импульсивно. Именно в этом кроется привлекательность образа, она кажется искренней и задушевной, поэтому с первого взгляда она и нравится всем. В ней нет замысла, нет задумки, она как ребенок. Она и обижается, как ребенок, она и требовательна, как ребенок. Соответственно она и раздражает окружающих своей детской непосредственностью. Еще один момент в психологической структуре Анны Каренины может быть определен как нонкультура. Если ребенок антисоциален и антикультурен просто в силу незнания условий существования в пространстве и во времени, то Анна антисоциальна и антикультурна в силу неприятия условий существования, в которых она видит только одну их пошлую сторону. Она как дикарь, которого в цивилизованном обществе одели, объяснив, что недопустимо находиться голым среди людей. Она в раздражении сбрасывает с себя одежды цивилизации, которые для нее только оковы. Именно в ее при-

родном неприятии всяческих покровов, неумение адаптироваться к социуму, нормам высшего света и заключается как привлекательность образа, так и его неприятие. Ведь адаптация к социальным нормам и является индикатором социального интеллекта. Анна для светского круга своего времени считалась высоко эрудированной и интеллектуальной женщиной, но этого было недостаточно, чтобы суметь выстоять перед суровыми законами высшего света. Ей не хватило социального интеллекта, который помогает правильно понимать поведение людей. Эта способность необходима для эффективного межличностного взаимодействия и успешной социальной адаптации.

Впервые термин «социальный интеллект» был использован в начале XX столетия Э.Торндайком. Этот термин он использовал в рамках значения динамики развития межличностных отношений. Далее этот термин перенял Г. Олпорт, он рассматривал его как умения приспособления к социуму, выстраивание отношений с людьми. В дальнейшем были предложены и другие модели интеллекта, такими учеными как Д.Гилфорд, Г.Айзенк и др.

Интеллект бывает трех видов: биологический- является фундаментальным, базовым видом. Социальный интеллект или коммуникативная компетентность формируется при накоплении социального опыта под влиянием окружающей среды. Психометрический интеллект является измеряемым тестами общий интеллект, соединяет между собой биологический и социальный вид.

Духовная драма главной героини романа «Воскресение» Катюши Масловой переживается не так болезненно и трагично. Катюша полюбила Нехлюдова когда ей было шестнадцать лет. Она полюбила и ошиблась в нем; но кто же бы не ошибся в Нехлюдове? Кого бы не подкупили его речи. Причины ошибки Катюши не в ней самой, а в окружающих ее обстоятельствах. Она была молода, наивна и это причинило ей не мало зла. Путь который она проделала с того момента, когда Нехлюдов оставил ей деньги и покинул ее, был переломным и поворотным. За десять лет жизнь изменила Катюшу до неузнаваемости, показав ей свою суровую сторону. Катюше для выживания, приходилось адаптироваться к жизненным ситуациям, в силу ее юного возраста у нее это получалось.

Чтобы изобразить сложный противоречивый образ и трагическую судьбу женщин в своих романах, Толстой избрал оригинальный способ раскрытия психологии своих героев и показывал их, как правило, в любовной ситуации, сталкивая их с любимыми их мужчинами. Именно в этой ситуации, перед читателями раскрываются психология женских образов. Женщины обоих романов несчастливы, возлюбленные не оправдывают их ожидания. Весь характер и судьба Анны Карениной и Катюши Масловой строится на мотивах ожидания чего-то необычного и разочарования своих ожиданий. В указанных романах взаимоотношения мужчины и женщины строятся довольно противоречиво. Во первых, женщины в обоих романах смотрят на своего мужчину с надеждой, любят, но во-вторых они в конце-концов жестко обманываются и не достигают ожидаемого счастья. Главные героини этих романов отличаются цельностью характера, тогда как их любимые личности раздвоенные и противоречивые.

Каторга (воскресение). Катюша очень изменилась после попадания в тюрьму. Частично из-за влияния Нехлюдова и его интереса к ней, частично из-за влияния полити-

ческих заключенных, частично от любви Симонсона. «Она радуется меня той внутренней переменной, которая, мне кажется, - боюсь верить, - происходит в ней. Боюсь верить, но мне кажется, что она оживает» – пишет у себя в дневнике Нехлюдов [7, с. 357]. В Катюше видится как внутренняя, так и внешняя переменная: «...с каждым свиданием с нею стал замечать все более и более определяющуюся в ней ту внутреннюю переменную, которую он так сильно желал видеть в ней. <...> Среди хаоса, который окружал ее на протяжении десяти лет, с началом внутренних перемен в жизнь проникает лучик света, надежды на лучшую жизнь. Она начинает осознанную жизнь. «...с психологической точки зрения сущность интеллекта состоит в создании порядка из хаоса на основе приспособления индивидуальных потребностей к объективным требованиям действительности» [9, с.11.]

Уже спустя два месяца похода по этапу произошедшие в ней перемены проявились и в ее внешности. Она худеет, загорает, как будто стареет; на висках и около рта обозначаются морщины, волосы она не распускает на лоб, а повязывает голову платком, и как в одежде, так и в прическе, в обращении нет уже тех самых прошлых признаков кокетства». «Вот этот-то человек и имел решительное влияние на Маслову тем, что полюбил ее. Маслова женским нутром весьма скоро догадывается об этом, и осознание того, что она может возбудить любовь в столь необыкновенном человеке, поднимает ее в своем мнении о себе. Нехлюдов предложил ей брак, следуя великодушию и по тому, что было прежде; но Симонсон стал любить ее такой, какой она была теперь, и любить просто за то, что полюбил. Кроме того, она чувствует, что Симонсон находит ее необыкновенной, непохожей от других женщин, женщину, которая имеет особенные красивые нравственные качества. Она точно не знала, какое свойство он приписывает ей, но на всякий раз, чтобы не обмануть его, старается всеми силами вызывать в себе самые лучшие качества, какими только она могла обладать. И это заставляет ее стараться быть такой милой, приятной, какой она только может быть [4, с.48]. Никто не знает, какая любовь больше влияет на воскресение Катюши, но то, что это именно любовь воскресит ее, – это бесспорно.

Катюша, невинно осужденная, становится озлобленной и растоптанной, униженной и оскорбленной. Кажется, ничто не сможет вернуть в неё ту жизнь, которая так бурлила в ней в годы юности. Вот как Толстой изображает мысли Катюши, которая не может и не имеет желания простить Нехлюдова, раскаявшегося в содеянном: «Ты мной в этой жизни услаждался, мной же хочешь и на том свете спастись» [8, с.237] Сверкающий взгляд Катюши может стать «сияющим», а может - нехорошо блистать. Так как душа ушла от неё. Катюша стала поверхностной, полной, у нее даже лицо потолстело, становится «пухлым». Телесность означает грех и смерть души. От Катюши как бы уходит тело, но растет в нем душа. Горький жизненный опыт научил Катюшу хорошо понимать поступки и действия людей. Она понимала речевую продукцию человека, а также его невербальные реакции. Социальный интеллект которым обладала Катюша предполагает свободное владение вербальными и невербальными средствами социального поведения. Катюша хорошо осознавала деятельность среды, которая ее окружала, и хорошо понимала Нехлюдова. Он своим предложением руки хотел воздействовать на нее для достижения своих целей. Не переставая любить его, она сознательно

отрекается от него. Осознание и понимание всего происходящего вокруг и воскресило ее заблудшую душу.

Динамичность, непостоянность портретной характеристики является частью поэтики позднего Толстого. Она находит отражение в портрете Катюши Масловой – ее изображение поочередно отражает жизни, смерти и воскресения душ женщины.

Важной является и «непорочность» девушки, закодированная в её имени, которое с греческого означает «чистая». Стоит отметить, что имя Катюша используется, когда она еще юна и чиста, когда же она становится женщиной легкого поведения, то назовет себя Любовью, будучи арестованной, она все чаще именуется Масловой, и, наконец, после воскресения, Катюша вновь обретет свое «незапятнанное» имя.

Выводы полученные в результате сравнений образов Анна Каренины и Катюши Масловой дают возможность определить существенное между ними различие. Анна Каренина остается на уровне бессознательного в изображении героев и в осмыслении ими жизненных фактов. Катюша поднимается на уровень рефлексии по поводу бессознательного. И в том, и в другом случае важнейшую роль играет финал. Если Анна столь же бессознательно кончает с собой, то Катюша мстит Нехлюдову отвергая его предложение руки и сердца и приходит к осознанию бессознательных мотивов собственных действий. Рациональность осмысления или ее рефлексивность реализуется у Толстого посредством прихода к Богу. В этом смысле жизнь у Толстого бессознательна и импульсивна, осмысление и осознание возможно только путем понимания истинности веры. Живущие духовной жизнью люди обычно задают себе этот вопрос, когда не понимают смысл жизни.

Актуальность проблемы исследования состоит в том, что материал научной статьи обогатит психологическую науку о бессознательном поведении человека, внесет ясность в проблему использования бессознательного психического в произведениях художественной литературы.

Научная новизна работы заключается в том, что, несмотря на многолетний опыт изучения романов «Анна Каренина» «Воскресение» в психоаналитическом аспекте, а также обращения к образам романов на занятиях по общей психологии в Бакинского славянского университета, не проводилось обобщающих аналитических работ.

Практическая значимость исследования состоит в том, что его материалы и результаты могут быть использованы в будущих работах по психоанализу художественной литературы.

Литература

1. Андреева Е. П. Толстой художник в последний период деятельности. Воронеж: ВГУ, 1980, 270 с.
2. Выготский Л. С. Искусство и психоанализ // Классический психоанализ и художественная литература. СПб.: Питер, 2002.
3. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта // Психология мышления. М., 1965.
4. Кулешов Ф.И. Л.Н. Толстой: из лекций по русской литературе XIX в. - Брянск, 1978.

5. Лун А. Н. Психология творчества. М.: Наука, 1978.
6. Пиаже Ж. Психология интеллекта. СПб, 2003, 192 с.
7. Толстой Л. Н. Анна Каренина // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в 22 томах. Том 8. М.: Художественная литература, 1981, 495 с. Том 9. М.: Художественная литература, 1982, 462 с.
8. Толстой Л.Н. Воскресение. – М.: Эксмо, 2018. – 576 с.

A.P. Əliyeva

**Lev Tolstoyun “Anna Karenina”, “Diriliş” əsərlərinin
əsas qəhrəmanlarının psixoloji təhlili
Xülasə**

Məqalə L. N. Tolstoyun “Anna Karenina”, “Diriliş” romanlarının baş qəhrəmanlarının obrazlarının psixoloji təhlilinə həsr olunub. Anna da, Katyuşa da həyatın dolğunluğuna can atırlar. Eyni zamanda da bu obrazlar bir birindən fərqlənir. Annanın vicdan əzabı cəkməsi və həyata maksimalizm mövqeyindən yanaşaraq, sevgisinin təsdiqini hər an gözləyən biridir. Təsdiq isə obyektiv amillərdən deyil, onun daxili psixoloji halından asılıdır. Bu isə onu öncədən destruktiv proqramlaşdırıb, tanatos instinktinin üstünlüyü ilə ölümə məhkum etmişdi. Stiv isə həyata yüngül yanaşan, pragmatik bir obrazdı.

A.P. Aliyeva

**Psychological analysis of the main heroines of Leo Tolstoy’s works “Anna
Karenina”, “Resurrection”
Summary**

Psychological analysis of the main heroines of L.N. Tolstoy’s works “Anna Karenina”, “Resurrection”. Dedicated to the psychological portraits of Anna Karenina and Katyusha Maslova, the protagonists of L. N. Tolstoy's “Anna Karenina” and “Resurrection”. The protagonists of both works are distinguished by the integrity of their characters. When Katyusha Maslova was imprisoned, her character changed and she hated her life. When he was sent into exile, his soul was resurrected. Anna and Katyusha have a lot in common. Their similarities manifest themselves differently and in different ways in different situations. They both long for the fullness of life.

Redaksiyaya daxil olub: 06.05.2024

UOT 159.9

ƏTRAF MÜHİTİN İNSANIN PSIXİ SAĞLAMLIĞINA TƏSİRİ

Şəfəq İslam qızı İslamova

Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi

Orcid: 0009-0004-0546-3220**E-mail:** sh.islamova@mail.ru**Heyran Məmməd qızı Zeynalova**

Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi

Orcid: 0009-0005-4608-3627**E-mail:** zcavidz@mail.ru

Açar sözlər: Psixi sağlamlıq, emosional sağlamlıq, koqnitiv sağlamlıq, sosial sağlamlıq, fiziki mühit, biophilia hipotezi.

Ключевые слова: Психическое здоровье, эмоциональное здоровье, когнитивное здоровье, социальное здоровье, физическая среда, гипотеза биофилии.

Key words: Mental health, emotional health, cognitive health, social health, physical environment, biophilia hypothesis.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 39-cu maddəsinə əsasən, hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır. Həmçinin “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 3-cü maddəsinə əsasən, əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində dövlətin başlıca vəzifələrindən biri də ətraf mühitin qorunması və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsidir.

Psixi sağlamlıq – insanın psixi durumu, davranışlarının tənzimlənməsi, eyni zamanda sosial və bioloji amillərin təsiri ilə xarakterinin düzgün formalaşması deməkdir. Psixi sağlamlıq insanın özünə və ətrafındakı insanlara olan münasibətində, ümumilikdə bütün həyatı boyu müxtəlif hadisələrə, sosial və iqtisadi çətinliklərə qarşı münasibətində özünü büruzə verir. Psixi sağlamlıq sosial-iqtisadi vəziyyətlə yanaşı, həm də insanın fiziki sağlamlığı ilə sıx bağlıdır. Psixi sağlamlıq, insanın hissiyyatlarını, düşüncələrini və davranışlarını sağlam şəkildə idarə etmək, gündəlik işlərini yerinə yetirmək, normal fəaliyyət göstərmək və müxtəlif problemlərlə məqsədyönlü şəkildə mübarizə aparmaq qabiliyyətidir. Psixi sağlamlıq - yalnız psixi xəstəliklərin olmaması deyil, həm də ümumi rifah halı və yaşam keyfiyyətinin yüksək olması deməkdir. (Sağlam bədəndə sağlam ruh olar).

Psixi sağlamlığın əsas komponentləri bunlardır:

Emosional sağlamlıq: Duyğuları idarə etmək və sağlam şəkildə ifadə etmək qabiliyyəti ilə əlaqəlidir.

Kognitiv sağlamlıq: Yaxşı düşünmə, qərar verə bilmə və problemi həlletmə bacarıqları deməkdir.

Sosial sağlamlıq: Ətrafdakılarla sağlam münasibətlər qurmaq qabiliyyətidir.

Dözümlülük: Həyatın çətinlikləri ilə üzləşərkən ruhən dözümlülük nəzərdə tutulur.

Ümumiyyətlə, ətraf mühitin insanın psixi sağlamlığına təsiri çox əhəmiyyətli bir mövzudur və bunun müxtəlif aspektləri vardır. İnsanın yaşadığı mühit - onun stress səviyyəsi, əhvalı, motivasiyası və ümumi psixoloji vəziyyəti üzərində böyük təsir göstərə bilər. Bu təsir

müxtəlif yollarla baş verir:

Fiziki mühit: Təmiz, səliqəli və yaxşı təşkil edilmiş mühit insanın özünü daha sakit və mə-nəvi cəhətdən daha yaxşı hiss etməsinə kömək edir. Əksinə, çirklənmiş, sıx və qarışıq mühit stresi və narahatlığı daha da artırır.

Təbiətlə əlaqə: Təbiətə çıxmaq, park və ya meşə kimi yaşıl sahələrdə vaxt keçirmək in-sanların stresini azaltmağa və psixi sağlamlığını yaxşılaşdırmağa yardım edir. Bu – “*biop-hilia*” hipotezi adlanır, yəni insanların təbiətlə dərin bir əlaqəsi olduğunu və bu əlaqənin psi-xoloji rifahı daha da artırdığını bildirir. “Biophilia” hipotezi, biolog və tədqiqatçı Edward O. Wilson tərəfindən 1984-cü ildə irəli sürülmüş bir konsepsiyadır. Bu hipotez, insanların bioloji olaraq təbiətlə dərin bir əlaqəyə malik olduğunu və bu əlaqənin bizim psixoloji, fiziki və so-sial rifahımıza müsbət təsir etdiyini iddia edir. Biophilia hipotezi bir sıra fikirləri özündə cəm-ləşdirir:

Təbiətə meyl: İnsanlar təbiətdə vaxt keçirməkdən, təbiət mənzərələrini seyr etməkdən və təbiətdəki səsləri belə eşitməkdən zövq alırlar. Bu, insanın stress səviyyəsini azaltmağa və ümumi sağlamlığını yaxşılaşdırmağa kömək edir.

Təbiətlə əlaqənin sağlamlığa təsiri: Məlumdur ki, təbiətlə daha çox əlaqədə olan insanlar daha az stresli, xəstəliklərə davamlı və daha sağlam olurlar.

Ekoloji və psixoloji sağlamlıq arasındakı əlaqə: Biophilia – həm də ekoloji və təbiəti qo-rumaq kimi davranışların artmasına səbəb olan insanların, təbiətə olan dərin bağlılığını izah edir. Onların ideyaları psixologiya və ictimai sağlamlıq sahələri ilə yanaşı, şəhərsalma, mü-həndislik və bu kimi sahələrdə geniş tətbiq olunur və təbiətin insan sağlamlığı və rifahına olan təsirlərini dərinləşdirmək məqsədilə aparılan araşdırmalara təkan verir. (Təbiət mənzərəli həyati olan binaların tikilməsinə üstünlük verilir).

Müasir dövrdə dizayn və arxitektura – həm yaşayış yerlərində və həm də ofislərdə təbiətə inteqrasiya edərək, insanların rifahını artırmağa çalışır. Bu proses otaqlarda təbiət elementləri, təbiət mənzərəli şəkillər və bitkilərlə bəzədilmiş iç məkanlar vasitəsilə də həyata keçirilir. (Təbiət təsvirli divar kağızları və sanki təbiətə açılan pəncərə şəkilləri buna misaldır).

Bu amillərin hər biri insanların günlük həyatında, psixoloji sağlamlığında mühüm rol oy-nayır. Ətraf mühitə, təbiətə qayğı göstərmək və onu yaxşılaşdırmaq - şəxsi rifahı və cəmiy-yətin sağlamlığını artırmaq üçün atılan əsas addımlardan biridir.

Psixi sağlamlığı qorumaq üçün vacib məsləhətlər:

Aktiv olmaq: Fiziki aktivlik endorfin (xoşbəxtlik hormonu) səviyyələrini artırır və stresi azaldır.

Sağlam qidalanma: Balanslı qidalanma beyin funksiyasını və ümumi sağlamlığı dəstək-ləyir.

Kifayət qədər yuxu almaq: Yaxşı yuxu ruhi sağlamlıq üçün vacibdir, çünki bu, beyinin və bədənin bərpa olunmasına kömək edir.

Sosial əlaqələr qurmaq: Dostlarla və ailə ilə müntəzəm olaraq vaxt keçirmək psixi sağ-lamlığı dəstəkləyir.

Psixoloqlardan kömək almaq: Psixi sağlamlıq problemləri ilə mübarizə aparmaqda təc-rübəli psixoloqlardan kömək almaq faydalı olar.

Stressin idarə edilməsi: Meditasiya ilə, yoqa ilə və ya həyatımızdakı stress amillərini idarə etmək üçün digər yollar axtarmaqla stressi azalda bilərik. (Təbiət qoynunda edilən meditasiya

və yoqa hərəkətləri daha effektiv olur).

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə ətraf mühitin insanın psixi sağlamlığına təsiri məsələsi getdikcə daha çox diqqət çəkir. Urbanizasiyanın artması, təbiətdən uzaqlaşma və gündəlik həyatın stressləri insanın psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Bu kontekstdə, təbiətlə əlaqənin insanın rifahına və psixoloji sağlamlığına müsbət təsir göstərməsi aktuallığını qoruyur. Təbiətlə təmasın insanın stress səviyyələrini azaltdığı, zehni yorğunluğu aradan qaldırdığı və ümumi həyat keyfiyyətini artırdığı barədə çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır.

Problemin yeniliyi. Məqalədə insanların bioloji olaraq təbiətlə dərin bir əlaqəyə malik olduğu və bu əlaqənin psixoloji, fiziki və sosial rifaha müsbət təsir etdiyi iddia edilir. Bu iddia yeni yanaşmaları və tədqiqat metodlarını özündə birləşdirir. Ənənəvi olaraq, psixi sağlamlıq problemləri əsasən dərman və terapiya ilə müalicə edilərkən, təbiətlə təmasın alternativ və tamamlayıcı bir metod olaraq təqdim edilməsi yeni bir yanaşma sayılır. Təbiətlə əlaqənin insanın beyin fəaliyyətinə, hormon balansına və ümumi emosional vəziyyətinə təsiri barədə aparılan yeni tədqiqatlar bu sahənin yeniliyini və aktuallığını daha da artırır. Həmçinin, bu məqalədə təbiətlə əlaqənin müxtəlif yaş qruplarına, cinslərə və sosial qruplara necə təsir etdiyi barədə ətraflı məlumat verilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Bu mövzu üzərində aparılan tədqiqatların praktik əhəmiyyəti çox böyükdür. Xüsusilə, psixi sağlamlıq sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün təbiətlə əlaqənin insanın rifahına təsiri barədə məlumatlar dəyərli bir qaynaq olacaqdır. Məqalə bu mövzuda araşdırma aparən gənc tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar üçün faydalı olacaqdır. Onlar bu məqalədən istifadə edərək, öz tədqiqatlarını daha geniş spektrdə və müxtəlif metodlarla apara bilərlər. Təbiətlə əlaqənin psixi sağlamlığa təsirinin praktik tətbiqi, şəhərsalma siyasətçiləri və ətraf mühitin qorunması üzrə fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları üçün də əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2003.
2. Məmmədov Q. Ş. Xəlilov M. Y. Ensiklopedik ekoloji lüğət. Bakı: Nurlan, 2008.
3. Xəlilov İ.Ə. Hacıyeva A.N. Kitab-Ekologiya-2. Bakı: Mütərcim, 2009.
4. Məmmədov Q.Ş. Xəlilov M.Y. Ekologiya, ətraf mühit və insan. Bakı: Mütərcim, 2006.
5. Белов С.В. Бабинов Ф.А. Охрана окружающей среды. Москва: Верс, 2019.

Ш.И. Исламова, Х.М. Зейналова

Влияние окружающей среды на психическое здоровье человека

Резюме

В статье утверждается, что человек биологически глубоко связан с природой и что эта связь положительно влияет на психологическое, физическое и социальное благополучие. Статья является важным вкладом в изучение влияния окружающей среды на психическое здоровье человека. Психическое здоровье – это психическое состояние человека, регуляция его поведения и одновременно правильное формирование его ха-

рактера под влиянием социальных и биологических факторов. Психическое здоровье проявляется в отношении человека к себе и окружающим его людям, в целом, в его отношении к различным событиям, социальным и экономическим трудностям на протяжении всей его жизни.

Sh.I. Islamova, H.M. Zeynalova

The influence of environment on human mental health

Summary

The article argues that humans are biologically deeply connected to nature and that this connection has a positive effect on psychological, physical and social well-being. The article is an important contribution to the study of the influence of the environment on human mental health. Mental health means a person's mental state, regulation of their behavior, and at the same time the correct formation of their character under the influence of social and biological factors. Mental health manifests itself in a person's attitude towards himself and the people around him, in general, in his attitude towards various events, social and economic difficulties throughout his life.

Redaksiyaya daxil olub: 05.05.2024

UOT 159.9

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRDƏ PERFEKSİONİZM FENOMENİ

Firuzə Ziyad qızı Musaoğlu*Xəzər Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0008-7401-9907**E-mail:** musaoglufiruz@gmail.com

Açar sözlər: *perfeksionizm, evlilik məmnuniyyəti, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, münasibət, ailə.*

Ключевые слова: *перфекционизм, удовлетворенность браком, межличностные отношения, отношения, семья.*

Keywords: *perfectionism, marital satisfaction, interpersonal relationships, relationship, family.*

Bu məqalə ailədaxili münasibətlərdə perfeksionizm və evlilik məmnunluğu arasındakı mürəkkəb əlaqəni araşdırır. Empirik tədqiqat və nəzəri çərçivələrin sintezinə əsaslanaraq, fərdi mükəmməllik meyllərinin evlilik daxilində dinamika və ümumi məmnuniyyətə necə təsir etdiyini araşdırır. Qeyri-real standartlar, özünütənqid və səhvlərlə bağlı narahatlıqlarla səciyyələnən perfeksionizm, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə əhəmiyyətli təsir göstərir. Perfeksionizmin müxtəlif ölçülərini, o cümlədən özünəyönlü, başqalarınayönlü və sosial olaraq təyin edilmiş mükəmməlliyi tədqiq etməklə, bu tendensiyaların ailədaxili münasibətlər kontekstində özünü necə göstərdiyini və partnyorların qarşılıqlı əlaqəsinə, ünsiyyət modellərinə və emosional rifahına necə təsir etdiyini aydınlaşdırır (1). Bundan əlavə, məqalədə perfeksionizmin evlilik məmnunluğuna təsirinin formalaşmasında gender, mədəniyyət və kontekstual amillərin rolu araşdırılır.

Perfeksionizm fenomeni. Perfeksionizm bir çox hallarda insan həyatının iş, təhsil və ya digər sferalarında daha yüksək statistik nəticələr qazanmasında əhəmiyyət daşıyan faktor kimi çıxış edə bilər. Lakin bəzi hallarda isə bu xüsusiyyət bizim üçün kifayət qədər neqativ nəticələr yarada bilər. Həyatın müxtəlif məqamlarında perfeksionizmin bu və ya digər şəkildə mühüm əhəmiyyət daşıyan arzuolunmaz hallara səbəb olduğunu müşahidə edə bilərik. Bütün bunlar bəzən perfeksionizmə şəxsiyyət zəifliyi faktoru kimi baxılmasına istiqamət verir. Perfeksionist bir şəxs özünə və ya ətrafındakı insanlara qarşı qeyri-real tələb və gözləntilər formalaşdırmaqla, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə və öz "mən"inə qarşı münasibətdə ciddi konfliktlər yaşaya bilər. Bu çərçivədən baxıldıqda, perfeksionizm stress və uğursuzluq amillərinə qarşı, nəinki dözülməz və narahatedici olur, həm də şəxsiyyətin həyata qeyri-adekvat yanaşma tərzini formalaşdırmasına da zəmin yaradır (2). Perfeksionistlərin özünəməxsus ehtiyacları və generalizə edilmiş meylləri fərqli kontekslərdə ifadə olunur. Nəticədə isə mövcud tələb və meyillərin fəsadlarının profilaktikası və ya həlli üsullarının müəyyən edilməsi məqsədilə, onların terapevtik kontekstdə izlənilməsinə ehtiyac yaranır (3).

Perfeksionizmin başlıca konseptuallaşdırma meyarı həyatın bir çox aspektlərində mükəmməl və səhvsiz çıxış etmə tələbatının olması kimi müəyyən edilir (2). Perfeksionizm həmçinin bir sıra əlamətlərlə xarakterizə edilən şəxsiyyət xüsusiyyəti hesab olunur: qüsursuz davranış

və qərarlar sərgiləməklə bağlı daim zehnin məşğul olması, şəxsi potensialından qeyri-real dərəcədə yüksək performans standartları təyin etmək, özünün və ya ətrafındakı insanların davranış və düşüncələrinə həddindən artıq tənqidi formada yanaşmaq (4). Araşdırmaların nəticələri göstərir ki, perfeksionizmin konseptuallaşdırılmasında ən optimal variant çoxölçülü kimi qavranılmasıdır (5). Həmçinin perfeksionizmin digər formaları hər biri spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Çoxölçülü perfeksionizmlə bağlı ən mühüm və əhatəli formada tədqiq edilmiş konsepsiyalardan biri Hewitt və Flett-in (1991) modelidir. Qeyd edilən model perfeksionizm xüsusiyyəti daşıyan şəxsləri üç kateqoriyada qruplaşdırır:

1. Sosial sferada təyin edilmiş perfeksionizm xüsusiyyətinə sahib şəxslər: Bu şəxslərin inancları ondan ibarətdir ki, digər insanlar onlara qarşı yüksək gözləntilərə sahibdirlər. Şəxs düşünür ki, əgər onunla bağlı digərlərinin təyin etdiyi yüksək standartlara cavab verməzsə, bu halda yetərsiz qalmış olar. Nəticədə bu hal şəxsin psixi durumuna təsir edir, çünki şəxs həmin standartlara cavab verə bilməmək qorxusuna və mənfi qiymətləndirmə ilə bağlı narahatlıqlara sahib olur.

2. Digəryönlü perfeksionistlər: Bu kateqoriyaya uyğunlaşdırılmış şəxslər əsasən başqa insanlara qarşı hədsiz tələbkarlıqları ilə nəzərə çarpırlar. Onlar başqalarına qarşı yüksək gözlənti və tələblər qoya bilirlər. Nəticədə isə ətraflarında olan insanları sadəcə özlərinin perfeksionist görüşləri əsasında və özlərinin təşkil etdikləri yüksək standartlara əsasən mühakimə edə bilirlər.

3. Özünəyönlü perfeksionistlər: Buraya aid edilənlərin başlıca xüsusiyyətləri, özlərinə qarşı çox yüksək gözlənti və standartlar təyin etmələridir. Beləliklə, özünə yüksək şəxsi standartların müəyyən edən şəxs mükəmməl və qüsursuz olmağa can atır. Bu hal isə həm adaptiv, həm də bəzi məqamlarda maladaptiv ola bilər. **Çoxölçülü perfeksionizm və ailədaxili münasibətlər.** Tarixi nöqtəyi-nəzərlə yanaşsaq, perfeksionizm adaptasiya və psixopatoloji problemlərlə sıx əlaqəli hesab edilən birölçülü xüsusiyyət kimi nümayiş edilmişdir (6, s. 17-25). Perfeksionizmin dominant modeli isə aktual dövrdə çoxölçülü xüsusiyyətə malik olmasıdır. Bu xüsusiyyət müvafiq olaraq, adaptiv perfeksionizmi, qeyri-adaptiv perfeksionizmdən fərqləndirməyə imkan verir (7).

Çoxölçülü perfeksionizm anlayışının şəxsiyyətlərarası münasibətlərə təsiri və onunla əlaqəsi aydın məsələdir (8). Həm ailə və cütlük münasibətlərindən məmnunluğa, həm də sosial və digər mühüm zonalarda perfeksionizmin təsirini bir çox hallarda hətta aydın görə bilərik. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin ilk forması ailə sosial mühitində yaranması nəzərə alınarsa, perfeksionizm cəhətinə diqqət yetirilməsi tələbi meydana çıxır. Hətta evli cütlüklər arasındakı münasibətlər və ümumilikdə ailədaxili münasibətlər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin ən leqitim forması hesab edilə bilər. Buna görə də burada perfeksionizmin təsir dairəsi daha sıx və aydın formada olur. Səbəbi isə budur ki, digər yönlü perfeksionizmə, başqalarından qüsursuz olmağı tələb etmək, başqa şəxslərə qarşı cəza tətbiq etmək, gözləntiləri qarşılanmadıqda həmin şəxsə və ya şəxslərə qarşı konfliktli münasibət bəsləmək kimi sabit şəxsiyyətlərarası meyl olaraq yanaşılır. Perfeksionizmin, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə təsiri və bu konfigurasiya daxilindəki nəticələrə dair araşdırmalar fundamental mərhələdədir. Bu konsepsiya ilə bağlı bir çox məsələlər hələ də araşdırılmalı və tədqiqatlar əsasında təhlil olunmalıdır. Həyata keçirilən ümumi tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, perfeksionizm ilk növbədə, konstruktiv düşüncənin minimal həddini əhatə edən irrasional inancların olması ilə əlaqələndirilir.

Bu araşdırma zamanı müşahidə edilən və əks reaksiya şəklində meydana çıxan davranışların analizi bir sıra nəticələr əldə edildi. Belə ki, istər özünə yönəlmiş, istərsə də digər yönlü perfeksionizm ünsiyyət üslubu və münasibətlərə cavab reaksiyası kimi xüsusi münasibət tərzilə bağlı deyildir (9).

Perfeksionizmin şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə əks olunması. Şəxsiyyətə xas xüsusiyyətlərdən biri kimi mükəmməllik fenomenini əsas götürdükdə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsi inkar edilməz faktora çevrilir. Bu faktor isə özlüyündə, tez-tez yüksək standartlar təyin etməyi, özünə və başqalarına qarşı sərt şəkildə tənqidi yanaşmağı əhatə edir. Qeyd edilən ünsürlər də öz növbəsində bilavasitə şəxsiyyətlərarası sağlam münasibətlərin qurulması, saxlanılması və qorunmasında maneələrə yol açmağa bilər. Perfeksionizm və şəxsiyyətlərarası problemlər arasındakı əlaqəyə şəfqət duyğusunun zəif olması vasitəçilik edə bilər. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, özünə mərhəmətin artırılması perfeksionizm xüsusiyyətinin idarə edilməsində faydalı ola bilər (10). Bu nümunələri təhlil etmək və anlamaq fərdlərə perfeksionizm meyillərinin, onların münasibətlərinə təsirini dərk etməyə və daha sağlam şəxslərlərarası qarşılıqlı əlaqə üzərində işləməyə kömək edə bilər (11). Bununla bağlı bir sıra tədqiqatlar həyata keçirilmişdir. Belə ki, Strauss, evli cütlüklərin şəxsiyyət portretlərinin həm əks cinsli valideynlərin, həm də eyni cinsli valideynlərin portretlərinə çox oxşar olmasını müəyyən etdi (12,39-55). Tədqiqat zamanı təlimatlara əsasən tədqiqatda iştirak edən şəxslərin digərlərinin və əks cinsdən olan valideynlərinin adlarını və ünvanlarını dolğun şəkildə təqdim etmələri tələb olunurdu. Tədqiqat iştirakçılarının valideynləri və partnyorları arasında faktiki oxşarlıqla əlaqədar olaraq diqqət çəkən nəticələr qeydə alındı. Cütlüklər və valideynlər arasında faktiki oxşarlıqla bağlı nəticələr onu deməyə əsas verir ki, insanların seçdikləri partnyorlar bəzi tələblər daxilində əks cinsli valideynlərinin müəyyən əlamətlərini təkrarlayır (13, s. 96-113). Fərdlərin öz əks cinsli valideynlərinə bənzəyən partnyor axtarışında olması "həyat yoldaşı seçiminin psixanalitik nəzəriyyəsi" və həmçinin "şablon uyğunluğu fərziyyəsi" kimi etiketlenmişdir. Bu isə o deməkdir ki, əks cinsdən olan valideyn partnyoru müəyyən etmək üçün şablon kimi istifadə olunur. Həyat yoldaşı kimi çıxış edən tərəfdaş seçimi (14).

Evlilik məmnunluğu və perfeksionizm. Perfeksionizm cütlüklər arasındakı evlilik məmnunluğunda dinamikaya kompleks təsir göstərə bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, müəyyən perfeksionizm növləri, xüsusən də digər yönümlü perfeksionizm və sosial sferada təyin olunan perfeksionizm kimi şəxsiyyətlərarası dəyişənlər münasibətlərdən məmnunluqla mənfə istiqamətdə əlaqələndirilir. Bu o deməkdir ki, fərdlər partnyorlarının qüsursuz olmasını gözlədikdə və ya partnyorlarının onlardan mükəmməl olmasını gözləməsi inancına sahib olduqda, bu, evlilikdə məmnunluğun azalmasına gətirib çıxara bilər (15). Digər bir tərəfdən yanaşdıqda, fərdlərin özlərini yüksək standartlara uyğun tutduqları hallarda, yəni özünəyönlü perfeksionizm xüsusiyyətinə sahib olduqda, bunun münasibətlərdən məmnunluqla müsbət əlaqədə olduğu aşkar edilmişdir. Bununla belə, bu göstərici, ailədə övladın da olması kimi digər amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Səbəb isə onunla izah edilə bilər ki, uşaqların böyüdülməsi münasibətlərin keyfiyyətinin enişə doğru irəliləməsi ilə əlaqələndirilir və perfeksionizmin evlilik məmnunluğuna təsirini azalda bilər (16,13-23). Bütövlükdə bu konsepsiyaya diqqət yetirsək, mükəmməl və qüsursuz olmağa can atmaq münasibətin bəzi aspektlərində faydalı nəticələr qazandırsa da, gözləntilərin təzyiqi, istər onun təyin olunması, istərsə də partnyor tərəfindən

qəbul edilməsi, nikah dinamikasını gərginləşdirə bilər (17). Evli cütlüklərin gözləntiləri mövzusunda şəffaf ünsiyyət qurmaları və ya bunun üçün cəhd etməsi, inkişafı qüsursuzluqdan daha yüksək qiymətləndirən dəstəkləyici mühit yaratmaq məqsədilə, birlikdə işləmələri vacib nüansdır (18, s. 361-391).

Problemin aktuallığı. Perfeksionizm mövzusu ailədaxili münasibətlər kontekstində çox aktualdır. Səbəb isə ondan ibarətdir ki, bu, ailə vahidi daxilində ümumi dinamikaya ciddi təsir göstərə bilər və bu da ailə üzvlərinin qarşılıqlı əlaqəsində öz əksini tapacaqdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalənin mövzusu son dövrlərdə bir çox məqalələrin və tədqiqat proseslərinin başlıca araşdırma mövzusu olmuşdur.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Ailədaxili münasibətlərdə perfeksionizm fenomenini praktik əhəmiyyət daşıyır. Ailə vahidində ünsiyyət, qarşılıqlı anlaşma və ailənin ümumi rifahını yaxşılaşdırmaq üçün çeşidli yollarla tətbiq edilə bilməsi mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Flett & Hewitt, 2002, Frost et al., 1990.
2. Hewitt & Flett, 2002.
3. "Perfectionism: a relational approach to conceptualization, assessment, and treatment"; Paul L. Hewitt, Gordon L. Flett, Samuel F. Mikail, 2017.
4. Flett & others, 1989, Frost & others, 1993, Hewitt & Flett, 1990.
5. Enns & Cox, 2002.
6. Eker, D., Akar, H. ve Yıldız, H. (2001). Çok boyutlu algılanan sosyal destek ölçeğinin faktör yapısı, geçerlik ve güvenirliği. Türk Psikiyatri Dergisi, 12(1), 17-25
7. Stoeber & Otto, 2006.
8. "Multidimensional perfectionism and narcissism: Grandiose or vulnerable?", Personality and Differences, July 2015.
9. McCreary, Joiner, Schmidt, & Ialongo, 2004.
10. Sadeghi MSJM, Mootabi F, Dehghani M. Couple's personality similarity and marital satisfaction. Contemp Psychol. 2016; 10:67–82.
11. Feeney, J. A. Attachment, marital interaction and relationship satisfaction: A diary study. Personal Relationships, 2002, 9, 39-55.
12. Güven, N. (2005). İlişkilerle ilgili bilişsel çarpıtmalar ve evlilikte problem çözme becerilerinin evlilik doyumu ile ilişkisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ф.З. Мусаоглу

Феномен перфекционизма в семейных отношениях Резюме

В данной статье рассматривается сложная взаимосвязь перфекционизма и брачного удовлетворения в семейных отношениях. Основываясь на синтезе эмпирических иссле-

дований и теоретических основ, он исследует, как индивидуальные тенденции перфекционизма влияют на динамику брака и общую удовлетворенность. Перфекционизм, характеризующийся нереалистичными стандартами, самокритикой и опасениями по поводу ошибок, оказывает значительное влияние на межличностные отношения. Исследуя различные аспекты перфекционизма, в том числе перфекционизм, ориентированный на себя, на других и социально предписанный, выясняется, как эти тенденции проявляются в контексте семейных отношений и как они влияют на взаимодействие партнеров, модели общения и эмоциональное благополучие. Кроме того, в статье рассматривается роль гендерных, культурных и контекстуальных факторов в формировании влияния перфекционизма на удовлетворенность браком. Это подчеркивает важность рассмотрения как индивидуальных, так и диадических точек зрения, чтобы понять сложность перфекционизма между парами. Наконец, этот всесторонний обзор подчеркивает важность признания и устранения перфекционистских тенденций в обеспечении удовлетворенности браком и благополучия отношений. Понимая нюансы взаимодействия между перфекционизмом и динамикой супружеских отношений, супружеские пары могут более эффективно решать проблемы и развивать партнерские отношения, построенные на прочной основе.

F.Z. Musaoğlu

The phenomenon of perfectionism in family relationships Summary

This article examines the complex relationship between perfectionism and marital satisfaction in family relationships. Based on a synthesis of empirical research and theoretical frameworks, it examines how individual perfectionism tendencies influence marital dynamics and overall satisfaction. Perfectionism, characterized by unrealistic standards, self-criticism, and concerns about mistakes, has significant implications for interpersonal relationships. Through an exploration of various dimensions of perfectionism, including self-oriented, other-oriented, and socially prescribed perfectionism, the article elucidates how these tendencies manifest within the context of marriage and affect couples' interactions, communication patterns, and emotional well-being. Moreover, the article examines the role of gender, culture, and contextual factors in shaping the impact of perfectionism on marital satisfaction. It highlights the importance of considering both individual and dyadic perspectives in understanding the complexities of perfectionism within couples. Ultimately, this comprehensive analysis underscores the significance of recognizing and addressing perfectionistic tendencies in promoting marital satisfaction and relational well-being. By understanding the nuanced interplay between perfectionism and relationship dynamics, couples can navigate challenges more effectively and cultivate resilient, fulfilling partnerships.

Redaksiyaya daxil olub: 12.04.2024

UOT 159.9

PSIXOLOGİYADA FOBİYA PROBLEMİ VƏ PSIXOTERAPİYASI**Tamilla Kərim qızı Məmmədova***Xəzər Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0009-5683-2811**E-mail:** tamilla.mammadova2022@khazar.org**Key words:** *anxiety disorder, phobia, treatment, psychotherapy, psychopharmacology***Açar sözlər:** *narahatlıq pozğunluğu, fobiya, müalicə, psixoterapiya, psixofarmakologiya***Ключевые слова:** *тревожное расстройство, фобия, лечение, психотерапия, психофармакология.*

Anxiety is a mood state characterized by worry, fear and somatic symptoms. The term “anxiety” refers to feelings of unease, tension, nervousness, apprehension, that individuals often experience in response to something they view as challenging – public speaking, a job interview, or any number of other stress-inducing events. Although anxiety is an adaptive way of coping with various stressors and problems in the world, when anxious feelings such as worry and fear continually disrupt daily life, it can develop into an anxiety disorder (1).

Anxiety disorders are the most common of mental disorders characterized by persistent and excessive fear, as well as dysfunctional behavioral changes that can significantly disrupt a person's daily life and can affecting people of all ages. According to the American Psychiatric Association, anxiety is a natural reaction to stress and can be beneficial in certain situations, for example during an exam or similar high-pressure situations, where it may enhance focus and performance. This natural reaction is part of the body's fight-or-flight mechanism, and it can alert us to dangers (2, s.7).

According to two primary classification systems, The International Classification of Diseases (ICD-11) by the World Health Organization (3, s.10) and The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5) by the American Psychiatric Association (APA) there are several types of anxiety disorders: generalized anxiety disorder (GAD), panic disorder, agoraphobia, specific phobia, social anxiety disorder (social phobia), separation anxiety disorder and selective mutism (4, s.2).

Phobia is a most common type of anxiety disorder that causes an individual to experience excessive and irrational fear about a specific object, situation, activity, persons, living creature or place (1). Even though individuals with phobias understand that their fears are not rational, they still struggle to manage the persistent feelings of anxiety and fear, making them feel helpless and out of control (5). According to American Psychiatric Association (APA, 2013) phobias can be divided into three specific types:

1. Specific phobia - is characterized by a persistent fear of certain objects, situations, or activities. People with specific phobia are aware that there is no real danger, yet they feel powerless to stop their irrational fear (6, s.14). Specific phobias often relate to fears of animals, high places, insects, germs, darkness, thunderstorms, public transport, illness, lifts, and procedures related to dentistry or medicine. There are also physical symptoms associated with specific phobias, including increased heart rate, sweating, trembling or shaking,

shortness of breath, feeling dizzy or lightheaded, experiencing chills or hot flashes, chest pain, and numbness (7).

2. Social phobia also known as social anxiety disorder is a severe mental health condition that begins before or during adolescence and characterized by excessive fear of humiliation or rejection in social situations such as public speaking, voicing opinions or interacting with unfamiliar people. Social phobia is associated with significant impairment in social functioning, as well as a reduced quality of life and has physical symptoms such as blushing, trembling, stomach pain, fast breathing, nausea, tense muscles, dry throat, sweating, difficulty speaking, dizziness, cold or clammy hands, shortness of breath, and gastrointestinal discomfort (8, s. 6).

3. Agoraphobia is a mental disorder, characterized by symptoms of anxiety and fear of being in situations where escape might be difficult and the person perceives their environment to be unsafe. These situations include public transport, shopping centers, crowds and queues, or simply being outside their home on their own. When a person with agoraphobia is faced with a stressful situation, they often encounter panic attack symptoms. However, not every individual with agoraphobia has experienced panic attacks in their past (9).

According to DSM-5, there are five subtypes of phobias: animal, natural environment, blood-injection-injury, situational and others fears associated with loud sounds or costumed characters (4). Animal and natural environment subtypes were reported to be the most prevalent (6, s. 7).

Based on the specific phobia and associated symptoms, mental health professionals might recommend psychotherapy, medication or their combination. There are several psychotherapeutic approaches for phobias:

- Cognitive Behavioral Therapy is a counseling approach that addresses problems by altering thought patterns and behaviors. It's particularly effective in developing strategies to manage phobias by teaching individuals to recognize negative thoughts that fuel fear. A key component of CBT, especially for treating simple phobias, is gradual exposure to the feared object or situation, known as desensitization or exposure therapy, which aims to reduce anxiety (10).

- Exposure Therapy for phobias is a type of cognitive behavioral therapy and highly effective psychological treatment that helps individuals confront their fears directly to reduce anxiety and avoidance behaviors associated with specific phobias. There are three types of exposure-based treatments such as: in vivo exposure, virtual exposure, systematic desensitization (10). Recent meta-analyses evaluating virtual reality exposure therapy (VRET) for agoraphobia and social phobia indicate its effectiveness is on par with traditional in vivo therapy. Wechsler's 2019 study, underscore VR's capability in treating a range of phobias without significant discrepancies from conventional methods (11). Furthermore, analyses by Morina support VRET as an effective alternative for specific phobias, demonstrating its ability to reduce anxiety and phobia symptoms (12).

- Eye Movement Desensitization and Reprocessing (EMDR) therapy uses rhythmic eye movements to help individuals in processing and healing from traumatic events. This approach is often used in the treatment of post-traumatic stress disorder (PTSD), though it has also shown efficacy in treating a range of other mental health issues, such as phobias (13, s.5).

• Mindfulness-based stress reduction, rooted in cognitive-behavioral therapy (CBT) principles, targets the alleviation of stress and anxiety symptoms through enhanced emotional regulation. By focusing on mindfulness techniques that encourage living in the present moment, this approach has been demonstrated to diminish emotional reactivity and lessen negative feelings among individuals suffering from social phobia (14).

The psychopharmacology is more commonly used for treating agoraphobia and social phobia, than specific phobias (10). Pharmacotherapy of phobic disorders includes:

1. Benzodiazepines (BZDs): diazepam, alprazolam, clonazepam and lorazepam.
2. antidepressants-selective serotonin reuptake inhibitors (SSRIs): paroxetine, sertraline, fluoxetine and serotonin nor-adrenaline reuptake inhibitors (SNRIs) venlafaxine.
3. monoamine oxidase inhibitors (MAOIs): phenelzine, moclobemide; β -adrenergic blockers, buspirone, gabapentin, pregabalin and D cycloserine (Singh, 2016).

For treating anxiety disorders, SSRIs (Selective Serotonin Reuptake Inhibitors) are highly favored over other types of antidepressants due to their comparable effectiveness. The selection of a specific SSRI is influenced by its side effects, potential drug interactions, and the patient's history of response to previous treatments (15).

Benzodiazepines are commonly used for managing acute anxiety and panic attacks, particularly for short-term relief in situations like fear of flying. Their effectiveness, is temporary, requiring dosing prior to encountering the phobia trigger. This limited duration of effect means that symptoms often fully return once the medication is discontinued. Additionally, benzodiazepines can cause several side effects, including nausea, headaches, sleep disturbances, stomach upset, sexual dysfunction, and increased anxiety (16).

Benzodiazepines provide effective short-term relief for anxiety but are problematic for long-term phobia management. Additionally, their high potential for dependency and tolerance increases the risk of misuse and withdrawal symptoms, complicating their use in ongoing phobia treatment (10).

Key findings according to Fedoroff & Taylor indicate that pharmacotherapies, particularly BDZs and SSRIs, exhibit significant short-term efficacy in treating social phobia compared to control conditions (17).

Medications, including tricyclic antidepressants, monoamine oxidase inhibitors, and benzodiazepines, can effectively treat phobic disorders like agoraphobia, especially when combined with behavioral therapy. However, their effectiveness may be hindered by high dropout rates and a risk of relapse after discontinuation, highlighting the need for careful selection and integration of both pharmacological and behavioral treatments (16).

Relevance of the article. This article is highly relevant as it addresses the prevalent issue of anxiety disorders, which are common across all ages and can severely disrupt daily life.

Scientific novelty of the article. This article introduces new insights into the comparative effectiveness of psychotherapy and psychopharmacology, offering a detailed analysis of modern therapeutic methods such as virtual reality exposure therapy and advancements in psychopharmacology.

Practical significance and application of the article. Practically, the findings from this article can greatly assist clinicians in optimizing treatment plans for phobia patients.

Literature

1. Kulkarni, M. B., Rane, M. R., & Pawar, M. S. (2020). Anxiety as a causal factor in the development of phobias. *International Journal of Indian Psychology*, 2021(3), 311-324
2. American Psychiatric Association. Anxiety Disorders. In: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 5th ed. Text Revision. American Psychiatric Association; 2022: pp. 215-231.
3. Stein, D. J., Szatmari, P., Gaebel, W., Berk, M., Vieta, E., Maj, M., ... & Reed, G. M. (2020). Mental, behavioral and neurodevelopmental disorders in the ICD-11: an international perspective on key changes and controversies. *BMC medicine*.
4. American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Washington, D.C.: Author.
5. Rofé, Y., & Rofé, Y. (2015). Fear and phobia: a critical review and the rational-choice theory of neurosis. *International Journal of Psychological Studies*, 7(2), 37.
6. Garcia, R. (2017). Neurobiology of fear and specific phobias. *Learning & memory*, 462-471.
7. Örengül, A. C., Meral, Y., & Görmez, V. (2019). Risk factors and comorbidity in childhood specific phobias. *Journal of Cognitive Behavioral Psychotherapies and Research*, 8(2), 81.
10. Singh, J., & Singh, J. (2016). Treatment options for the specific phobias. *International Journal of Basic & Clinical Pharmacology*, 5(3), 593–598. <https://doi.org/10.18203/2319-2003.ijbcp20161496>
14. Goldin, P. R., & Gross, J. J. (2010). Effects of mindfulness-based stress reduction (MBSR) on emotion regulation in social anxiety disorder. *Emotion*, 10(1), 83–91. <https://doi.org/10.1037/a0018441>
15. Öst, L. G. (1987). Age of onset in different phobias. *J Abnorm Psychol*, 96(3), 223-229. <https://doi.org/10.1037//0021-843x.96.3.223>
16. Cottraux, J. (2004). Combining psychological and pharmacological treatment for specific phobias. *Psychiatry*, 3(6), 87-89.
17. Fedoroff, I. C., & Taylor, S. (2001). Psychological and pharmacological treatments of social phobia: a meta-analysis. *Journal of clinical psychopharmacology*, 2021(3), 311-324.

T.K. Məmmədova**Fobiyaların müalicəsində psixoterapiya və psixofarmakologiyanın effekti
Xülasə**

Bu məqalə psixoterapiya və psixofarmakologiyadan istifadə edərək fobiyaların - gündəlik həyata əhəmiyyətli dərəcədə mane olan ciddi irrasional qorxuların müalicəsini araşdırır. Məqalə, koqnitiv davranış terapiyası (CBT), ekspozisiya terapiyası, zehinlilik terapiyası və göz hərəkətinin desensitizasiyası və yenidən işlənməsi (EMDR) kimi müxtəlif terapevtik üsulları, həmçinin benzodiazepinlər, SSRI və MAOİlər daxil olmaqla farmakoloji variantları əhatə

edir. Nəticə olaraq, məqalənin təhlili bu müalicə yanaşmalarının fobiya əlamətlərini effektiv şəkildə idarə etdiyini və bu narahatlıq pozğunluqlarının yaratdığı məhdudiyyətləri aradan qaldıra biləcəyini təsdiqləyir.

T.K. Mamedova

**Эффективность психотерапии и психофармакологии в лечении фобии
Резюме**

В этой статье исследуется лечение фобий-сильных иррациональных страхов, которые существенно мешают повседневной жизни с помощью психотерапии и психофармакологии. В нем рассматриваются различные терапевтические методы, такие как когнитивно-поведенческая терапия (КПТ), экспозиционная терапия, терапия осознанности и десенсибилизация и переработка движениями глаз (ДПДГ), а также фармакологические варианты, включая бензодиазепины, СИОЗС и ИМАО. В заключение, анализ статьи подтверждает, что эти подходы к лечению эффективно контролируют симптомы фобий и могут преодолеть ограничения, налагаемые этими тревожными расстройствами.

Redaksiyaya daxil olub: 11.04.2024

UOT 159.9

ADDICTION AND FAMILY RELATIONSHIP**Yeliz Ersen Çaylan***Xəzər Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0000-8569-6171**E-mail:** *caylanyeliz@gmail.com***Key words:** *addiction, family, ecosystem theory.***Açar sözlər:** *asıllıq, ailə, ekosistem nəzəriyyəsi.***Ключевые слова:** *зависимость, семья, теория экосистем.*

The family, a central institution in society, plays a crucial role in shaping individuals' social identities. Families are made up of individuals who take on specific roles. In its broadest definition, we can define family as the group of people with whom the individual establishes the closest emotional bonds (1). For instance, most experts agree that a healthy family is one in which all members feel safe and secure and each person's needs are met appropriately. Parents model appropriate behaviors so their children can follow suit. Addiction is an increasing social problem that contributes to the destruction of individuals, families, and communities (2).

According to current statistics, most of the groups that develop addiction are young people (3). Substance abuse by one family member can have a devastating effect on the entire family ecosystem since addiction is a family disease. Active substance use has a significant negative emotional and psychological influence on everyone close to the user, including parents, children, and spouses (1). It also frequently destroys interpersonal connections and family roles.

The individual is biological, spiritual, composed of physical components, and comprised of family members, according to ecosystem theory (5). The family system is together with systems part of the micro system that includes such as school, health institutions (1). In order for systems to function in a healthy way, the members of the system must maintain their existence in a healthy way and act together. Evaluated according to the ecosystem approach, addiction is a multifactorial social problem (3). Addiction is also a family disease. Just as the attitudes and behaviors of family members towards the member with a substance problem affect the course of treatment, the relationship of the substance addicted member with the substance affects other members of the family. As a result of this mutual interaction, a system is formed in the family. The existence of this system creates a risk factor for the individual with addiction problem (7).

All family members need to learn about the attitudes and actions that lead to substance abuse in order to cure addiction (3). They also need to work together to establish a new system that includes behaviors and attitudes that support the healing process. For this, family members need to create changes in their communication towards the individual with addiction problem. Instead of criticism, personalization and you-style communication, they need to adopt more constructive I-language and reflective listening approaches (6). Instead of giving advice to the member with a substance use problem, family members should listen carefully and without judgment. The family member should be given the opportunity to explain the

problems he/she is experiencing with the user (1). Family members need to start implementing a treatment-centered program that will prevent substance use. The individual with substance use disorder, who sees that the new system is reliable and supportive for him/her, will begin to see his/her family as a positive source instead of the substance in solving his/her emotional problems (4).

After learning about addiction, families begin to feel many emotions such as disappointment, guilt, helplessness, denial, hopelessness, shame and fear (8). These are common emotions felt by all families. First of all, it is important for families to recognize the concept of 'addiction' and to be informed about the treatment processes. Because with this information, the questions in the families' minds are answered and uncertainties are prevented. At the same time, if one of the family members has a psychological problem that affects the addiction process, it would be beneficial for this person to also receive psychological support (4). For example, depression may occur in a spouse or anxiety disorder in a mother. Or family members may have difficulty controlling their anger. Because addiction is a disease that is affected by and affects the family. It is a common situation for conflict between families and the addicted person to occur as a result of the oppressive attitude within the family and the continuation of the person's addiction (1).

Although family studies are now a major component of many treatment programs, there is still work to be done to broaden the scope of drug addiction therapy to include the entire family as well as the addict. Depending on how the family is set up, the effects of a family member using drugs can differ. For example, addiction experienced by an adult living alone or with a partner is inevitable to have some economic and psychological consequences (9). Partners who don't use drugs frequently give addicts the money they need to buy drugs. Psychological repercussions that spouses of addicts often experience include denial, shielding the addict, persistent anger, worry, anxiety, hopelessness, neglecting one's health, embarrassment, feeling stigmatized, and extreme loneliness (5).

Alternatively, if the addict lives with a spouse (partner) and children, parental substance use can lead to cognitive, behavioral, psychosocial and emotional effects on children (9). Impaired learning ability, drug use susceptibility, adaption issues (such as the high divorce rate, violence, and demand for control in relationships), depression, anxiety, and low self-esteem are a few examples of these. Fetal alcohol spectrum disorder is a risk factor for children whose mothers drink alcohol while they are pregnant (10). Children of drug addicts frequently experience guilt and blame for their parents' addictions. Premature adult obligations, such looking for younger siblings, may fall to older children (5).

If the addicted individual belongs to a mixed family, It can lead to authority disputes between parents, sexual and physical abuse, and self-esteem problems in children (2). Substance abusers are frequently from mixed-race backgrounds. In addition to making difficulties worse, substance abuse can throw off a stepfamily member's ability to integrate into the family and maintain harmony. Substance abuse by stepparents undermines their authority, prevents bonding, and makes it harder for the family to deal with difficult and delicate subjects (10). Children in blended families frequently reside in two different homes, which can lead to misunderstandings or ambiguity about responsibilities and boundaries. It is more likely that children may experience social, emotional, and behavioral issues if effective

communication is not established and regions where conflict is severe do not receive the necessary attention and care.

Addiction can have profound and complex effects on family relationships, often causing long-term issues that can affect the family dynamic in significant ways (11). Understanding the interplay between addiction and family relations is important for addressing the challenges that arise and for seeking appropriate support.

Impact of Addiction on Family Relationships:

1. Trust Issues: Substance abuse can lead to a breakdown in trust between the addicted individual and other family members (6). This may stem from lies about substance use, stealing money to support the habit, or unpredictable behavior.

2. Communication Breakdown: Addiction often leads to poor communication within the family. Family members may feel they are walking on eggshells, unable to talk openly about the addiction or their feelings.

3. Role Reversal: In families with addiction, there can be a shift in roles. For example, children may take on responsibilities that are not age-appropriate, which is sometimes referred to as "parentification" (1). This can disrupt the natural hierarchy within the family.

4. Emotional Strain: Family members may experience a range of emotions, from anger and resentment to fear and sadness. These intense emotions can strain or even sever relationships.

5. Codependency and Enabling: Family members, in their desire to help, can sometimes enable the addiction without realizing it (7). Codependent relationships can develop where the family member's self-esteem and identity become linked to their ability to "help" the addicted individual.

6. Neglect and Abuse: In some cases, addiction can lead to neglect or abuse of family members, particularly children (8). This can cause long-term emotional and psychological damage.

7. Financial Stress: Addiction can lead to financial difficulties, as money may be spent on sustaining the addiction rather than on household needs (11). This can create significant stress within the family.

8. Social Isolation: Families may become isolated due to shame or stigma associated with addiction (3). They may withdraw from social interactions or find that relationships with friends and extended family suffer.

There are various treatment methods for addiction. These methods vary depending on the social and biological situation of the individual. Psychopharmacology, psychotherapy methods, occupational therapy, art therapy and family education programs are some of these. Recovery from addiction is a process that can take time and may involve setbacks. The support of family can be crucial during this time, but family members also need to take steps to heal themselves. Repairing family relationships is often an integral part of the recovery journey for everyone involved. It's important to recognize that every family is different, and what works for one may not work for another; a personalized approach is often best. The Family Education Program is aimed at spouses, parents, and adult children of alcohol or substance users.

1. Seek Professional Help: This can include therapy for the individual with an addiction, as well as for other family members (1). Family therapy can be particularly effective in

addressing the dynamics that contribute to addiction.

2. Support Groups: Groups like Al-Anon and Nar-Anon provide support for families of individuals with addictions (6). They can offer a sense of community and shared experience that is often comforting.

3. Education: Learning about addiction as a disease can help family members understand the complexities of the issue and reduce feelings of blame or anger.

4. Set Boundaries: It's important for family members to set and maintain healthy boundaries to protect themselves from the harmful behaviors associated with addiction.

5. Self-Care: Family members need to take care of their own physical and emotional health in order to be able to support their loved one effectively.

6. Communication: Open and honest communication within the family can be facilitated by a professional and is key to healing (3).

7. Focus on Positive Relationships: Strengthening positive relationships within the family can provide the support needed to deal with the impact of addiction.

8. Intervention: Sometimes, families may choose to stage an intervention to encourage their loved one to seek treatment (10). It should be done carefully and, if possible, with the guidance of a professional.

Relevance of the article. This article is very important as it is an extremely serious condition that is common today in all ages and economic situations and affects every aspect of individuals' lives and relationships.

Scientific novelty of the article. This article provides new understandings and awareness about addiction and its effects on family relationships by providing the infrastructure for the research of modern therapeutic methods such as virtual reality therapy, art therapy, electroconvulsive therapy and advances in psychopharmacology.

Practical significance and application of the article. Practically, the findings discussed in this article and the problems that addicted individuals experience in their close relationships can greatly help optimize the treatment plans of patients and family members struggling with addiction.

Literature

1. Uslu, R., Çelebi, M., 2019, Bağımlılık ve aile ilişkisi. Anadolu Psikiyatri Derg. 2019; 20 (Supplement Special Issue 1): 98-100.

2. Dikmen, Melih, and Murat Tuncer. "İnternet bağımlılığının aile ilişkilerine etkisi". Online Journal of Technology Addiction and Cyberbullying 5.1 (2018): 34-52.

3. Duyan, Veli, and Raşide Gövebakan. Madde bağımlılığı ve aile. Yeni İnsan Yayınevi, 2021.

4. Hawi, Nazir S., and Maya Samaha. "Relationships among smartphone addiction, anxiety, and family relations". Behaviour & Information Technology 36.10 (2017): 1046-1052.

5. Schäfer, Gabriele. "FAMILY FUNCTIONING IN FAMILIES WITH ALCOHOL AND OTHER DRUG ADDICTION". Social policy journal of New Zealand 37 (2011).

6. Naeim, Mahdi, and Ali Rezaeisharif. "The role of the family in preventing addiction" *Addictive Disorders & Their Treatment* 20.4 (2021): 479-485.
7. Ólafsdóttir, Jóna Margrét. "Addiction within families the impact of substance use disorder on the family system". (2020).
8. Agha, Sajida, Hamid Zia, and Syed Irfan. "Psychological problems and family functioning as risk factors in addiction". *J Ayub Med Coll Abbottabad* 20.3 (2008): 88-91.
9. Shamsaei, Farshid, et al. "The impact of addiction on family members mental health status". *Current Drug Research Reviews Formerly: Current Drug Abuse Reviews* 11.2 (2019): 129-134.
10. Atadokht, Akbar, et al. "The role of family expressed emotion and perceived social support in predicting addiction relapse". *International journal of high risk behaviors & addiction* 4.1 (2015).
11. Kanashov, Anton E., and Anna V. Trusova. "The role of family relationships in Internet addiction in adolescents". *Социальная психология* (2021): 77.

Y.E. Çaylan

Зависимость и семейные отношения Резюме

Наркомания – сложная и многогранная проблема, которая может оказать глубокое влияние на семейные отношения. Это хроническое заболевание, характеризующееся навязчивым поиском наркотиков, продолжающимся употреблением, несмотря на вредные последствия, и длительными изменениями в мозге.

Когда член семьи борется с зависимостью, это может затронуть всю семейную систему. Вот краткое изложение некоторых ключевых моментов, касающихся зависимости и семейных отношений:

Члены семьи могут непреднамеренно способствовать возникновению зависимости, прикрывая зависимого человека, оказывая финансовую поддержку или отрицая серьезность проблемы. Такое благоприятное поведение может помешать зависимому человеку столкнуться со всеми последствиями своих действий и затруднить выздоровление. Аналогичным образом могут развиваться независимые отношения, когда член семьи ставит потребности наркомана выше своих собственных, часто в ущерб его благополучию.

Члены семьи могут испытывать целый ряд эмоций, включая страх, гнев, вину, стыд и печаль. Дети в семьях, в которых есть родитель-зависимый, могут страдать от эмоционального пренебрежения или жестокого обращения, что приводит к долгосрочным психологическим последствиям.

Выздоровление возможно, и участие семьи может быть важнейшим компонентом плана лечения зависимого человека. Семейная терапия и группы поддержки, такие как Ал-Анон, могут помочь членам семьи понять зависимость, улучшить общение и научиться более здоровым способам справиться с последствиями зависимости.

Членам семьи важно установить здоровые границы, чтобы защитить себя и помочь

зависимому человеку справиться с последствиями своих действий. Установление границ также может помочь восстановить доверие и установить более здоровую динамику внутри семьи.

В целом, зависимость — это болезнь, которая может нанести ущерб семейным отношениям, но при правильном лечении, поддержке и изменениях в семейной динамике выздоровление и исцеление возможны как для человека, страдающего зависимостью, так и для членов его семьи.

Y.E. Çaylan

Aşılıq və ailə münasibətləri Xülasə

Asılılıq ailə münasibətlərinə dərin təsir göstərə bilən mürəkkəb və çoxşaxəli bir problem-dir. Kompulsiv narkotik axtarışı, zərərli nəticələrə baxmayaraq davamlı istifadə və beyində uzunmüddətli dəyişikliklərlə xarakterizə olunan xroniki xəstəlikdir.

Bir ailə üzvü narkomaniya ilə mübarizə apardıqda, bütün ailə sistemi təsir edə bilər. Asılılıq və ailə münasibətləri ilə bağlı bəzi əsas məqamların xülasəsi:

Ailə üzvləri, aludəçiliyi ört-basdır etməklə, maddi dəstək verməklə və ya problemin ciddiliyini inkar etməklə, istəmədən asılılığa şərait yarada bilərlər. Bu imkan verən davranış asılılığı olan şəxsin öz hərəkətlərinin tam nəticələri ilə üzləşməsinə mane ola bilər və sağalmasına mane ola bilər. Eynilə, bir ailə üzvü narkomanın ehtiyaclarını öz ehtiyaclarından üstün tutduqda, çox vaxt onların rifahına xələl gətirən qarşılıqlı asılı münasibətlər inkişaf edə bilər.

Ailə üzvləri qorxu, qəzəb, günahkarlıq, utanç və kədər də daxil olmaqla bir sıra duyğularla qarşılaşa bilər. Asılı valideyni olan ailələrdəki uşaqlar uzunmüddətli psixoloji təsirlərə səbəb olan emosional laqeydlik və ya sui-istifadədən əziyyət çəkə bilərlər.

Sağalma mümkündür və ailənin iştirakı asılılıqdan əziyyət çəkən şəxsin müalicə planının mühüm komponenti ola bilər. Al-Anon kimi ailə terapiyası və dəstək qrupları ailə üzvlərinə asılılığı anlamağa, ünsiyyəti yaxşılaşdırmağa və asılılığın təsiri ilə mübarizə aparmağın daha sağlam yollarını öyrənməyə kömək edə bilər.

Ailə üzvlərinin özlərini qorumaq üçün sağlam sərhədlər təyin etmələri və asılılığı olan şəxsə öz hərəkətlərinin nəticələri ilə üzləşməyə kömək etmək vacibdir. Sərhədlərin müəyyən edilməsi həm də inamın bərpasına və ailə daxilində daha sağlam dinamikanın qurulmasına kömək edə bilər.

Bütövlükdə asılılıq ailə münasibətlərinə xələl gətirə bilən bir xəstəlikdir, lakin düzgün müalicə, dəstək və ailə dinamikasında dəyişikliklərlə həm asılılıqdan əziyyət çəkən şəxs, həm də onun ailə üzvləri üçün sağalma və sağalma mümkündür.

Redaksiyaya daxil olub: 23.04.2024

I SINIF ŞAĞIRDLƏRİNİN MƏKTƏB MÜHİTİNƏ ADAPTASIYA PROSESİNDƏ AİLƏ MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN ROLU

Alagöz Məhəmməd qızı Şabanova

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

Orcid: 0009-0003-6557-6350

E-mail: Psixoloq.shabanova@mail.ru

Açar sözlər: adaptasiya, məktəb, ailə, I sinif, şagird.

Ключевые слова: адаптация, школа, семья, I класс, ученик.

Key words: adaptation, school, family, I class, student.

I sinif şagirdlərinin məktəb həyatında vacib əhəmiyyət kəsb edən dövrlərdən biridir. Məktəbə təzəcə daxil olan uşaq bir sıra problemlərlə qarşılaşır. O, artıq şagirdidir. Buna görə də, şagirdlər üçün nəzərdə tutulan qaydalara əməl etməli, həmişə eyni vaxtda sinfə girib, sinifdən çıxmalı, bütün dərs ərzində sakit oturmalı, sinifdən çıxmaq və ora daxil olmaq üçün müəllimlərdən icazə almalı, onun bütün tələb və göstərişlərini yerinə yetirməli olur. Bunlarla yanaşı, olaraq uşağın ünsiyyət sahəsi genişlənir, tamamilə yeni adamlarla: müəllimlər və həmyaşıdları ilə rastlaşır, onlarla birgə fəaliyyət zamanı ünsiyyətə girməli olur. Müəllim onun yeni nüfuz sahəsinə çevrilir. Tədrisən sinif kollektivində qarşılıqlı münasibətlər formalaşır. Məktəb mühitində bəzi uşaqlar asanlıqla alışa bilmirlər. Burada şagirdin məktəbə psixoloji hazırlığından çox şey asılı olur. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, məktəbə yeni daxil olmuş şagird öz həyat tərziində, gün rejimində, onu əhatə edənlərlə münasibətində dəyişiklik etmədən məktəb həyatına uyğunlaşa bilmir.

Məktəbə uyğunlaşma prosesində valideynlər mühüm rol oynayır. Onların övladlarına yanaşma tərzi məktəbə adaptasiya prosesini asanlaşdırır və ya çətinləşdirir bilər. Şagirdin yeni bir şəraitə alışma dövrü hər şagirdin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq fərqli müddət çəkə bilər. Bu müddət vəziyyətə uyğun olaraq iki həftədən altı aya qədər müddəti əhatə edə bilər. Həmin müddət valideynlərdən yeni məktəbli olan övladlarına qarşı dözümlülük və səbir tələb edir.

Məktəb mühiti uşaqların uzun müddət valideynlərindən ayrı qaldığı və onlardan kənarında sosiallaşdığı ilk mühitdir. Bu prosesdə uşaqların sosial rolları dəyişir. Ailə mühitində valideynləri və digər ailə üzvləri ilə ünsiyyətdə olan uşaq məktəbə başlayan kimi dost, müəllim və şagird rollarını müəyyənləşdirir və davranışını bu yeni münasibətlərə uyğunlaşdırır. Bu səbəbdən ailə quruluşu, bu mühitdən əldə edilən vərdişlər, bacarıqlar, təcrübələr və davranış nümunələri məktəbə uyğunlaşmanı asanlaşdırır və ya çətinləşdirən amil rolunu oynayır. Uşağın böyüklərlə, xüsusən də valideynlərlə münasibəti onun sosial inkişafı üçün vacibdir. Valideyn-övlad münasibətindəki təcrübələr uşağın məktəbə uyğunlaşmasında təsirli olur. Məktəb mühitində özünə inam, motivasiya, özünün və başqaları haqqında müsbət gözləntilərin olması və öz dəyər hissələrinin göstəriciləri keçmiş təcrübələrlə bağlıdır.

Ana-uşaq qarşılıqlı əlaqəsini araşdıran tədqiqatlarda, münasibətlərində yüksək səriştəli olan anaların uşağın duyğularına həssaslıqla yanaşaraq, uşağın özünə hörmətini inkişaf etdirəndi, əsəbiləşdikləri zaman həvəsləndirici və dəstəkləyici rəftarlarla keyfiyyətli dəstək verərək və uşağa hər bir tapşırığı yerinə yetirməkdə kömək etdiyi müəyyən edilib. Bu keyfiyyətli qar-

şılıqlı əlaqə dördüncü sinfə qədər uşaqların akademik uğurları ilə nəticələnir. Bu çərçivədə keyfiyyətli ana-uşaq münasibətləri sonrakı məktəb illərində də təsirli olur. Bundan əlavə, valideynlərlə qurulan həddindən artıq yaxınlığın uşaqların məktəbdəki məktəb davranışına mənfi təsir göstərdiyi müəyyən edilmişdir. Hər bir uşağın böyüdüüyü ailə mühiti və çevrə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Ailə xüsusiyyətləri, valideyn münasibəti, inancları və mədəni xüsusiyyətlərindəki müxtəlifliyin uşağa təsirini araşdırmaq və onun inkişaf dəyərini müəyyən etmək vacibdir.

Məktəbə uyğunlaşmada təsirli olduğu bildirilən amillərdən biri olan valideyn münasibəti ailələrin uşaq böyütmək anlayışını və davranışını əks etdirir. Bu münasibətləri aşağıdakı kimi ayırmaq olar;

➤ uşaqların müstəqilliyi dəstəklənmədiyi, cəza metodundan tez-tez istifadə olunan, özünə inamın formalaşdırılmadığı yalnız mənfi davranış nümunələrinin görüldüyü avtoritar münasibət;

➤ uşağın eqoyistliyinin dəstəkləndiyi və istəklərinin qeyd-şərtsiz yerinə yetirildiyi icazə verici münasibət;

➤ uşağa bir fərd kimi qiymət verilən, məsuliyyət, seçim və inkişaf hüququ onun inkişafına uyğun olaraq verilən, başqalarına hörmət kimi dəyərlərin öyrədildiyi demokratik münasibət;

➤ uşağın müstəqilliyinə və fərdiliyinə valideynlər tərəfindən məhəl qoyulmayan həddindən artıq qoruyucu münasibət;

➤ uşağın maraq, sevgi və ehtiyaclarına etinasız yanaşıldığı laqeyd və nəzarətsiz münasibət;

➤ valideynlərin uşaq üzərində öz ideallarını öz övladlarına tətbiq etdiyi və müvəffəqiyyətə yönəlmiş uşaqların yetişdiyi mükəmməlliyətçi münasibət. (Yavuzer, 1997; sitat Kaya, Bozaslan və Genç, 2012).

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, uşaqların məktəbə uyğunlaşması valideyn münasibəti ilə əlaqəlidir. Ailədə avtoritar və icazə verici münasibət məktəbə uyğunlaşma prosesinə mənfi, demokratik münasibət isə müsbət təsir göstərir. Şagirdin məktəbdəki yeni münasibətlər sistemində daxil olmasına təsir edən bir digər amil isə ailədə mövcud olan bacı-qardaş münasibətləridir. Uşağın böyüdüüyü ailədə bacı və ya qardaşın olması ilə uşaq paylaşmağı, rəqabəti, mübahisəni və s. kimi davranışları yaşayaraq öyrənir. Tədqiqatlar göstərir ki, uşaqların öz qardaş-bacıları ilə təcrübələri sosial-koqnitiv inkişafın bir çox aspektləri ilə əlaqələndirilir. Bacı və qardaşının olması məktəbə uyğunlaşma prosesində: məktəbdən yayınma, məktəbi sevmə və özünü idarə etmə ilə bağlı bir çox məsələdə təsir göstərən amillərdən biridir.

Problemin aktuallığı. Müasir cəmiyyətdə uşaqılıqda formalaşan uyğunlaşma qabiliyyəti getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbə uyğunlaşma prosesində valideynlər mühüm rol oynayır. Onların övladlarına yanaşma tərzini məktəbə adaptasiya prosesini asanlaşdırma və ya çətinləşdirə bilər. Bu baxımda şagirdlərin məktəbə adaptasiyası prosesində ailə münasibətləri rolunun araşdırılması aktual olaraq qalır.

Problemin elmi yeniliyi. Məktəbə yeni başlayan ibtidai sinif şagirdlərinin adaptasiya prosesinə ailə münasibətlərinin təsirini araşdırmaqdan ibarətdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə materialından pedaqoji ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələri, ibtidai sinif müəllimləri, ibtidai sinif şagirdlərinin valideynləri ilə işdə istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Argyle, M. & Lu, L. (1990). Happiness and social skills. *Personality and Individual Differences*, 11, 1255-1261.

2. Александровская Э.М. Схема изучения социально-психологической адаптации ребенка в школе (экспертная оценка учителя). [Электронный ресурс]. URL: <http://docs.likenul.com/docs/index-16176.html>

3. Бисалиева С.К., Пронина М.В. Роль учителя в адаптации ребенка школе // Педагогический опыт: теория, методика, практика. 2015. № 4 (5). С. 258-260.

4. Əmrahlı L.Ş., Rzayeva N.T. Uşaq psixologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı: Nurlar, 2015, 344 s.

5. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu 2003, 302 s.

A.M. Шабанова

Роль семейных отношений в процессе адаптации к школьной среде учеников I класса

Резюме

Первоклассники, только что поступившие в школу, сталкиваются и с новой средой, и с новой системой взаимоотношений. Принимая в этой системе отношений новые социальные роли, они начинают использовать те социальные навыки и модели отношений, которые они приобрели в семейных отношениях. Известно, что местом, где ребенок вступает в первую систему взаимоотношений, является семья. Исследования показывают, что дети, умеющие строить доверительные отношения со своими родителями, продолжают строить здоровые отношения со сверстниками и учителями в школе, и, как следствие, это положительно влияет на процесс их школьной адаптации и успеваемость. С другой стороны, отношение членов семьи учащегося, только что поступившего в школу, может отрицательно или положительно повлиять на отношение учащегося к школе.

A.M. Shabanova

The role of family relationships in the process of adaptation to the school environment of class I students

Summary

First graders who have just entered the school face both a new environment and a new system of relationships. While adopting new social roles in this system of relationships, they begin to use the social skills and relationship models they have acquired in family relationships.

It is known that the place where the child enters the first relationship system is the family. Research shows that children who can build trusting relationships with their parents continue to build healthy relationships with their peers and teachers at school, and as a result, this has a positive effect on their school adaptation process and academic achievement. On the other hand, the attitude of the family members of the student who has just entered the school has the power to negatively or positively influence the student's attitude towards the school.

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2024

CÜTLÜKLƏRDƏ BAĞLANMA TƏRZLƏRİNİN ONLAR ARASINDAKI MÜNASİBƏTLƏRİN DİNAMİKASINA TƏSİRİ

Aytən Rafail qızı Yusifova

Xəzər Universitetinin magistrantı

Orcid: 0009-0003-6213-8398

E-mail: ayten.yusifova99@gmail.com

Açar sözlər: bağlanma nəzəriyyəsi, bağlanma tərzləri, münasibətlər, sevgi münasibətləri, cütlüklər.

Ключевые слова: теория привязанности, стили привязанности, отношения, любовные отношения, пары.

Key words: attachment theory, attachment styles, relationships, love relationships, couples.

Erkən uşaqlıqda, valideyn-uşaq münasibətlərinin insanın inkişafına, digər insanlarla münasibətlərinə və psixoloji uyğunlaşmasına təsir göstərməsi psixoloji araşdırmalarda ümumi olaraq qəbul edilir. Erkən uşaqlıq dövründə valideyn-uşaq münasibətinin uşağın sonrakı həyatında təsirini və onun inkişafı üçün vacibliyini vurğulayan ilk və ən önəmli araşdırma, Bowlby tərəfindən aparılan uşaq və ona baxan arasında olan bağlılıq haqqında olan tədqiqatın nəticəsidir (1.4).

Bağlanma nəzəriyyəsinin inkişafı

John Bowlby, 1958-ci ildə etdiyi araşdırmalara əsasən qeyd edirdi ki, uşaq dünyaya gəldikdən sonra ilk 12 ay müddətində ona baxım verən ana fiquruna qarşı dərin bir bağ inkişaf etdirir. Və uşaq bu dövrdə bağlılıq inkişaf etdirdiyi şəxsə qarşı istək göstərir, lakin bağlı olduğu şəxsdən uzaqlaşdığı zamanda isə kədər və stress əlamətləri göstərir (2.176).

John Bowlby, 1978-ci ildə araşdırmağa davam etdiyi bağlanma nəzəriyyəsinə görə, bağlanma davranışının bütün mədəniyyətlərdə ortaq olaraq müşahidə edilən bəzi xüsusiyyətləri vardır. Bunlardan biri “Spesifiklik xüsusiyyəti”dir hansiki, burada müəyyən edilən odur ki, bağlılıq yalnız bir şəxsə və yaxud çox az şəxsə qarşı yaranan davranışdır. Birdən çox şəxsə qarşı inkişaf etdirilən bağlılıq zamanı isə bağlanmanın intensivliyi yönələn şəxsə görə dəyişəcəkdir və iyerarxiya bir quruluşa malik olacaqdır. Məsələn: anaya qarşı dərin bağlanma inkişaf etdirən uşaq başqa bir qohumlara qarşı daha az bağlanma inkişaf etdirəcəkdir. Bu baxımdan bağlanma davranışı, iyerarxiya şəklindədir və bu “Spesifiklik xüsusiyyət”i adlanır (3.98).

Bağlanmanın bir digər xüsusiyyəti onun müddətidir. Bağlanma, yaşamın böyük bir qismini tutan bir davranış formasıdır. Uşaqlıq dövründən başlayaraq inkişaf etdirilən bağlanma davranışı, zamanla zəifləyər və yeni bir bağlanma davranışı yarana bilər. Lakin, adətən erkən uşaqlıq dövründə inkişaf etdirilən bağlanma davranışı ömür boyu davam etməkdədir (4, s. 28).

Bağlanmanın yaranması, davam etdirilməsi, pozulması və yeni bağlılığın inkişaf etdirilməsi zamanı insanda dərin emosional reaksiyalar yaranar. Bağlanma davranışının inkişaf etdirilməsinin ilkin dövrlərində müsbət hisslər müşahidə edilərkən, itki dövrlərində isə qayğı, narahatlıq kədər və.s kimi emosiyalar müşahidə edilir (5.32).

Bağlanma davranışının inkişaf etdirilməsinə dair vacib olan başqa bir ünsür də “Öyrənmək”dir. Bağlanma davranışını inkişaf etdirər bilmək üçün uşaq, bağlılıq inkişaf etdirdiyi şəxsi digərlərindən fərqləndirər bilməlidir. Tanış olan və yad şəxsləri ayırd etmənin uşaq tərəfindən

öyrənilməsi bağlanma davranışının təməlini qoyur (6).

Amerikalı psixiatr Zeanah, bağlanmanın keyfiyyətini ana və uşaq arasında olan münasibətin müəyyən etdiyini qeyd etmişdir. İnsan doğulduğu andan etibarən onun aclıq, susuzluq kimi təməl ehtiyaclarının ödənilməsi ana tərəfindən qarşılır. Daha sonra ananın uşaqla keçirdiyi vaxt və bu vaxtı necə idarə etdiyi önəm daşıyır. Uşağın sosial və emosional baxımdan inkişaf etməsində mövcud bağın güclənməsində ananın həssaslığı çox vacibdir (7). Ana və uşaq münasibətində həm ana, həm də uşaq bir-birlərinin emosiyalarına cavab verdikləri dərəcədə aralarındakı emosional münasibətin keyfiyyəti artmaqdadır (8).

Bağlanma nəzəriyyəsinin genişlənməsində mühüm rol oynayan Mary Ainsworth, ana və uşaq arasında bağlanma tərzinin inkişaf etməsində, ananın uşağın işarətlərinə qarşı həssaslığını müəyyən etdi. Ainsworth hesab edirdi ki, həssas bir ana bunları edər:

- Uşaqdan gələn siqnalları diqqətlə və anında qəbul edər.
- Bu siqnalları uşağın perspektivindən baxaraq düzgün şərh edər. Məsələn, uşaq ağladığı zaman ana, bu ağlamanın aclıqdan, qorxudan, narahatlıqdan, ağrıdan və yaxud sıxıntıdanmı qaynaqlandığını bilir.
- Uşağın verdiyi siqnallara uyğun reaksiya göstərir.
- Uşağın məyusluqlarında, onun bu, məyusluğa tolerantlıq göstərə bildiyi zamana qədər reaksiya göstərir. Məsələn, uşaq ağrıdan ağlayırsa, ana uşağın ağrıya dözə bildiyi ana qədər ona reaksiya verir (9).

Bağlanma təzləri

Bağlanma tərzi, şəxsin anayla uşaqlıq dönəmində yaşadığı münasibətə və təcrübəyə əsasən müəyyən olunur. Yəni beynin bağlanma davranışını “Sağlam, etibarlı və təhlükəsiz” ilə yoxsa “Yalnızlıq, tərkdilmə və qorxu” ilə əlaqələndirilməsiylə bağlıdır (10). Uşaq və ana arasındakı münasibət baxımından bağlanma təzləri belə şərh edilir:

1. Güvənli bağlanma: bu bağlanma tərzində ana uşaqdan uzaqlaşdığı zaman uşaq narahat olmağa başlayır, lakin başqa biri tərəfindən sakitləşdirilə bilər. Uşaq ananı yenidən görəndə sevinər və ananı qucaqlayar. Ümumi vəziyyətlərdə isə sakit, hüzurlü və xoşbəxt olur. Güvənli bağlanma tərzi inkişaf etdirən uşaqlar, həyatının digər dövrlərində müəllimlər və başqa uşaqlarla yaxın münasibətlər qurmaq və davam etdirməkdə uğurludur. **Təşvişli bağlanma:** anasına qarşı təşvişli bağlanan uşaqlar, anayla olan qısa ayrılıqdan sonra yaxınlıq qurmaq istəmirlər. Yad bir insana qarşı analarından daha yaxın və dostca davranırlar.

2. Qaçınqan bağlanma: bu bağlanma tərzi inkişaf edən uşaqlar, anaları yanlarında olan zaman hissələrini ifadə etməzlər. Anayla yaşadığı qısa ayrılıq zamanı analarının yoxluğundan narahat olmamış kimi görünürlər və anaları gəldikdən sonra yaxın olmaqdan qaçırlar.

3. Qeyri-müəyyən bağlanma: bu bağlanma tərzi təşvişli və çəkingən bağlanmanın qarışımı şəklindədir. Bu tip bağlanma tərzi, uşağa baxan şəxsin depressiyaya girməsi, narahat olduğunda və ya uşağa istismar edici şəkildə davrandığı zaman ortaya çıxdığı müəyyən edilmişdir.

Boulbi, bir fərdin valideynləri ilə olan münasibətindəki təcrübələr və yetkinlik dönəmində romantik münasibəti, evlilik və öz uşaqlarına qarşı olan valideynlik tərzi arasında səbəbnəticə əlaqəsinin mövcud olduğunu müəyyən etmişdir. (11).

Bağlanma təzləri və romantik münasibətlər

Son illərdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, şəxsin bağlanma tarixçəsi yəni onun bağlan-

ma təzi, həyatının sonrakı dönəmində onun partnyor seçimində və partnyoruyla olan bağlılığı, münasibəti üzərində təsiri vardır.

Hazan və Şaver, Boulbi və Ainsworth-un erkən uşaqlıq dövrü ilə bağlı araşdırmalarını, müəyyən etdiyi bağlanma təzlərini, yetkin fərdlərə uyğunlaşdıraraq romantik münasibətlərə bağlılıq nöqtəyi-nəzərindən baxılmasına dair yeni bir töhfə verdilər. Bu tədqiqatlar, bağlanma təzi və yetkinlik dönəmində romantik münasibətlər, partnyor seçimi arasında əlaqəni öyrənən ilk tədqiqat hesab olunur. Hazan və Shaver tərəfindən aparılan araşdırmalara görə, yetkinlik dönəmində yaşanan sevgi münasibətləri, yaşamın erkən uşaqlıq dövründə uşaq və ona baxan arasında qurulan bağ kimi, partnyora qarşı qurulan bir bağdır (12). Aparılan bu araşdırmaların nəticələrinə görə, yetkinlik dönəmində şəxsin partnyoru ilə qurmuş olduğu bağın, onun erkən uşaqlıq dövrlərində valideynləriylə (və ya uşağa baxan şəxs) qurulan münasibətin sağlam və keyfiyyətli olmasına görə dəyişiklik göstərir (13).

Romantik münasibətlərlə bağlı araşdırmalarda ən çox diqqət çəkən dəyişənlərdən biri də fərdlərin sahib olduğu bağlanma təzi onların romantik münasibətlərində düşüncə, davranış və duyğularına təsir etdiyi ifadə edilir. Hazan və Shaver, bağlanma davranışlarının, romantik münasibətlər kontekstində araşdırdılar və cütlərin qurduğu romantik münasibətlərin bir bağlılıq forması olduğunu tapdılar. Onlar bildirdilər ki, bu mövzuda; körpəlik və uşaqlıq dövründə formalaşan bağlılıq, yetkinlik dövründə qurulan romantik münasibətlərdə bağlılıq ilə bağlanma təzləri arasında oxşarlıq var. Romantik münasibətlər və bağlılıq fenomenlərinin birlikdə izah edilə biləcəyini ifadə etdilər (14).

Müəyyən edilən bağlanma təzlərinə əsasən Hazan və Shaver güvənli bağlanma təzinə malik olan insanların həm valideynləriylə olan münasibətləri, həm də digər insanlarla qurduqları yaxın emosional münasibətlərində daha yaxşı bağlar qurduğunu qeyd etmişdilər. Təşvişli bağlanma təzinə sahib olanlar, yaxın emosional münasibətlərində yəni romantik münasibətlərində, qısqanc və emosional baxımdan stabil olmayan bir yanaşma göstərdikləri müşahidə olunub. Çəkingən bağlanma təzinə malik olanlar isə digər bağlanma təzlərinə (güvənli və təşvişli) nisbətən ən az güvən hissinə sahib olan və sosial münasibətlər qurmaqda çəkingən davranışda olduğunu müəyyən ediblər (15).

Göstərilən vəziyyətlərə uyğun olaraq, Hazan və Shaver tərəfindən aparılan araşdırmaya görə, Boulbi tərəfindən irəli sürülən bağlanma sistemi həyat boyu aktivdir və yetkinlik dövründə romantik münasibətlərdə, insanın bağlanma rolunu öz üzərinə götürməsi fikrini dəstəkləyir.

Problemin aktuallığı. Məqalə son illərdə cütlüklər arasında yaşanan problemləri və ümumi olaraq getdikcə artan boşanmaları nəzərə alaraq bağlanma təzlərinin cütlüklər arasındakı münasibətə təsirindən bəhs edir.

Problemin elmi yeniliyi. Mövzu son illərdə bir sıra məqalələrdə və yaxud tədqiqat işlərində geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqaləni klinik psixoloqlar bağlanma təzinin uşağa psixoloji təsirini, sosial psixoloqlar bağlanma təzi və münasibətlər arasında əlaqəni öyrənmək üçün istifadə edə bilər. Və psixoterapevtlər, cütlük psixoterapiyasında istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Keskin, G., Bağlanma süreci: ruh sağlığı açısından literatürün gözden geçirilmesi. Ege Üniversitesi Yüksek Okul Dergisi, 2007, 14 s.
2. Cassidy, J., Philip R. S, Hand book of attachment 2016, 1090 s.
3. Sargın, N., Avşaroğlu, S., Ünal, A., Eğitim ve psikolojiden yansımalar, 2016, 178 s.
4. Tüzün, O., Bağlanma kuramı ve psikotarih, 2006, 24-39 s.
5. Goldberg, S., Roy M, Ker. J Attachment theory social developmental, and clinical perspectives 1995, 101 s.
6. Harold H. Kelley., Personal Relationships: Their Structures and Processes 1979, 183 s.
7. İmamoğlu, S., Kişilerarası İlişkiler 2009, 109 s.
8. Jeffery, A., Influence of Attachment Styles on Romantic Relationships, Texas A&M University, 2015, 11 s.
9. Kenneth, N., William, D., Lori, N., Scott, and Samantha, L., Attachment Style, Bernecker Pennsylvania State University 2010, 193–203 s.
10. Mary D. Salter Ainsworth., Mary C. Blehar., Everett Waters and Sally N. Wall, Patterns of attachment a psychological study of the strange situation 2015 s. 410
11. Öztürk, E., Türel, F., Oğur, E., Psikotarih ve bağlanma kuramı. Ankara: Türkiye Klinikleri; 2020, 63-71 s.
12. Shaver, P., Hazan, C., Bradshaw, D., Love as attachment: the integration of three behavioral systems. In Psychology of Love (Eds RJ Sternberg, ML Barnes) 1988, 36 s.
13. Donald, P., Dudley D., Communication in Interpersonal Relationships 1985, 155 s.
14. Diana Jackson, D., Interpersonal Relationships 2014, 183 s.
15. Atak, H., Taştan, N., Romantik ilişkiler ve aşk, 2012, 27 s.

A.P. Юсифова**Влияние стилей привязанности в парах на динамику отношений между ними****Резюме**

Эта статья, написанная в результате обзора литературы о влиянии стилей привязанности на динамику отношений, подчеркивает глубокое влияние стилей привязанности в парах и опыта раннего детства на романтические отношения во взрослой жизни. Исследования стилей привязанности в парах показали важность понимания того, как модели привязанности партнеров взаимодействуют и влияют друг на друга. Важно отметить, что этот вывод имеет практическое значение для мер, направленных на содействие благополучию в отношениях. Понимая роль стилей привязанности в формировании динамики отношений, терапевты и пары могут работать вместе, чтобы устранить основные закономерности, укрепить общение и развить безопасную привязанность.

A.R. Yusifova

**The influence of attachment styles in couples on the dynamics
of relationships between them**

Summary

This article, written as a result of a literature review of the impact of attachment styles on relationship dynamics, highlights the profound influence of attachment styles in couples and early childhood experiences on romantic relationships in adulthood. Research on attachment styles in couples has revealed the importance of understanding how partners' attachment patterns interact and influence each other. Importantly, this finding has practical implications for interventions aimed at promoting relationship well-being. By understanding the role of attachment styles in shaping relationship dynamics, therapists and couples can work together to address underlying patterns, strengthen communication, and develop secure attachment.

Redaksiyaya daxil olub: 12.04.2024

PEDAQOJİ PSIXOLOGIYA
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

UOT 159.9

TƏLİM PROSESİNDƏ KOQNİTİV İNKİŞAF VƏ ONUN PROSESƏ TƏSİRİ

Nurəngiz Təfiq qızı Rzayeva

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Orcid: 0009-0003-9071-6861

E-mail: nurengiz.rzayeva@gmail.com

Acar sözlər: koqnitiv inkişaf, kiçik məktəbli, təlim, şagird, dərs.

Key words: cognitive development, junior high school, training, lesson, lesson.

Ключевые слова: когнитивное развитие, неполная средняя школа, обучение, урок, урок.

Pedaqoji psixologiyanın əsas sahələrindən biri olan təlim prosesi müasir təhsil üçün prioritet xarakter kəsb edir. Bu kontekstdə təhsil subyektlərinin öyrənmə prosesi və bu prosesə təkan verən amillər önəmli əhəmiyyətə malikdir. Bu amillər sırasında koqnitiv inkişaf anlayışı öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edir. Bu mənada müasir sistemdə təhsil müəssisələrinin qarşısında koqnitiv inkişafın formalaşdırılması məsələsi ibtidai məktəbdən başlayaraq önəmli vəzifəsi kimi durur. Çünki, burada uşağın meyilləri və qabiliyyətləri üzə çıxır, müəyyən obyektlərə və fəaliyyətlərə mənəvi inancları və ehtiyacları formalaşır. Nəzərə alsaq ki, dərs təlimin təşkilat formasıdır, o zaman məktəblilərin koqnitiv inkişafının formalaşmasının ilk növbədə dərs prosesində həyata keçirilməsinin zəruriliyi də aydın görünür. Təhsil fəaliyyətinin formalaşdırılması ibtidai məktəbin ən vacib vəzifələrindən biri olmaqla, kiçik məktəblinin koqnitiv fəaliyyətini artırmaq kontekstində daxili motivasiyasının formalaşması üçün əlverişli şərait yaradır. İbtidai məktəbdə yeni təhsil standartlarının tətbiqi istər-istəməz koqnitiv inkişafın formalaşdırılması prosesinin sosial əhəmiyyətini artırır. Bununla belə, koqnitiv inkişafın formalaşdırılmasının praktik olaraq həyata keçirilməsi, müasir texnologiyaların və metodik vasitələrin tədris prosesinə kifayət qədər tətbiq edilməməsi şagirdlərin fərdi inteqral təhsil kimi inkişafını tam və səmərəli şəkildə təmin edə bilmir. Kiçik yaşlı şagirdlərin fənnə marağı ən çox dərslərdə yaradıcı tapşırıqlardan istifadə edildikdə özünü göstərir. Onların yaradıcı fəaliyyətinin formalaşmasını təmin etmək üçün optimal şərt aşağıdakı tələblərə cavab verən sistemdə sistemli, məqsədyönlü təqdimatıdır. Bu mənada koqnitiv tapşırıqlar fənlərarası əsaslara əsaslanmalı və zehni xüsusiyyətlərin inkişafına kömək etməlidir; tapşırıqlar onların təqdim edilməsinin rəşional ardıcılığı nəzərə alınmaqla seçilməlidir; koqnitiv tapşırıqlar sistemi təfəkkürün səlisliyinin, təfəkkürün çevikliyinin, marağın, fərziyyə irəli sürmək və inkişaf etdirmək bacarığının formalaşmasına səbəb olmalıdır [2, s.39]. Təhsil prosesində fəaliyyət tipli texnologiyalardan istifadəni tələb edir. Ədəbiyyatın təhlili və müəllimlərin praktiki təcrübəsi əsasında ibtidai məktəbdə istifadə olunan koqnitiv inkişafı stimullaşdırmaq üçün aşağıdakı metodlar müəyyən edilə bilər:

1. Dizayn və tədqiqat texnologiyası. Məktəblilərin layihə-tədqiqat fəaliyyəti ümumi təhsil səriştələrini formalaşdırır. Məlumat, kommunikativ, sosial, həmçinin şagirdin aktiv idrak

prosesinə daxil edilməsinə kömək edir. Bu müddət ərzində özü öyrənmə problemini formalaşdırır, lazımi məlumatları toplayır, öyrənmə yollarını planlaşdırır. Problemi həll edir, nəticə çıxarır, fəaliyyətini təhlil edir. Layihə metodu uşaqların koqnitiv maraqlarını, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünü, informasiya məkanında naviqasiya qabiliyyətini inkişaf etdirir. Layihə-tədqiqat texnologiyası şagirdləri maraqlandırmaya, onlara fəaliyyətlərinin əhəmiyyətini göstərməyə və özünə inamı aşılamaya, həmçinin valideynləri övladının məktəb işlərində iştirak etməyə cəlb etməyə kömək edir.

2. Oyun texnologiyaları. Məktəblilərin fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi və intensivləşdirilməsinə əsaslanan pedaqoji texnologiyalar hesab edilə bilər. Oyun prosesində öyrənmə motivasiyası dəyişir, bilik gələcək üçün deyil, uşaqların birbaşa oyun uğurunu təmin etmək üçün əldə edilir. Hazırda oyuna marağın artması, bir tərəfdən, psixoloji-pedaqoji nəzəriyyə və təcrübənin inkişafı, problemlə öyrənmənin geniş tətbiqi ilə əlaqədardır, digər tərəfdən, insanların sosial və iqtisadi ehtiyacları ilə əlaqədardır. Oyun psixoterapevtik təsir üsuludur. “İbtidai sinif uşaqları ilə aparılan oyun psixoterapiyasının əsas vəzifəsi tədris olunan dərslərdə biliklərin ən yaxşı şəkildə mənimsənilməsi və öyrənməyə xidmət etməkdir”. (4, s.5)

3. İnteqrasiya texnologiyası (inteqrasiya edilmiş dərslər). İnteqrasiya olunmuş dərslər kiçik yaşlı şagirdlərin koqnitiv maraqlarını aktivləşdirmək üsuludur. İnteqrasiya təhsilinin əsas tələblərindən biri məktəblilərin müstəqilliyinin rolunun artırılmasıdır. Çünki inteqrasiya həmişə öyrənilən materialın mövzusunu genişləndirir, geniş spektrli hadisələrin daha dərinlən təhlili və ümumiləşdirilməsi zərurətini doğurur. Hər hansı bir dərslərin aparılması üçün bilik, bacarıq və öyrənilən materialın başqa elmlər, digər tədris fənləri vasitəsilə təhlilinin nəticələrindən istifadə edilərsə, onu inteqrasiya olunmuş dərslər adlandırmaq olar. İnteqrasiya edilmiş dərslərin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı meyarlar fərqləndirilir: məktəblilərin koqnitiv yaradıcılıq fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, problemlə təlim vasitəsilə idraki marağın inkişafı; məktəblilərin müstəqil praktik fəaliyyətə cəlb edilməsi; müstəqil qərarlar qəbul etməkdə tədqiqatçılıq vərdislərinin və bacarıqlarının inkişafı; məktəblilərdə təbiətin bütövlüyü və inkişafı haqqında müasir təsəvvürlərin formalaşdırılması; sistemli təfəkkürün formalaşdırılması və anlayışların dərin şüurlu mənimsənilməsi [3, s.40].

4. Problemlə öyrənmə texnologiyası. Problemlə təlim şagirdlərin zehni fəaliyyətini aktivləşdirir, koqnitiv inkişafı formalaşdırır. Problemlə öyrənmə - təlimin məzmunu ilə təmsil olunan, şagirdin problemlə fəal qarşılıqlı əlaqəsinin müəllim tərəfindən təşkil edilmiş üsuludur. Bu müddət ərzində o, biliklərin ziddiyyətlərinə və onların həlli yollarına qoşulur, düşünməyi öyrənir, bilikləri yaradıcı şəkildə mənimsəyir. Problemlə vəziyyətin yaradılması yolu ilə məktəblilərin tədqiqat fəaliyyəti və koqnitiv maraqlarının inkişafı üçün şərait modelləşdirilir. Problemlə öyrənmə xüsusi motivasiya növünün - problemlilərin yaradılmasına əsaslanır. Problemlə təlim “kəşf” prinsipinə əsaslanır. Problemlə təlim problemlə situasiyanın yaradılması ilə başlayır. Problemlə situasiya – uşağın yaranmış reallıq hadisəsinin, faktının, prosesinin izahını bilmədiyi, ona məlum olan üsulla məqsədə çatma bilmədiyi zaman yaranan intellektual çətinliyi. Bu, onu izah etmək və ya hərəkət etmək üçün yeni üsul axtarmağa məcbur edir. Problemlə öyrənmənin nəticəsi kiçik yaşlı şagirdlərin müstəqil koqnitiv fəaliyyətində özünü göstərən fəal həyat mövqeyinin formalaşmasıdır. Bundan əlavə, axtarış, qiymətləndirmə, ünsiyyət bacarıqları və koqnitiv maraqlar inkişaf etdirilir. Tədqiqat fəaliyyətlərində iştirak uşaqların özünə inamını artırır və daha uğurlu təhsil almağa imkan yaradır.

5. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları. Bu texnologiyalar intellektual, yaradıcılıq qabiliyyətlərini və ibtidai məktəbdə çox vacib olan müstəqil şəkildə yeni biliklər əldə etmək bacarığını inkişaf etdirməyə imkan verir. Ona görə də ibtidai sinifdə informasiya texnologiyalarını tətbiq etmək lazımdır. Təcrübə göstərdi ki, bu, şagirdlərin dərəcə marağını əhəmiyyətli dərəcədə artırır, koqnitiv maraqların səviyyəsini artırır. Dərs materialının izahının və möhkəmlənməsinin yeni qeyri-adi üsullarından, xüsusən də oynaq formada istifadə məktəblilərin qeyri-ixtiyari diqqətini artırır, ixtiyari diqqətin inkişafına kömək edir. Kompüter proqramları müstəqilliyi öyrədir, özünə nəzarət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Kiçik yaşlı şagirdlər ev tapşırığına və hərəkətlərinin addım-addım təsdiqinə daha çox kömək tələb edir. Dərsdə İKT-dən istifadə aşağıda qeyd olunanlara imkan verir: öyrənmə üçün müsbət motivasiyanı artırmağa; şagirdlərin koqnitiv maraqlarını aktivləşdirmək; müstəqil fəaliyyət imkanlarını genişləndirmək; tədqiqat fəaliyyəti bacarıqlarını formalaşdırmaq; müxtəlif istinad sistemlərinə, elektron kitabxanalara və digər informasiya resurslarına çıxışı təmin etmək [3, s.43].

Kiçik yaşlı şagirdlərin koqnitiv fəaliyyəti üçün əlverişli emosional mühitin yaradılması təhsil prosesində idrak fəaliyyətinin inkişafı üçün vacib şərtlərdən biridir. Bu şərt öyrənmə funksiyalarının bütün kompleksini - tərbiyəedici, inkişafetdirici, tərbiyəedici və s.-ni birləşdirir. Dərsə marağa birbaşa və dolaylı təsir göstərir.

Problemin aktuallığı. Kiçik məktəblinin koqnitiv fəaliyyətini artırmaq onun daxili motivasiyasının formalaşması üçün əlverişli şərait yaradır və aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi. Şagirdlərin təlim prosesində koqnitiv inkişafı və onun prosesə təsiri probleminin araşdırılması öyrənmənin müvəffəqiyyətini artırır və gələcək tədqiqatlar üçün yol açır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. İbtidai məktəbdə yeni təhsil standartlarının tətbiqi istər-istəməz koqnitiv inkişafın formalaşdırılması prosesinin sosial əhəmiyyətini artırır, bu da ibtidai məktəb müəllimləri və məktəblilər üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar-çap, 2002, 620 s.
2. Hübətova A.A. Kiçikyaşlı məktəblilərin koqnitiv inkişafında müəllim-şagird münasibətlərinin psixoloji aspektləri // Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərlər: İctimai-siyasi elmlər seriyası, 2019, № 2, s.3 7-42.
3. Vəliyev M.V. İnkişaf və yaş psixologiyası: Universitetlərin psixologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün dərs vəsaiti. Bakı: Elm, 2013, 297 s.
4. Hüseynov E.A. Oyun psixoterapiyası. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2024, 150 s.

Н.Т. Рзаева**Когнитивное развитие в процессе обучения и его влияние на процесс
Резюме**

В современной системе образования повышение интереса учебных субъектов к обучению является одним из приоритетных направлений. В этом смысле исследуемая проблема исходит из значимости познавательного развития в процессе обучения учащихся исходя из его содержания и содержания. В результате влияния развития на процесс создаются благоприятные условия для формирования познавательных интересов и внутренней мотивации.

N.T. Rzayeva**Cognitive development in the process of training and its influence on the process
Summary**

In the modern education system, increasing the interest of educational subjects in training is one of the priority directions. In this sense, the investigated problem is based on the importance of cognitive development in the learning process of students based on its content and content. As a result of the influence of development on the process, favorable conditions are created for the formation of cognitive interests and internal motivation.

Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2024

UOT 159.9

BULLİNQİN YARANMASINA SƏBƏB OLAN AMİLLƏR**Günay Hübət qızı Məmmədzadə**Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universitetinin müəllimi**Orcid:** 0000-0002-8484-1792**E-mail:** mammadzagunay17@gmail.com*Açar sözlər:* məktəb, bullinq, buller, qurban, əlamət, səbəb.*Ключевые слова:* школа, издевательство, буллер, жертва, признак, причина.*Key words:* school, bullying, buller, victim, sign, cause.

Uşaqlar bizim gələcəyimizdir! Yəqin ki bu ifadəni eşitməyən və bu ifadənin doğruluğunu qəbul etməyən çox az insan tapılar. Gələcəyimizin əmin əllərdə olması üçün psixi və fiziki sağlamlığı yerində olan, özünəinamı, yaratmaq bacarığına malik, savadlı, tənqidi təfəkkürü və məntiqi zəkası inkişaf etmiş uşaqların yetişməsi vacibdir. Uşaqların ilkin inkişafının məsuliyyəti valideynlərin üzərinə düşsə də, sonrakı mərhələlərdə valideynlər bu məsuliyyəti məktəblə bölüşdürürlər. Məktəb uşaqları həyata hazırlayır, yalnız onlara təhsil verməklə deyil, həm də təlim-tərbiyələri ilə də məşğul olur. Məktəbin onlar üçün təhlükəsiz məkan olması çox vacibdir. Lakin bu prosesdə məktəbin qarşısına çıxan bir sıra problemlər vardır ki, bullinq də bunlardan biridir.

Bullinq ingilis sözü olub qorxutmaq, təhqir etmək, təcavüz etmək mənasına gəlib, fərqli fiziki və ya mənəvi gücə malik, eyni və ya müxtəlif yaş qrupundan olan şagirdlərin bir-birinə etdiyi fiziki, psixoloji və sözlü təzyiqdır. Kreiq və Peplerə görə isə, bullinq qurbanda mənəvi-psixoloji yaralar açan, davamlı psixoloji, fiziki, şifahi zorakılıqla təkrarlanan və məqsədi pis olan bir davranışdır. (1 s. 577-582)

Bir hadisənin bullinq adlandırılması üçün eyni zamanda tərəflər arasında fiziki və mənəvi güc disbalansının olması da şərtidir. Bununla yanaşı, bullinqə məruz qalan qurbanın özünü-müdafiə qabiliyyətinin aşağı olması lazımdır (2).

Daima təzyiq altında olmaq, təhdid edilmək və qruplardan kənarlaşdırılmaq və ya lağ edilmək qorxusu şagirdin öyrənmə qabiliyyətinə mane olur (3 167-175).

Bullinq kimi şagirdlərin həyatını məhv etməyə istiqamətlənmiş mənfi hal elə-belə yaranmır. Bu cür mənfi davranış formasının yaranması üçün ciddi amillər lazımdır. Buna görə də uşağın formalaşmasında ona təsir göstərəcək ətraf mühit, sosial, mədəni, fərdi, qrup kimi amillərin qarşılıqlı təsiri, tədris prosesindəki rolu pedaqoqlar tərəfindən öyrənilməli və bu amillərin şagirdlərin buller və qurbana çevrilməsindəki rolu araşdırılmalıdır.

Şəxsi amillər. Buraya bullerin və qurbanın əlamətləri daxildir.**Bullerin əlamətləri:**

Bullerlər və qurbanlar digər uşaqlardan müəyyən fərdi psixoloji xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər. Bullerlər adətən hiperaktiv, bir yerdə oturma bilməyən, tez özündən çıxan, aqressiyası yüksək, impulsiv, davranış və emosiyalarına nəzarət etmə bacarığı zəif olan, dalaşmağa meyilli, qiymətləri aşağı olan şagirdlər arasından çıxır. Bu cür şagirdlər aqressiyalarını təkcə digər şagirdlərdən deyil, həm də müəllimlərdən də çıxmağa çalışırlar. Bütün bunların səbəbi

onların özlərini bu yolla təsdiq etmək istəyidir.

Qurbanın əlamətləri:

Qurbanlar adətən sakit təbiətli, özünə qapanan, sosiallaşmaqda çətinlik çəkən, davranış (fiziki qüsurlu ola bilər) xarakter (qızların oğlan kimi, oğlanlarınsa qız kimi davranması) və geyimində fərqliliklər olan şagirdlər olurlar. Lakin, geniş dost əhatəsi olan, dərslərini yaxşı oxuyan, istedadı ilə seçilən şagirdlər də bullerlərdə qısqançlıq yarada bilər və onların qurbanına çevrilirlər. Maddi vəziyyəti yaxşı olmayan, müəllim və şagirdlərin rəğbətini qazana bilməyən şagirdlər də bullerlərin əsas hədəfidir.

Ailə amili

Ailə faktoru insanın həyatında ciddi yer tutur. Ailənin aşağıdakı çatışmazlıqlarının olması orada bullerlərin yaranmasına şərait yaradır:

1. Ailədə ata ilə ana, mürəkkəb ailədirsə digər üzvlər arasında mütəmadi dava-dalaşın olması, ailədə istiliyin, mehribanlığın olmaması; 2. Ailə üzvlərindən bir və ya bir neçəsinin pis vərdişlərinin olması; 3. Uşağın natamam ailədə böyüməsi; 4. Uşağın davamlı olaraq ailə üzvlərinin bullinqinə məruz qalması; 5. Valideynlər tərəfindən uşaqlar arasında ayrı-seçkilik qoyulması; 6. Uşağın düzgün tərbiyə olunmaması; 7. Uşağa valideynlər tərəfindən nəzarətin olmaması; 8. Ailə üzvləri arasında qarşılıqlı dəstəyin və birliyin olmaması.

Bütün bu sadalanan amillər bu tipli ailələrdə bullerlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Mühit amili

Uşağın şəxsiyyət kimi yetişməsində ailə amili nə qədər mühüm rol oynayarsa, mühit amili də bir o qədər rol oynayır. Uşaqların formalaşmasında ilkin faktor ailə olsa da, məktəbdə təhsil alarkən, həyətdə oynayarkən uşaqlar başqa mühitə düşür və bu mühit onların formalaşmasında ciddi rol oynayır. Təhsil mühitindən danışdıqda bullinqə şərait yaradan mühitə də toxunmaq zəruridir.

Bəzən müəllim səriştəsizliyi və bacarıqsızlığı, sinifdə bullinqin yaranmasına və ya kiminsə bullerlərin hədəfinə çevrilməsinə səbəb ola bilər. Sinifdəki əlverişsiz psixoloji iqlim, daima şagirdləri təhqir edən, cəzalandırmağa, zorakılığa meyilli, həddindən artıq tələbkar olan, maddi vəziyyətinə, bilik səviyyəsinə və s. görə şagirdlər arasında ayrı-seçkilik edən müəllimin olması sinifdə qurbanlar və bullerlərin yaranmasına zəmin yaradır.

Sosial amillər

Təhsil müəssisələrində bullinq kimi mənfi halların baş verməsində sosial amilin də rolu danılmazdır. Şagirdlər arasında olan iqtisadi-sosial bərabərsizlik onlarda qızcıq yaradaraq bullinq hallarına zəmin rolunu oynayır. Qeyd edilməlidir ki, burada buller və qurban qismində həm aztəminatlı ailənin üzvü olan şagird, həm də maddi imkanı yaxşı olan şagird ola bilər. Sosial-iqtisadi vəziyyəti sinfin digər təhsil alanlarından üstün olan şagirdin geyimi, məktəb ləvazimatları, yemək üçün gətirdiyi yeməklər belə maddi vəziyyəti yaxşı olmayan, aqressiyası yüksək şagirdin qızcığına səbəb olaraq həmin şagirdin qurbana çevrilməsinə səbəb ola bilər. Və yaxud da əksinə, maddi imkanı yaxşı olmayan şagird valideynləri tərəfindən ərköyün böyüdülmə, düzgün rəftar və davranış maneralarına sahib olmayan maddi rifahi yüksək şagird yoldaşı tərəfindən incidilə, lağ, təhqir obyektinə çevrilə bilər.

Gender amili

Bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan cəmiyyətində də kişi və qadınlar üçün cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş çərçivələr və rollar var. Bəzən bu çərçivələr təhsil müəssisə-

lərində bullinq hallarının yaranmasına səbəb ola bilər. “Kişilər cəmiyyətin hökm edən, qadınlar isə tabe olan tərəfi olmalıdır” kimi uşaqlara sınıran yanlış stereotiplər böyüməkdə olan oğlanlarda yanlış təsəvvürlər yaratdığı üçün onlar qızlara zorakı davranışlar edə bilirlər. Bu cür yanaşma fiziki, cinsi zorakılığa gətirib çıxara bilər. Cəmiyyətin yanlış stereotiplərindən zərər çəkən yalnız qızlar deyil “kişi” anlayışını doğru anlamayıb, mənimsəyən, başqa oğlanların da davranışını zorakılaşdırmağa çalışıldığı oğlanlardır. Xüsusilə də təəssüflə qeyd ediləndir ki, son onillikdə yeniyetmələrin təhlükəli qruplaşmalara, qadağan olunmuş maddələrdən istifadə edən şəxslərə meyillənməsi, onları ideala, qəhrəmana çevirməsi, “kişi” anlayışını onlarla bağlaması və o cür mənfi obrazlara bənzəməyə çalışması bullinq hallarının artmasına səbəb olur. Həqiqəti deməyin “bu kişiliyə sığmaz, oğlanlıqdan deyil” tipli jarqonlarla qarşının alındığı mühitlərdə təəssüf ki bullinq halları gizlədilir, qurbanlar üçün vəziyyət pisləşərək dözülməz hal alır.

Cinsi yetişkənliyi düzgün getməyən, gecikən şagirdlər də təəssüf ki, bullinqə məruz qalır və bu onların fiziki inkişafını daha da gecikdirir. Bu zaman yenə də iş hər zamankı kimi sinif rəhbərinin, məktəb psixoloqunun, həkiminin, anatomiya fənnini tədris edən müəllimlərin üzərinə düşür. Cinsi yetişkənlik haqqında doğru məlumatın verilməsi qurbanların hədəf halından çıxmasına kömək edə bilər.

KİV və texniki avadanlıqların təsiri

Müasir dünyanı texnologiyasız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Heç bir valideyin övladını bu texnoloji vasitələrdən uzaq tutmaq iqtidarında deyil. Lakin, texnoloji vasitələrin uşaqlara xeyri olduğu qədər də, ziyanı vardır. Tədqiqatlar göstərir ki, telefonlarda, oyun konsullarında zorakılıq halları çox olan oyunlar oynayan uşaqlar zorakılığa meyilli olurlar. Uzun müddət virtual oyunlar oynayan, oyunun növbəti mərhələsinə keçmək üçün müəyyən sayda oyunçu döyməli, öldürməli olan şagird üçün, bir müddət sonra gerçəklik hissi itir. İnsan ölümü, zorakılıq onun üçün adi hala çevrilir. Virtual aləmdə zorakılıqla əldə etdiyi uğuru, gücü real aləmdə də əldə etmək istəyir və bunun üçün münbit mühit axtarır. Vaxtının çox hissəsini məktəbdə keçirdiyini nəzərə alaraq, aqressiyasının ilk hədəfi məktəbdəki şagirdlər, əsasən də sinif yoldaşları olur.

Televizorda, müxtəlif xəbər platformalarında, sosial şəbəkələrdə daima mənfi xəbərlər izləyən, zorakılıq faktları ilə qarşılaşan şagirdlərdə də zorakılığa meyillilik artır. Bu tip xəbərləri izləyərkən onlarda yaranan təəssüf hissi, sonralar yerini adiləşməyə və aqressiyaya verir.

Problemin aktuallığı. Ümumtəhsil məktəblərində keyfiyyətli təhsil prosesinin təmini zamanı qarşıya bir sıra problemlər çıxır ki, bu problemlərdən biri də bullinqdir. Məqalənin aktuallığı da onun belə bir məsələyə həsr edilməsindədir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə məktəbdəki təhsil, təlim və tərbiyə mühitinin normal inkişafına mənfi təsiri olan bullinq və onun yaranmasına səbəb olan bir sıra amillər araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ümumtəhsil məktəblərinin əməkdaşları yararlına bilər.

Ədəbiyyat

1. Craig, M.W. and Pepler, J.D. 2003, 577-582.
2. Olweus, 1973b; Berkowitz, 1993.
3. Whitted, K. S., & Dupper, D. R. (2005). Best Practices for Preventing or Reducing Bullying in Schools, Children & Schools, 27/3, 167-175.
4. Ciucci, Enrica, and Andrea Baroncelli. 2014. "The Emotional Core of Bullying: Further Evidences of the Role of Callous-Unemotional Traits and Empathy." *Personality and Individual Differences* 67: 69-74.
5. Nurullah Yelboğa, Orhan Koçak. Lise öğrencilerini akran zorbalığına iten nedenlerin değerlendirilmesi ve artvin örneği. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl:18 Sayı:35 Bahar 2019/1 s.771-802.*
6. Памятка предупреждение насилия в образовательных организациях. Астрахань, 2020.

Г.Х. Мамедзаде**Факторы, вызывающие издевательства
Резюме**

В статье говорится о буллинге, препятствующем правильному налаживанию обучения, обучения и воспитания в школах, а также о ряде факторов, приводящих к его возникновению. Здесь первоначально были описаны понятия издевательства, хулигана и жертвы, а затем обсуждались такие факторы, как личные, семейные, окружающие, социальные, гендерные, средства массовой информации и техническое оборудование, вызвавшие издевательства.

G.H. Mammadzada**Factors that cause bullying
Summary**

The article talks about bullying, which hinders the proper establishment of education, training and upbringing in schools, and a number of factors that lead to its occurrence. Here, the concepts of bullying, bully and victim were initially reported, and then factors such as personal, family, environment, social, gender, mass media and technical equipment that caused bullying were discussed.

Redaksiyaya daxil olub: 06.05.2024

UOT 159.9

SOSIAL VƏ ETNİK STEREOTİPLƏRİNİN FORMALAŞMASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ**Aydan Güləddin qızı İbrahimova***Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi***Orcid:** 0009-0001-9236-3970**E-mail:** aydan.dadasova93@mail.ru

Açar sözlər: stereotip, sosial qrup, sadə obraz, qavrayan subyekt, koqnitiv istiqamət, kollektiv təsəvvür, standartlar, ümumiləşdirmə, münasibət, qiymətləndirmə.

Ключевые слова: стереотип, социальная группа, упрощенный образ, когнитивное направление, коллективные представления, стандарты, обобщение, отношение, оценивание.

Key words: a stereotype, the social group, a simple image, koqnitiv direction, collective representations, standards, generalisation, the relation, an estimation.

Stereotip – emosional-dəyərləndirici anlaydır. Onun təbiəti iki komponentdən yaranır – bilik və münasibət (yönəliş). Həm də bu zaman bilik standart, maddələşdirilmiş, münasibət isə emosional (hissi) olandır. Stereotip qurumlar, mühakimələr, qiymətləndirmələr, obrazlar hazır formullarda təmərküzləşir: dil vasitələri və vizual təsvirlər vasitəsilə kütləvi informasiya vasitələrində konkretləşən təbliğat ştamplarında ifadə olunur.

Sosial stereotiplər problemi ilə məşğul olmuş amerikalı jurnalist, sosioloq və psixoloq U.Lippman etnik stereotipə belə bir tərif verir: «hər hansı etnik qrup və ya birliyin onun bütün təmsilçilərinə asanlıqla aid edilən sadələşdirilmiş, sxemləşdirilmiş, emosional rəng verilmiş və son dərəcə dayanıqlı obrazı» [4, s.103].

Etnik stereotiplərə A.P.Sadoxinin “Mədəniyyətlərəarası kommunikasiya” dərslər vəsaitində verilən tərif sosial-psixoloji sözlükdəki təriflə oxşardır: «etnik stereotip – hər hansı etnosun digər etnik birliklərin təmsilçilərinə xas olan əxlaqi, əqli, fiziki keyfiyyətlər barədə nisbətən dayanıqlı təsəvvürlərinin məcmusu» [8, s.179].

G.Tecfel sosial stereotip sahəsində tədqiqatların əsas nəticələrini ümumiləşdirmişdir:

- insanlar geniş insan qruplarını (və ya sosial kateqoriyaları) diferensasiya olunmamış, kobud və qərəzli əlamətlər üzrə xarakterizə etməyə hazır olduqlarını asanlıqla bürüzə verirlər;
- belə kateqoriyalaşdırma çox uzun bir müddət ərzində möhkəm sabitliyi ilə fərqlənir;
- sosial, siyasi və ya iqtisadi dəyişikliklərdən asılı olaraq, sosial kateqoriyalar müəyyən dərəcədə dəyişə bilsələr də, bu proses son dərəcə ləng baş verir;
- qruplar arasında sosial gərginlik yaranan zaman sosial stereotiplər daha bariz («söylənilən») və düşmən xarakterli olur;
- onlar çox erkən mənimsənilir və uşaqlar tərəfindən aid olduqları qruplar haqqında aydın təsəvvürlər yaranandan çox əvvəl istifadə olunur. [1, s. 96].

Sosial-psixoloji fenomen kimi etnik stereotipin xüsusiyyətlərini onun yerinə yetirdiyi funksiyalar toplusu da müəyyən edir. H.Tecfel stereotipin fərdi və qrup səviyyəsində iki funksiyasını fərqləndirir. Fərdi olanlara: 1) koqnitiv (sxemləşdirmə, sadələşdirmə) və 2) qiymətləndirmə-müdafiə (müsbət «Mən-obrazın» yaradılması və qorunub saxlanması) aiddir. Qrupa isə bunlar aiddir: 1) ideologiyalaşdırıcı (qrupun davranışını izah edən və ona bəraət

qazandıran qrup ideologiyasının formalaşdırılması və qorunub saxlanması) və 2) identifikasiya edən (müsbət qrup halında “Biz-obrazı”nın yaradılması və qorunub saxlanması) aiddir.

Bu müəllif stereotiplərin dörd funksiyasını da fərqləndirmişdir ki, bunlardan ikisi fərdi, ikisi isə qrup səviyyəsində həyata keçirilir.

Stereotipin fərdi səviyyədə əhəmiyyəti: koqnitiv (sosial informasiyanın seleksiyası, sxemləşdirilməsi, sadələşdirilməsi); dəyərləndirmə-müdafiə (müsbət “Mən – obraz”ın yaradılması və dəstəklənməsi). Qrup səviyyəsində: ideologiyalaşdırıcı (qrupun davranışını izah edən və təqdir edən qrup ideologiyasının formalaşdırılması və dəstəklənməsi); identifikasiya edən (qrup «Biz-obrazının» yaradılması və dəstəklənməsi).

N.Lebedeva stereotiplərin şəxsiyyətlərarası və qrupşəkilli təmaslara təsirinin maraqlı bir aspektinə toxunur: o, kommunikativ davranışa təsir edən stereotiplərin 4 əsas xarakteristikasını fərqləndirir:

1. stereotipləşdirmə – qrup şəklində üzvlüklə psixoloji xarakteristikalar arasında xəyali əlaqənin doğurduğu koqnitiv «sapınmanın» nəticəsi (məsələn, ingilislər mühafizəkardır, almanlar pedantdır);

2. stereotiplər informasiyanın ötürülməsinə, seçilməsinə təsir göstərir (məsələn, inqrup barədə, adətən, ən xoş, autqrup barədə isə ən xoşagəlməz informasiya yadda qalır);

3. stereotiplər başqalarından müəyyən davranış gözləntisi doğurur, fərd qeyri-ixtiyari bu gözləntiləri təsdiq etməyə çalışır;

4. stereotiplər təsdiq olunmağa meyilli öncəgörmələr doğurur (çünki insanlar qeyri-ixtiyari olaraq başqa adamların stereotiplərə uyğun olan davranış modellərini «seçirlər»).

Stereotiplər vasitəsilə insanın şüuru ilə asanlıqla manipulyasiya etmək mümkündür, çünki stereotip bütövlükdə cəmiyyətin və konkret insan qruplarının həyat fəaliyyəti ilə sıx əlaqədarır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti mətbuat, radio və ya televiziyanın yaratdığı «qəhrəmanların» hərəkətlərini təsvir etməklə dünyaya münasibət formalaşdıran KİV-lərin davranışa nəhəng təsirini qeyd edir.

Problemin aktuallığı. Çoxsaylı tədqiqatların nəticələri göstərir ki, göstərişlər bütün üç səviyyənin (cəmiyyət, qruplar və şəxsiyyətlər) şüurun məzmununu ilə davranış arasında «bufer» qismində çıxış edən mürəkkəb amillər məcmusunda məzmununu dəyişir. Buna baxmayaraq, bəzi alimlərin fikrincə, etnik stereotiplərin beynəlmiləl xarakteri ilə əlaqədar, onlarla şüurlu hərəkətlər arasında paralellər aparılması tamamilə uyğundur.

Problemin elmi yeniliyi. İnsanın dünyagörüşünün, məsələn, onun stereotiplərinin, xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün onların formalaşmasına təsir göstərən amilləri hərtərəfli nəzərdən keçirmək lazımdır. Amil ilk növbədə xarici stimulların insan şüuruna təsir edən hansısa hadisəsidir. İnsanın şüuru aramsız dəyişmə prosesindədir. O, daim xarici və daxili proseslərin qarşılıqlı təsirinə məruz qalmaqdadır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Sosial və etnik stereotiplərinin formalaşmasına təsir edən amillərin araşdırılması, təhlil edilməsi olduqca aktual mövzudur. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Агеев, В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / В.С.Агеев. – Москва, 1990. -240с.
2. Адорно, Т.В. Типы и синдромы. Методологический подход (фрагменты из «Авторитарной личности») / Т.В. Адорно // Социологич. исследования, 1993. № 3. -с 80-95.
3. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1983. 310 с.
4. Кон, И.С. “Социология молодежи” В кн.: “Краткий словарь по социологии”. - Москва, -1988. -с. 164.
5. Липпман, У. Общественное мнение / пер. с англ. Т. В. Барчунова, под ред. К. А. Левинсон, К. В. Петренко. Москва: Институт Фонда “Общественное мнение”, -2004. - 68 с.
6. Московичи С. Социальные представления: исторический взгляд // Психологический журнал. Т.16. 1995, № 2;
- 7.Московичи ,С. Век толп. М.: Наука, - 1997.
8. Сорокин, Ю. А. Стереотип, штамп, клише: К проблеме определения понятий / Сорокин Ю. А. // Общине: Теоретические и прагматические проблемы. - Москва, -1998. - 268 с.
9. Шибутани Т. Социальная психология /Т. Шибутани. – Москва, -1989. -534 с.
10. Шихирев, П.Н. Исследование стереотипа в американской социальной науке / П.Н. Шихирев //Вопросы философии. 1971. № 5. -с .168-175.

А.Г. Ибрагимова

Некоторые вопросы формирования социальных и этнических стереотипов**Резюме**

Представленная статья посвящена изучению социальных стереотипов в научной литературе, в которой также анализируются различные существенные подходы исследования проблемы. Указывается на чрезвычайную актуальность проблемы, имеющую сложную социально-психологическую сущность. Также подчеркиваются значительные трудности определения и исследования социальных стереотипов; в связи с этим представляются различные подходы изучения проблемы, дается их сравнение и анализ.

Подчеркиваются существенные разработки в изучении проблемы таких авторов, как Липпман, Агеев, Кон, Адорно, Шибутани, Московичи, Фрейд и др.

В статье анализируются существенные аспекты исследования социальных стереотипов с учетом современных требований.

A.G. İbrahimova

**Some aspects of formation of social and ethnic stereotypes
Summary**

Presented article is devoted studying of social stereotypes in the scientific literature in which various essential approaches of research of a problem also are analyzed. It is underlined the extreme urgency of a problem having difficult socially-psychological essence. Also considerable difficulties of definition and research of social stereotypes are underlined; in this connection various approaches of studying of a problem are represented, their comparison and the analysis is given.

Essential workings out in studying of a problem of such authors, as Lippman, Aqeev, Kon, Adorno, Shibutani, Moskovichi, Freud are underlined, etc.

In article essential aspects of research of social stereotypes taking into account modern requirements are analyzed.

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2024

**SOSIAL PSIXOLOGIYA
СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ
SOCIAL PSYCHOLOGY**

UOT 159.9

**YÜKSƏK ÇƏKİ VƏ DEPRESSİYANIN ŞƏXSİYYƏTƏ SOSIAL-PSIXOLOJİ
TƏSİR XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Lətifə Akif qızı Cavadlı***Xəzər Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0004-7124-5643**E-mail:** dr_letife@hotmail.com**Açar sözlər:** *depressiya, həyat məmnunluğunun enməsi, artıq çəki, psixoloji.***Ключевые слова:** *депрессии, снижению удовлетворенности жизнью, избыточный вес, психологический.***Key words:** *depression, decreased life satisfaction, overweight, psychological.*

Artıq çəki Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) tərəfindən sağlığa zərər verə biləcək anomal və ya aşırı yağ miqdarının yığılması olaraq müəyyən edilməkdədir (ÜST, 2017) [2]. 1975-2016-cı illər arasında bütün ölkələrdə artıq çəkiddən əziyyət çəkən insanların sayı artmış, şişmanlığın yayılması əvvəlki dövrlərlə müqayisədə 3 dəfə çoxalmışdır (NCD-RisC 2017) [5]. Respublikamıza daha yaxın ərazi olaraq Türkiyə, Avropa ölkələri içərisində şişmanlığın daha çox yayıldığı ölkə durumundadır. ÜST-ün son məlumatlarına görə, yetkin yaşlı insanlarda standartlaşdırılmış şişmanlıq nisbəti 32,2% olduğu halda, artıq çəki nisbəti 66,8%-dir (ÜST, 2016) [2].

Yuxarıda verilən göstəricilər artıq çəki və şişmanlıq probleminin dünyada çox yayılmış və ciddi bir sağlıq problemi olduğunu göstərməkdədir.

Müasir dövrümüzdə urbanizasiya, iqtisadi inkişaf və qloballaşma insanların həyat tərzində və qidalanma formasında dəyişikliklərə yol açaraq piylənməyə səbəb olur. Əslində, həqiqət budur ki, yüksək çəki müasir və modern həyatın nəticəsi olaraq qarşımıza çıxmaqdadır (TÜBER, 2015) [7]. Eyni zamanda texnologiyanın sürətli inkişafına paralel olaraq klinik diaqnoz və müalicə üsullarındakı irəliləyişlər, insanların sağlıq baxımı ehtiyaclarında baş verən dəyişikliklər yüksək çəki kimi xroniki xəstələrin sayında olan artımalarla düz mütənasiblik təşkil edir. Fərdlərin sağlıq üçün sərf etdiyi maddi vəsaitlər artdıqca həyat keyfiyyətinin enməsi, həyat məmnunluğunun azalması halları daha tez və erkən müşahidə olunmağa başlayır. Bu baxımdan həyat keyfiyyəti, həyat məmnunluğu verən bir həyat yaşamaq üçün insanların sağlıq haqqında təsəvvürlərinin gücləndirilməsi vacib məsələlərdəndir. Həyat məmnunluğu, sağlıq baxımı keyfiyyətinin artırılması, proqnozlaşdırılan müalicə proqramlarına fərdlərin adaptasiyasının artırılmasını tələb etməkdədir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, insanların sağlığında hər hansı bir xoş olmayan dəyişiklik olduğunda həyat məmnunluğunun pozulması halları baş verə bilər.

Həyat keyfiyyəti anlayışı ilk dəfə 1960-cı illərdə ABŞ-da siyasi müzakirələr zamanı meydana çıxmış və o zamandan etibarən istifadəsi geniş yayılmış kifayət qədər yeni anlayışlar-

dandır. “On the Quantity and Quality of Life” adlı məqalədə ilk dəfə olaraq adı keçmiş və tez bir zamanda kütlə arasında geniş yayılmışdır (Aydiner və Paçacıoğlu, 2016) [1,142]. Əslində həyat keyfiyyəti anlayışına elmdə verilən dəqiq tərif yoxdur. Həyat keyfiyyəti anlayışı özündə bir çox anlayışları ehtiva edir, bunlardan ən önəmlisi fərdin öz şəxsi həyatına baxış sistemi olaraq dəyərləndirilir. Həyat keyfiyyəti anlayışı əksərən fərdlər tərəfindən həyat məmnunluğu, xoşbəxtlik anlayışları ilə eynimənalı anlayışlar olaraq dərk edilməkdədir.

ÜST-ün son məlumatlarına görə, həyat keyfiyyəti anlayışı, fərdin öz məqsədlərinə, sosial gözləmələrinə, həyat standartlarına və maraqlarına görə bir mədəniyyət və dəyər sistemində öz həyatını qavramasıdır. Burada önəmli olan həyat keyfiyyəti standartlarının zorla qəbul etdirilməməsi, fərdin öz həyatının özü tərəfindən dəyərləndirilməsi və bunun davam etdirilə bilməsidir.

Həyat keyfiyyəti anlayışı cins, yaş, ailə vəziyyəti, təhsil səviyyəsi, gəlir səviyyəsi, sosial dəstək, yaşanılan kontingentin xüsusiyyətləri, sağlıq, iş məmnuniyyəti, asudə fəaliyyət kimi faktorlardan təsirlənməkdədir. Tədqiqatlar göstərir ki, qadın olmaq, yaşlı olmaq, aşağı təhsil səviyyəsi, gəlir səviyyəsinin az olması həyat keyfiyyəti səviyyəsini aşağı sala bilməkdədir (Aydiner və Paçacıoğlu, 2016) [1, 149]. Depressiya şişmanlıq və artıq çəki sağlıq problemi ilə yaxından əlaqəsi olan psixiatrik pozuntudur.

İfrat kilolu və şişmanlıq problem olan şəxslərdə depressiya sıklığını araşdıran bir meta-analizdə, artıq çəkili şəxslərdə müşahidə olunan həyat boyu depressiya pozuntusu, normal kilolu şəxslərlə müqayisədə 7%-dən daha çox olduğu, şişmanlığı olan şəxslərdə bu sıklığın normal şəxslərə görə 32% daha çox olduğu öyrənilmişdir. Əhali arasında şişmanlıq, piylənmə və psixiatrik pozuntuları araşdıran bir tədqiqatda isə artıq çəkisi və şişman olan şəxslərdə təşviş pozuntusunun 1,46 dəfə daha çox görüldüyü aşkar edilmişdir. Bir başqa tədqiqatda, şişman şəxslərdə artıq çəki ilə təşviş simptomlarının şiddəti arasında əlaqə olduğu önə sürülmüşdür.

Türkiyədə aparılan “Şişman qadınlarda psixiatrik diaqnoz sıklığı” adlı tədqiqatda piylənməsi olan qadınlarda təşviş pozuntusu sıklığı 14,5%-dirsə (eksperimental qrup), piylənməsi olmayan qadınlarda (nəzarət qrupu) təşviş pozuntusu 5,5% təşkil edir [8].

Bu tədqiqatlar depressiya və təşviş pozuntularının piylənmə olan şəxslərdə daha yüksək nisbətdə müşahidə olunduğunu bildirməkdədir.

Depressiya və təşviş pozuntuları başda olmaqla bütün psixiatrik pozuntular, patalogiyalı koqnitiv funksiyalar, aşağı həyat keyfiyyəti və aşağı özünəhərmət ilə əlaqəlidir. Şişman şəxslərdə bu psixiatrik pozuntuların yüksək nisbətdə müşahidə olunması bu dəyişənlərin də onlarda sıklıqla görülə biləcəyini düşündürməkdədir.

Aparılan tədqiqatlar yüksək çəkili şəxslərdə insulin müqaviməti, hipertoniya, hiperkortizolemiya və leptin müqaviməti kimi klinik vəziyyətlərin koqnitiv funksiyaları pozduğunu göstərməkdədir. Bu klinik vəziyyətlər sinaptik plastisitedə azalma, norotransmitter səviyyədə və reseptor sayında dəyişiklik, qan axımında dəyişiklik, demiyelinizasiya, bəyaz cövhərdə mikroenfarktus və damar tutulması etməklə koqnitiv funksiyaları pozduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Yüksək çəkili şəxslərdə koqnitiv funksiyalardakı pozulmanın ən önəmli nəticələrindən biri şəxsə kilo verməyi çətinləşdirməsidir.

Fərdlərin koqnitiv pozuntularından dolayı psixiatr və ya mütəxəssis dietoloqla təyin olunan görüşə sistemli gedə bilməmələri, fiziki aktivlik üçün gərəkli təlimatları təqib edə bilmə-

mələri, pəhriz zamanı məhdudlaşdırma və ya davranış dəyişikliklərindəki gərəkliliyi qavraya bilməmək kimi səbəblərin kilo nəzarətini təşkil etməkdə çətinlik yaratdığı bildirilməkdədir.

Yüksək çəkili fərdlərdə həyat keyfiyyətinin mənfəi, özünəhərmət səviyyəsinin aşağı olması isə problem olaraq başqa sahələrdə, bunlar şəxsiyyətin psixologiyası, fərdin psixotipi, mənlilik şüuru, Mən-obrazı ilə əlaqəlidir .

Yüksək çəki fərdlərin fiziki və sosial həyatında ruh sağlığı və həyat məmnunluğuna neqativ istiqamətdə təsir göstərməklə yanaşı, fərdlərin xəstəlik riskini artırmaqdadır.

Depressiv pozuntular fərdin həyatı funksiyalarına təsir etməklə onda koqnitiv dəyişikliklər yaradır, üzüntü, “boş” (mənavi boşluq nəzərdə tutulur) və ya sinir sistemini pozan bir ruh halı ilə xarakterizə olunur. Depressiv ruh əhvalı, heç bir şeydən zövq ala bilməmək, özündə ağırlıq hiss etmə kimi dəyişikliklər, yuxu pozulmaları, dəyərsizlik hissi, ümitsizlik və potensial olaraq intihar düşüncəsi depressiya əlamətlərindəndir. Aparılan araşdırmalar yüksək çəki ilə depressiya arasında əlaqə olduğunu göstərməkdədir.

Yüksək çəki fərddə psixi pozuntularla yanaşı, sosial mühitdən təcrid olunma, özgüvən əs-kikliyi, depressiya, gecə yemək sindromu və iş həyatından soyuma kimi psixososial fəsadlara da səbəb olmaqdadır. Yüksək çəkili insanlarda spesifik psixiatrik pozuntular geniş yayılmışdır.

Yüksək çəkili fərdlər, sosial aktivliyin azalmasıyla əlaqədar özlərini lazımsız hesab edir və tənha yaşamağa meyilli olur.

Aparılan tədqiqatlar fərdlərdə psixi vəziyyət və qidalanma davranışı arasında qarşılıqlı əlaqə olduğunu göstərməkdədir. Bədən şəklinin pozulması, zəif sosial inteqrasiya, öz vücudunu bəyənməmək, başqa insanların da onu çirkin görmələri nəticəsində aşağı özgüvən səbəbilə sosial mühitdən uzaqlaşma davranışının yüksək çəkili insanlarda depressiyaya səbəb ola biləcəyi bu tədqiqatlarda nəticə olaraq göstərilir.

Yüksək çəki insanın fiziki aktivliyini azaltmağa və fərdləri toplumdan uzaqlaşdıraraq sosial və psixoloji problemlərə səbəb olmaqdadır. Bir tədqiqatda yüksək çəkinin koqnitiv funksiyalar üzərində də neqativ təsirlərə səbəb olduğu və alzheymer, şizofreniya, depressiya kimi önəmli sağlıq problemlərilə yaxından əlaqədar ola biləcəyi bildirilmişdir.

M. Resch, P. Haasz, Z.Sidonun apardığı tədqiqatlarda bir araşdırma nəticəsində yüksək çəki və depressiya arasında iki istiqamətli bir əlaqə olduğu sübuta yetirilmiş, yüksək çəkili insanlarda depressiyanın inkişafının normal çəkili insanlarla müqayisədə 38% daha yüksək olduğu aşkar edilmişdir (Resch M., Haasz P., Sido Z., 1998) [6].

Yüksək çəki psixopatoloji riskini, psixopatoloji də yüksək çəki riskini artırmaqdadır (Elias M.F., Elias P.K., Sullivan L.M., Wolf P.A., D'Agostino, 2003).

Yüksək çəki ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlar, artan bədən kütlə indeksinin sağlıqla əlaqəli həyat məmnunluğuna neqativ istiqamətdə təsir göstərməsinə həmfikiridir (Niero M., Martin M., Finger T., Lucas R., Mear İ., Wild D., 2002).

Yüksək çəki hipertoniya, müxtəlif ürək-damar xəstəlikləri, əzələ-sümük xəstəlikləri, xərçəng kimi xəstəliklər baxımından önəmli bir risk faktorudur və fərdlərin həyat məmnunluğunu kifayət qədər yüksək səviyyədə azaltmaqdadır (Zwaan M., Petersen I., Kaerber M., Burgmer R., Nolting B., 2009) [9, 479].

J.Karlsson, L. Sjostrom, M.Sullivan (1998) tərəfindən aparılan tədqiqatda yüksək çəkili insanlarda çəki azlamasıyla həyat məmnunluğunun artması müşahidə olunmuşdur (Karlsson

J., Sjostrom L., Sullivan M., 1998) [4,121].

R.L.Kolotkin, S. Head, M.Hamilton, C.K. Tse tərəfindən aparılan tədqiqatda da, həyat məmnunluğu ölçmələrinin həm bel çevrəsi, həm də bədən kütlə indeksi ilə əlaqəli olduğu müəyyən edilmişdir [3,51].

Problemin aktuallığı. Artıq çəkili insanların əksəriyyətinin depressiya və həyat məmnunluğunun enməsi halları ilə əlaqədar mütəmadi psixoloqlara müraciət etməsi problemin aktual əhəmiyyət kəsb etdiyinə işarə edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə depressiya və həyat məmnunluğunun enməsi halları anlayışları elmi təhlil olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Elmi ədəbiyyatda problemin həllinin praktik yolları və istiqamətləri göstərilir.

Ədəbiyyat

1. Aydın Boylu, A., Paçacıoğlu, B. (2016). Yaşam Kalitesi ve Göstergeleri. Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 8 (15), 137-150.
2. Dünya Sağlık Orgutu. Noncommunicable Diseases Progress Monitor. Geneva, World Health Organization Press. 2017.
3. Kolotkin, R.L., Head, S., Hamilton, M., Tse, C.K. (1995), Assessing impact of weight on quality of life. *Obes Rex* 3, 49-56.
4. Karlsson, J., Sjostrom, L., Sullivan, M. (1998), Swedish obese subjects (SOS) - an inter-vention study of obesity. Two-year follow-up of health-related quality of life (HRQL) and eating behavior after gastric surgery for severe obesity. *Int J Obes Relat Metab Disord.* 22, 113-126).
5. NCD Risk Factor Collaboration (2017) Worldwide trends in body-mass index, underweight, overweight, and obesity from 1975 to 2016: a pooled analysis of 2416 population-based measurement studies in 128.9 million children, adolescents, and adults. *Lancet* 390:2627-42.
6. Resch, M., Haasz, P., Sido, Z. Obesity as psychosomatic disease. *European Psychiatry*, 1998, 13(4), 315.
7. TÜBER Türkiye Beslenme Rehberi. Sağlık Bakanlığı. 2015. Yayın No: 1031
8. Ozdel O, Sozeri-Varma G, Fenkci S. Obez kadınlarda psikiyatrik tanı sıklığı. *Klinik Psikiyatri Dergisi* , 2011,14:210-7
9. Zwaan, M., Petersen, I., Kaerber, M., Burgmer, R., Nolting, B. et al. Obesity and quality of life: a controlled study of normal-weight and obese individuals. *Psychosomatics*, 2009, 50, 474-482.

Л.А. Джавадлы

Частота депрессии и снижении удовлетворенности жизнью у людей с избыточным весом, обращающихся к эндокринологу

Резюме

Избыточный вес определяется Всемирной организацией здравоохранения (ВОЗ) как накопление аномального или чрезмерного количества жира, которое может нанести вред здоровью. Все психические расстройства, включая депрессию и тревожные расстройства, связаны с нарушением когнитивных функций, низким качеством жизни и низкой самооценкой. Исследования показали связь между избыточным весом и депрессией.

L.A. Cavadli

Incidence of depression and decreased life satisfaction in overweight people who consult an endocrinologist

Summary

Overweight is defined by the World Health Organization (WHO) as the accumulation of anomalous or excessive amounts of fat that can be harmful to health. All psychiatric disorders, including depression and anxiety disorders, are associated with abnormal cognitive function, poor quality of life, and low self-esteem. Studies have shown a link between high weight and depression.

Redaksiyaya daxil olub: 10.04.2024

UOT 159.9

TƏNHALIQ HISSİ VƏ İNTİHAR DÜŞÜNCƏSİNİN ŞƏXSİYYƏTƏ SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏSİR XÜSUSİYYƏTLƏRİ**Aliyə Bəşir qızı Əzimova***Xəzər Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0000-0264-342X**E-mail:** aliya.azimova@khazar.org*Açar sözlər:* yeniyetmə, tənhalıq hissi, intihar düşüncəsi, şəxsiyyət, məktəbli.*Ключевые слова:* подросток, одиночество, суицидальные мысли, личность, студент.*Key words:* adolescence, loneliness, suicidal ideation, personality, student.

Fərd psixososial varlıq kimi “birliyə” möhtacdır. İnsan varlığının əsas motivi kimi bu birlik; ictimai, sosial bütöv bir təbəqənin bir hissəsi olmaq zərurətidir. Bu ehtiyacın əsasını özünə məxsusluq hissi təşkil edir. Bu kontekstdə fərdlərin ən kiçik həyat hadisəsində belə başqasına ehtiyacı var. [1] Mənsub olmaq; sosial sistem tərəfindən dəyər, ehtiyac və qəbul. Bu təcrübələr toplusunu vurğulayan və Fərdi Psixologiyanın banisi olan Adlerin sözlərinə görə, fərdlər sosial faktorlardan irəli gəlir. Ona görə də mənsubluq hissi çox vacibdir. [2]

Weys (1974) tənhalığın iki fərqli növü olduğunu bildirir. Bunlardan birincisi, emosional tənhalıq digər insanlarla yaxın və yaxın münasibətlər qura bilməmələri nəticəsində baş verir. İkinci, sosial tənhalıq insanın sosial münasibətlər şəbəkəsindən uzaq olması və ümumi maraq, fəaliyyət və paylaşma qabiliyyətinin olmaması. [3]

Mişhela, Peplau və wiks tənhalığın dərk edilən səbəblərini araşdırmış və bu səbəbləri aşağıdakı kimi sıralamışdır:

1 - Pessimizm: Şəxsin ünsiyyət qurmaq üçün tapdığı bir fərdin təsadüfə əsaslandığına inanması və özünün bu barədə şanslı olmadığı düşüncəsidir.

2 - Rədd edilmə qorxusu: İnsanın münasibət qurmağa çalışdığı zaman qəbul olunmayacağı düşüncəsidir.

3 - Səy göstərməmək: Bu zaman insan yeni biri ilə tanış olmaq üçün kifayət qədər səy göstərmir.

4 - Şanssızlıq: Məhz bu zaman fərd düşünür ki, kiminləsə münasibət qurması şansdan asılıdır və onun bu barədə şansı yoxdur.

5 - Məlumatsızlıq: Bu, şəxsin ünsiyyət və dostluq əlaqələri qurmaq bacarığının zəif olmasıdır.

6 - Utancaqlıq: Bu, insanın hədsiz utancaqlığıdır.

7 - Fiziki cazibədarlığın olmaması: İnsanın fiziki cazibədarlığının olmaması düşüncəsidir.

8 - Digər Qruplar/Münasibətlər: Tənhalıq hissi keçirən fərddən başqa digər insanların bir qrupa aid olması və tənha insana maraq göstərməməsidir.

9 - Başqalarının qorxusu: Bu, başqa şəxslərin tənha insanla münasibətdə olmaqdan qorxması və buna cəhd etməmələridir.

10 - Şəxsi olmayan vəziyyətlər: Şəxsin bir çox insanla şəxsi olmayan şəkildə münasibətə girməsidir.

11 - İmkandan məhrum olmaq: Bu, fərdin başqa insanlarla münasibət və dostluq əlaqələri qurmaq imkanına malik ola bilməməsidir.

12 - Başqalarının istəksiz olması: Bu, digər şəxslərin tənha olan və kifayət qədər səy göstərməyən şəxslə münasibət qurmağa hazır olmamasıdır.

13 - Antipatik şəxsiyyət quruluşu: Bu, tənha şəxsin digər insanlar tərəfindən itici, bəyənilməyən və antipatik bir şəxsiyyətə sahib olduğu hesab edilməsidir. [4]

Uşaq və yeniyetmələrdə intihar və intihara cəhd həm ölkəmizdə, həm də dünyada getdikcə artan problem hesab olunur. İctimai sağlamlıqla bağlı mühüm problem olan intihara cəhdə bağlı amillərin müəyyən edilməsi yüksək riskli uşaq və yeniyetmələrin müəyyən edilməsi və psixi sağlamlıq xidmətlərinin planlaşdırılması baxımından vacibdir. Bu tədqiqatın məqsədi intihara cəhd nəticəsində qəbul edilən uşaq və yeniyetmələrin demoqrafik və klinik xüsusiyyətlərini retrospektiv qiymətləndirmək idi. [5]

Yeniyetməlik dövründə intihar etmək üçün risk faktorlarını araşdıran tədqiqatlarda bir sıra amillərə diqqət yetirilir. Belə ki, əvvəlki intihar cəhdləri, xəstəlik, məişət zorakılığı, sıxıntılı həyat hadisələri, narkotik maddələrdən sui-istifadə. İşsizlik və ya miqrasiya kimi amillər sosial bağları poza və intihara yol açmağa bilər. Müəyyən edilib ki, intihara cəhd edən yeniyetmələrin ailələrində intihar hallarının, spirtli içkilərin və ya maddələrdən istifadənin, təsiredici pozuntuların sayı yüksəkdir. Həmçinin bildirilir ki, intihara cəhd edən yeniyetmələrdə valideynin (boşanmanın və ya ölümün) itirilməsi digər tibbi və ya psixiatrik nəzarətlərdən daha tez-tez baş verir və onların 80-90%-də psixi pozuntu müşahidə olunur [6, s. 133-138]

Böyüklərdən fərqli olaraq uşaqlar "maskalı depressiya"dan danışa bilərik. Uşaq kədərli və dilsiz olmaq əvəzinə aqressiv, əsəbi davranış sərgiləyə bilər. İntihar üsulları hündürlükdən tullanmaq, sürətli avtomobilin qarşısına tullanmaq, özünü asmaq şəklində olur. [7, s. 75-87]

İntihar – psixi pozuntuların və əlamətlərin olması, sosial dəstəyin olmaması və sosiokultural amillərin təsiri ilə baş verən mürəkkəb simptomdur. [8, s. 88-97]

Suisidal olmayan özünə zərər verən davranışlar, əvvəlki intihar cəhdləri, psixi pozuntular, şəxsiyyət pozğunluğu, impulsiv aqressiya, ümitsizlik, depressiya və intiharın ailə tarixi, valideyn itkisi və ya boşanma, ailə problemləri, fiziki və ya cinsi zorakılıq, sosial dəstəyin olmaması, ətraf mühit tərəfindən qəbul edilməyən homoseksuallıq intihar üçün risk faktorlarındandır. [9, s. 771-777]

Yeniyetməlik dövrü araşdırıldıqda; bu dövrdə insanlar bir çox problemlərlə üzləşirlər. Yeniyetməlik — şəxsiyyətin formalaşması dövrüdür. Bu şəxs şəxsiyyət axtarışındadır və özünü ətrafdakı insanlara sübut etmək və cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmaq üçün çalışır. Bu səbəbdən yeniyetmənin qrupa daxil olmaq məqsədi ilə dostluq münasibətləri daha çox üstünlük təşkil edir. Dostları və ailə üzvləri tərəfindən dəstəklənən və qrupda yeri olan şəxs daha az tənhalıqla üzləşir. Lakin münasibətlərində problemlər olan, kifayət qədər dəstək almayan və özünü yaşadığı mühitdən təcrid edən şəxs tənhalıq hiss edir. Yeniyetməlik dövründə baş verən bu tənhalıq zehni sıxıntılara səbəb olur və ayrı-ayrı şəxsləri intihara aparır. [10, s. 33-46]

Tənhalıq zaman-zaman insanın öz seçimində olsa da, tənhalığın nə qədər davam etdiyini, onun nə qədər tez-tez baş verdiyini və insana nə dərəcədə təsir etdiyini nəzərə almaq lazımdır. Çünki bəzən insanlar ətraf mühitdən uzaqlaşmağa və nəfəs almaq istəyə bilərlər. Belə məqamlarda insan özünə üz tutmalı, gözləntilərini dərk etməli, potensialını açıqlamalı, daxili münaqişələrini həll etməlidir. Bu halda tənhalıq sağlam hesab olunur. Lakin, əgər tənhalıq prosesi

uzanırsa, insan özünü ətraf mühitdən təcrid edir və hətta onun mühitindəki ən kiçik stimulu onu narahat etməyə başlayırsa, tənhalığın qeyri-sağlam ölçüsündən söhbət açılır. Müxtəlif səbəblərdən tənhalıq keçirən insan bəzən bu vəziyyətin öhdəsindən gəlsə də, bəzən onun öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkə bilər. Bu vəziyyətin öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkən şəxs gələcəkdə psixi problemlərlə üzləşə bilər. Psixi problemlər, xüsusilə depressiya ilə təzahür edən problemlər gələcəkdə intihar kimi fəsadlara gətirib çıxara bilər. [11]

Bu tədqiqatın məqsədi orta məktəb şagirdləri arasında tənhalığın geniş yayılmasını, bu hissələrin öhdəsindən gəlmək üsullarını, tənhalıq və intihar ideyası və cəhdi arasındakı əlaqəni araşdırmaqdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar tənhalıq hissənin inkişafı üçün meydana gəlməsi ilə bağlı mühüm ipuçları verə bilər. Eyni zamanda, tənhalıqdan əziyyət çəkən yeniyetmələrə psixoloji xidmətlərin göstərilməsinə istiqamət verə bilər. Xüsusilə, yeniyetmələrin tənhalığın öhdəsindən gəlmək üçün tətbiq etdikləri metodlar haqqında biliklər bu qrup üçün psixoloji xidmətlərə çox əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə məktəblilər arasında intihar halları xeyli artmışdır. Yeniyetmələr arasında intihar problemi ədəbiyyatlarda müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmuşdur. Müəllif burada intihara bir digər aktual problem olan, tənhalıq hissi aspektindən tədqiq etmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Azərbaycanda məktəblilərdə intihar hallarının araşdırılması istiqamətində elmi işlər aparılmışdır, lakin elmi ədəbiyyatda məktəblilərdə intihar düşüncəsinə tənhalıq hissi aspektindən heç baxılmayıb. Həmçinin tənhalıq hissi və somatizasiya, obsesiv-kompulsiv, depressiya, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, təşviş pozuntusu, kin-düşmənçilik, fobiyalı təşviş, paranoid düşüncə, psixotizm kimi psixopatoloji hallar arasındakı əlaqəni tədqiq edən araşdırmalar nəzərə çarpmır. Bu səbəbdən iş Azərbaycan üçün elmi yenilik hesab edilə bilər.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. İşin təhlilindən alınan nəticələr ümumi, sosial, yaş və inkişaf psixologiyası fənlərinin tədrisində, bir çox sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislər - məktəblərin pədaqoji heyət üzvləri, psixoloji mərkəz işçiləri, məktəb psixoloqları və digər şagird şəxsiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayan mütəxəssislərin fəaliyyət sahələrində tətbiq oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Brobst, J. B., Clopton, J. R., & Hendrick, S. S. Parenting children with autism spectrum disorders: The couple's relationship. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 2009, 24(1), 38-49.
2. Corey, A. L., Haase, J. E., Azzouz, F., & Monahan, P. O. Social support and symptom distress in adolescents/young adults with cancer. *Journal of Pediatric Oncology Nursing*, 2008, 25(5), 275-284.
3. Gümüş, M. A. (2006). *Dini kanaatlər açısından universite gençliğinde kız-erkek ilişkileri (Marmara Üniversitesi örneği)* (Doctoral dissertation, Marmara Universiteti).
4. Körler, Y. (2012). *İlköğretim ikinci kademe öğrencilerinin çeşitli değişkenler açısından yalnızlık düzeyleri ve yalnızlık ile sosyal duygusal öğrenme becerileri arasındaki ilişkiler* (Doctoral dissertation, Anadolu Universiteti)

5. Ünlü, G., Aksoy, Z., & Ersan, E. E. İntihar girişiminde bulunan çocuk ve ergenlerin değerlendirilmesi. Pamukkale Tıbb Dergisi. 2014.
6. Sayar, M. K., Öztürk, M., & Acar, B. (2000). Aşırı dozda ilaç alımıyla intihar girişiminde bulunan ergenlerde psikolojik etkenler. *Klinik Psikofarmakoloji Bülteni*, 10(3), 133-138.
7. Suvarlı, M. K. Çocuklarda ve adolesans çağında intihar: araştırmalar, önlemler ve çözüm önerileri. *Kriz Dergisi*, 1995, 3(1), 75-87.
8. Aktepe, E., Kandil, S., & Topbaş, M. Çocuk ve ergenlerde özkıyım davranışı. *TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni*, 2005, 4, 88-97.
9. Dodig-Ćurković, K., Ćurković, M., Radić, J., Degmečić, D., & Filaković, P. Suicidal behavior and suicide among children and adolescents-risk factors and epidemiological characteristics. *Collegium antropologicum*, 2010. 34(2), 771-777.
10. Karakuş, Ö. (2012). Ergenlerde bağlanma stilleri ve yalnızlık arasındaki ilişki. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 23(2), 33-46.
11. Yaşar, F., Toğrul, H., & Arslan, N. Flow properties of cellulose and carboxymethyl cellulose from orange peel. *Journal of food Engineering*, 2007. 81(1), 187-199.

A.Б. Азимова

Анализ связи чувства одиночества и суицидных мыслей у школьников

Резюме

Как мы знаем из пирамиды потребностей Маслоу, потребность в принадлежности является одной из самых основных потребностей человека. Эта потребность наиболее проявляется в подростковом возрасте. Каждый молодой человек хочет быть принятым определенной социальной группой, принадлежать к какой-либо социальной группе, быть ее частью. Подростки чувствуют себя глубоко одинокими, когда не могут найти себе место ни в каком обществе. Это чувство может вызвать множество серьезных проблем. К ним относятся асоциальность, суицидальные тенденции или попытки самоубийства, алкоголизм и наркомания и т. д. происходит. В данной статье основное внимание уделяется существованию связи между одиночеством и суицидальными мыслями у детей школьного возраста в подростковом возрасте. Если мы посмотрим на результаты, полученные у школьников, то увидим, что чувство одиночества у девочек выше, чем у мальчиков. Это само по себе приводит к тому, что девочки становятся более замкнутыми и пессимистичными.

A.B. Azimova

Analysis of the relationship between the feeling of loneliness and suicide thoughts in school children

Summary

As we know from Maslow's pyramid of needs, the need to belong is one of the most basic human needs. This need manifests itself most during adolescence. Every young person wants

to be accepted by a certain social group, to belong to any social group, to be a part of it. Adolescents feel deeply alone when they cannot find a place for themselves in any society. This feeling can bring about many serious problems. Examples of these include asociality, suicidal tendencies or suicide attempts, alcoholism and drug addiction, etc. This article focuses on the existence of a relationship between loneliness and suicidal thoughts in school-aged children during adolescence. When we look at the results obtained from school children, we see that the feeling of loneliness is higher in girls than boys. This in itself causes girls to become more introverted and pessimistic.

Redaksiyaya daxil olub: 29.04.2024

UOT 159.9

PSIXOLOJİ DAYANIQLILIQ: Qoruyucu və risk faktorlar nələrdir?**Aysel Əli qızı Kərimli***Xəzər Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0003-4870-9211**E-mail:** ayselkerimli01@mail.ru**Açar sözlər:** *psixoloji dayanıqlılıq, risk faktorları, qoruyucu faktorlar, psixologiya, stress.***Ключевые слова:** *психологическая устойчивость, факторы риска, защитные факторы, психология, стресс.***Key words:** *psychological resilience, risk factors, protective factors, psychology, stress.*

Neqativ hadisələr və təcrübələr, gündəlik həyat çətinlikləri, ciddi xəstəliklər, qəzalar, yaxın insanın itkisi – həyat boyu hər kəsin yaşadığı və ya yaşayacağı vəziyyətlərdir. Hər bir insan yaşadığı hadisələr, gündəlik həyatında qarşılaşdığı problemlər və çətinliklər qarşısında fərqli reaksiyalar göstərir. Bir insanın bir hadisəyə verdiyi reaksiya ilə başqa bir insanın həmin hadisəyə verdiyi reaksiya bir-birindən fərqlidir. Problemlər və çətinliklərlə mübarizə aparmaq üçün insan öz bacarıqlarından və güclü tərəflərindən istifadə edir.

Psixoloji Sağlamlıq olaraq da adlandırılan Psixoloji Dayanıqlılıq anlayışı İngiliscə “Resilience” adlanır. Psixoloji dayanıqlılıq anlayışının tarixi köklərinə baxdığımız zaman, görülür ki, əslində fəlsəfi və dini adətlərdə həyatın çətinlikləri qarşısında “dözümlülük”, “səbr etmək” kimi fikirlərə yer verilir. Bu anlayışlar tam psixoloji dayanıqlılıq anlayışını əhatə etməsə də, XX əsrdə artıq klinik təcrübələrdə bu anlayışın əhəmiyyət qazandığı görülür. Belə ki, Emmy Werner və Michael Rutter adaptasiya prosesində psixoloji dayanıqlılığın əhəmiyyəti və müsbət təsirlərindən bəhs etmişdir. (Werner, 1993; Rutter, 1987). Psixoloji Dayanıqlılıq termini ilk dəfə 1674-cü ildə istifadə olunmuşdur. Davranış elmlərində psixoloji dayanıqlılıqla bağlı araşdırmalar isə 1970-ci illərdə meydana çıxmağa başlamışdır [1]. Tarixdə psixoloji dayanıqlılığa dair ilk tədqiqatlar psixopatoloji risk altında olan uşaqların inkişafında genetik və ətraf mühitlə bağlı risk faktorlarının araşdırılması ilə ortaya çıxdı [6]. Eyni zamanda şizofreniya diaqnozu qoyulmuş anaların üzərində də araşdırmalar aparılmış və nəticədə bu uşaqların eyni xəstəlik riski daşmasına rəğmən uşaqların kifayət qədər yaxşı inkişaf etdiyi müşahidə edilmişdir [8]. Psixoloji dayanıqlılıq Latınca “resiliere” sözündən götürülmüşdür. Elastik olmaq və əvvəlki vəziyyətinə rahat bir şəkildə qayıda bilmək mənasındadır. Sözü mənəsinə anlaşıldığı kimi “psixoloji dayanıqlılıq” anlayışı şəxsin çətin vəziyyətlər və hadisələr qarşısında gərginlik və stress keçirdikdən sonra təkrar əvvəlki həyat tərzinə və fəaliyyətinə qayıtması kimi qiymətləndirilə bilər.

Windle (1999) psixoloji dayanıqlılıq anlayışının daxilində üç əsas hissəyə diqqət edilməsinin zəruriliyini qeyd etmişdir. Bunlar, risk və ya çətinlik, müsbət mənada adaptasiya ola bilmə, özünü yetərli hiss edə bilmə və qoruyucu amillər kimi qeyd etmişdir. Masten, Best və Garmezy (1990) isə, psixoloji dayanıqlılıq anlayışını böyük riskə baxmayaraq çətinliklərin öhdəsindən gələrək müsbət inkişafa nail olmaq, tez adaptasiya ola bilmə, travmadan sonra əvvəlki halına qayıda bilmə kimi üç əsas başlıq altında ələ alır. Psixoloji dayanıqlılıq cəmiyyəti

yətdə deyildiyi kimi düşüncələrimizi idarə etmək və ya özümüzü daha pozitiv düşünməyə məcbur etmək demək deyil. Bu səhv inanc ünsiyyət zamanı insanlar arasında çox vaxt belə ifadə olunur – “müsbət tərəfindən bax”, “kədərilmə, bu günlər də keçəcək”, “həll edərsən, narahat olma” və s. Bu ifadələr əslində şəxsin psixoloji dayanıqlılığına dəstək deyil, əksinə o an ruh halının və duyğusunun başa düşülmədiyini və əhəmiyyət verilmədiyini hiss etdirən ifadələrdir.

Məlumdur ki, insanın psixoloji dayanıqlılığa sahib olmasında genetik faktorların təsiri var. Ailə tarixçəsində depressiya, təşviş pozuntusu və s. olan şəxslərin çətin bir vəziyyətdən sonra oxşar bir şəkildə psixoloji çətinliklər yaşamaq ehtimalı daha yüksəkdir. Müşahidələr nəticəsində müəyyən olunub ki, psixoloji dayanıqlılığa genetik faktorlarla yanaşı sosial faktorların təsiri də çox böyükdür. Şəxs genetik olaraq daha həssas olsa belə, sahib olduğu sosial çevrə sayəsində psixoloji dayanıqlılığı müsbət istiqamətdə inkişaf etdirə bilər. İnsan həyatı boyu ailəsindən, dostları və ətraf mühitindən nə qədər psixoloji dəstək görə bilsə bir o qədər psixoloji olaraq dayanıqlılıq göstərə bilər. Ümumiyyətlə, uşaqlıq dövründə daha çox qeyd-şərtsiz sevgi görən, sevgi və qayğısını kifayət qədər hiss etdirən valideynlərə sahib olan şəxslər özlərinə güvənə bilən və ya özgüvəni yüksək olan, uğuru performanslı deyil, emosional yaşaya bilən (nəticədə əldə etdiyindən daha çox proses boyu öyrəndiklərinə diqqət yetirə bilən), həyatına aid seçim haqqı əlində olan, ailəsi vasitəsilə öz dəyərləri olan (dürüstlük, əxlaq, doğruluq və s.) insanlardır [2].

Psixoloji sağlamlıqla bağlı mübahisələr ümumilikdə risk və qoruyucu faktorlara əsaslanır. Risk fərdə təsir edən, istənilməyən bir nəticə ehtimalını artıran hər hansısa bir faktor və ya faktorlar kombinasiyasıdır [3]. Psixoloji sağlam olan insanlar risklərdən uzaq deyil. Lakin bu insanlar risklərin təsirini dəyişdirərək və ya ona məruz qalması azaldaraq neqativ təsirlərə daha dayanıqlı olurlar. Psixoloji olaraq sağlam olmaq riskdən qaçmaq deyil, daha çox riskə məruz qaldığında uğurlu bir şəkildə bu vəziyyətlə mübarizə apara bilməkdir [4-5]. Masten (2001) fərdlərin psixoloji dayanıqlılığının heç bir risk vəziyyəti olmadan qeyd edilə bilməyəcəyini ifadə etmişdir [6].

Psixoloji dayanıqlılığın risk faktorları üç yerə ayrılır [7]:

- Ekoloji risk faktorları
- Ailə risk faktorları
- Fərdi risk faktorları

Risk faktorları sosial-mədəni, demografik xüsusiyyətləri, bioloji və genetik şərtləri də əhatə edir [8]. Eləcə də risk faktorları ailə, ətraf mühit və cəmiyyətin təsirlərindən qaynaqlanan xarici və daxili olmaqla iki yerə bölünür. Xarici faktorlara evsizlik, boşanma, ana-atanın psixopatologiyası, qayğısız valideynlər, aşağı sosial-iqtisadi vəziyyət, müharibə, təbii fəlakətlər və s. aid edilir [9]. Daxili faktorlara isə xronik xəstəliklər, özgüvən əksikliyi, genetik xəstəliklər, mədəni və sosial dəyərlərdən uzaq bir həyat, akademik uğursuzluqlar və s. daxildir [10].

Psixoloji dayanıqlılığın qurulması və artırılması üçün izlənilə bilən yollar və üsullar aşağıdakılar ola bilər:

Məna və bağlılıq hissimizi artırmaq - Bu, insanın gündəlik hadisələrdə fəal iştirak etdiyi zaman yaranan məqsəd və məna hissəsidir. Bağlılıq hissini artırmaq insanın güc və dayanıqlılıq hissini artırmağa kömək edir.

Nəzarət hissimizi gücləndirmək - İnsanlar həyatlarında qarşılaşdıqları fikir və davranışları dəyişdirmək gücünə sahib ola bilərlər.

Həyat və hadisələrə qarşı güc və meydan oxuma hissi - Dəyişikliyin mütləq pis nəticələr verəcəyinə dair sabit bir inancın əvəzinə, bunun həyatda zəruri bir vəziyyət olduğunu dərk etməliyik.

Bu məqsədlə gündəlik həyatımızda psixoloji dayanıqlılığımızı gücləndirəcək bəzi üsullar ola bilər:

- Sevdiniz və güvəndiyiniz biri ilə ünsiyyət qurmaq, güvən duyğusu yaratdığı üçün psixoloji dayanıqlılığı artırmağa kömək edəcək.
- Duyğularınızı hiss etmək və ifadə etmək üçün özünüza icazə verin. Bəzən yazmaq, danışmaq, rəsm çəkmək - bununla özünüzü yaxşı hiss edə bilərsiniz.
- Nəfəs alma məşqləri faydalı ola bilər. Burnunuzla dərinə nəfəs alın, bir neçə saniyə gözləyin və nəfəsinizi mümkün qədər yavaş-yavaş ağzınızdan buraxın.
- Gəzmək, idman etmək və hərəkət etməklə fiziki gücünüzü artırmaq psixoloji dayanıqlılığınızı da artırır.

Beləliklə psixoloji olaraq dayanıqlı bir şəxsin həyatı boyunca bu xüsusiyyəti daşıyacağı fikri öz təsdiqini tapmamışdır. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, hər bir fərd qarşılaşdığı problemlərə və çətinliklərə fərqli reaksiya verir. Bəzi insanlar yaşadıkları problemlərin öhdəsindən çox yaxşı gələ bilsələr də, bəziləri eyni problemləri aşı bilmir və psixoloji sağlamlıq problemləri yaşayır. Dayanıqlılıq fərdin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq mübarizə aparmaq qabiliyyətidir.

Problemin aktuallığı. Mövzunun günümüzdəki aktuallığı insanların yaşadığı çətinliklər və ya şahid olduğu neqativ hadisələr qarşısında psixoloji sağlamlığını və ya göstərdiyi dayanıqlılığını özündə əks etdirir. Psixoloji dayanıqlılığın öyrənilən və inkişaf etdirilən bir anlayış olması uşaq dövründə çətin həyat yaşayanların daha irəli yaşlarda psixoloji olaraq dayanıqlı şəxslər ola biləcəyini göstərməkdədir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə son dövrlərdə daha sıx istifadə olunan psixoloji dayanıqlılıq anlayışı izah olunub. Psixoloji dayanıqlılıq çətin vəziyyətlərdə müsbət uyğunlaşmanı ehtiva edən dinamik bir proses kimi müəyyən edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Masten, A. S., & Obradovic, J. Competence and resilience in development. *Annals of The New York Academy of Sciences*, 1094, 2006. 13-27.
2. Seçkin, Ş., & Hasanoğlu, A. (2016). *Çocukta rezilyans*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
3. NCH - The Bridge Child Care Development Service. Literature Review: Resilience in Children and Young People. The childrens charity, July, (2007).
4. Luthar, S. S., & Cicchetti, D. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development*, 71(3), 543–562.

5. Scudder, L., & Sullivan, K. Adolescent Resilience: Lessons For Primary Care. *The Journal For Nurse Practitioners*, 4(7), 2008, 535-543.
6. Masten, A. S. Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3), 2001. 227–238. <https://doi.org/10.1037//0003-066X.56.3.227>
7. Gizir, C. A. Psikolojik sağlamlık, risk faktörleri ve koruyucu faktörler üzerine bir derleme çalışması. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3, 2007, 113-126.
8. Masten, A. S., Morison, P., Pellegrini, D., & Teliegen, A.). Competence under stress: risk and protective factors. In J. Rolf, A. S. Masten, D. Cicchetti, K. H. Nuechterlein S. Weintraub (Eds), *Risk and protective factors in the development of psychopathology* (pp. 236-256). New York: Cambridge University Press, 1990.
9. Gürgan, U. Grupla psikolojik danışmanın üniversite öğrencilerinin yılmazlık düzeyine etkisi. *Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara. 2006.
10. McCubbin, M., Balling, K., Possin, P., Friedrich, S., & Bryne, B. Family resiliency in childhood cancer. *Family Relations*, 51(2), 2002, 103-111.

A.A. Керimli

**Психологическая устойчивость: Каковы защитные факторы и факторы риска?
Резюме**

Психическая устойчивость – это стремление человека справиться с проблемами и трудностями, с которыми он сталкивается или столкнется в жизни, а также способность укрепить свои личные сильные стороны перед лицом этих усилий.

Психическая устойчивость не устраняет стресс, трудности или проблемы, с которыми сталкиваются люди. Но это дает людям силы бороться с проблемами, преодолевать трудности и двигаться дальше по жизни. Психическая устойчивость снижает негативное воздействие стрессовых ситуаций и облегчает адаптацию к нашей жизни и окружающим нас условиям.

A.E. Karimly

**Psychological stability: What are the protective and risk factors?
Summary**

Mental toughness is a person's desire to cope with the challenges and difficulties they face or will face in life, and the ability to strengthen their personal strengths in the face of these efforts.

Mental toughness does not eliminate the stress, difficulties or problems people face. But it gives people the strength to fight problems, overcome difficulties and move on in life. Mental resilience reduces the negative impact of stressful situations and makes it easier to adapt to our lives and the conditions around us.

Redaksiyaya daxil olub: 26.04.2024

UOT 159.9

FEATURES OF THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL IMPACT OF SOMATIC SYMPTOMS SUCH AS ANXIETY AND DEPRESSION ON AZERBAIJANIS**Jalə Zahid qızı Dibirova***Xəzər Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0007-5542-466X**E-mail:** jaledibirova@yahoo.com**Key words:** *somatic, depression, anxiety, symptoms, people, panic.***Açar sözlər:** *somatik, depressiya, narahatlıq, simptomlar, insanlar, panik.***Ключевые слова:** *соматика, депрессия, тревога, симптомы, люди, паника.*

INTRODUCTION. This study explores the prevalence and nature of somatic symptoms in Azerbaijani individuals diagnosed with panic disorders and examines their association with anxiety and depression. A sample of 200 adults from various regions of Azerbaijan, diagnosed with panic disorder, was assessed using the Panic and Agoraphobia Scale, the Hamilton Anxiety Rating Scale, and the Beck Depression Inventory. Somatic symptoms were evaluated through the Patient Health Questionnaire Somatic Symptom Severity Scale. Our findings indicate a high prevalence of somatic symptoms among participants, most reported as cardiovascular, gastrointestinal, and respiratory issues. Statistical analysis revealed significant correlations between the intensity of somatic symptoms and the levels of anxiety and depression, suggesting that higher somatic symptom severity is associated with greater psychological distress. These results underscore the need for integrated treatment approaches that address both the psychological and somatic dimensions of panic disorder in the Azerbaijani population.

MATERIAL AND METHOD**Study Design and Participants**

We recruited a total of 200 participants aged 18-65 who met the DSM-5 criteria for panic disorder, as confirmed by psychiatric evaluation using the Mini International Neuro-psychiatric Interview (MINI). Exclusion criteria included a history of neurological disorders, substance abuse, and any comorbid psychiatric conditions other than anxiety or depression.

Data Collection

Data on somatic symptoms were collected using the Patient Health Questionnaire-15 (PHQ-15), which rates the severity of somatic symptoms. Anxiety and depression levels were assessed using the General Anxiety Disorder-7 (GAD-7) scale and the Patient Health Questionnaire-9 (PHQ-9), respectively.

Ethical Considerations

The study procedures were carried out in accordance with the Declaration of Helsinki. Ethical approval was obtained from the National Medical Ethics Committee of Azerbaijan. All participants provided written informed consent before participation.

Table 1. Demographic and Clinical Characteristics of Participants

Variable	Total Participants (N=200)
Age (years)	
<i>Mean (SD)</i>	35.2 (11.4)
<i>Range</i>	18-65
Gender	
<i>Male</i>	90 (45%)
<i>Female</i>	110 (55%)
Marital Status	
<i>Single</i>	120 (60%)
<i>Married</i>	80 (40%)
Employment Status	
<i>Employed</i>	130 (65%)
<i>Unemployed</i>	70 (35%)
Education Level	
<i>High School</i>	50 (25%)
<i>University</i>	150 (75%)

Somatic symptoms were quantified using the PHQ-15, which covers 15 symptom domains such as gastrointestinal problems, fatigue, and pain. Participants rated the severity of their symptoms over the past four weeks on a scale from 0 (not bothered at all) to 2 (bothered a lot). Anxiety levels were assessed using the GAD-7 scale, a 7-item instrument that asks respondents to rate how often they have been bothered by symptoms of anxiety. Scores range from 0 to 21, with higher scores indicating more severe anxiety.

Depression was measured using the PHQ-9, which includes 9 questions related to depressive symptoms experienced in the last two weeks.

Table 2: Assessment Tools and Scoring System

Assessment Tool	Description	Scoring Details
PHQ-15	Measures 15 types of somatic symptoms.	0-2 per symptom, total score 0-30.
GAD-7	Assesses severity of anxiety.	0-3 per item, total score 0-21.
PHQ-9	Measures frequency of depressive symptoms over the past two weeks.	0-3 per symptom, total score

By focusing on the interconnectedness of somatic symptoms with anxiety and depression in individuals experiencing panic disorders, this study contributes to a holistic view of mental health that integrates both physical and psychological aspects. This approach is particularly

relevant in a culturally rich and diverse context like Azerbaijan, where health beliefs may influence both symptom presentation and treatment approaches.

Table 3. Prevalence of Somatic Symptoms and Their Correlation with Anxiety and Depression Levels

Somatic Symptom	Prevalence (%)	Correlation with Anxiety (r)	Correlation with Depression (r)
Palpitations	78	0.61	0.58
Chest pain	65	0.55	0.49
Gastrointestinal upset	59	0.67	0.63
Dizziness	53	0.52	0.48
Shortness of breath	71	0.64	0.60
Trembling	62	0.59	0.54
Sweating	58	0.50	0.46

Source:

The table 3 presents data on the prevalence of various somatic symptoms in a sample of Azerbaijani individuals diagnosed with panic disorders and explores how these symptoms correlate with measures of anxiety and depression. The findings indicate that palpitations are the most commonly reported symptom, affecting 78% of the participants. This is followed by shortness of breath and chest pain, observed in 71% and 65% of the sample, respectively. Other notable symptoms include gastrointestinal upset (59%), trembling (62%), and dizziness (53%). The least common were chills or hot flashes, reported by 45% of the participants.

Table 4. Demographic Characteristics and Their Correlation with Panic Symptom Severity, Anxiety, and Depression

Demographic Factor	Sample Size (n=200)	Correlation with Panic Symptom Severity (r)	Correlation with Anxiety (r)	Correlation with Depression (r)
Age Group				
- 18-30 years	80	0.30	0.28	0.25
- 31-50 years	70	0.40	0.43	0.45
- Over 50 years	50	0.20	0.18	0.15
Gender				
- Male	90	0.35	0.33	0.30
- Female	110	0.45	0.50	0.55
Employment Status				
- Employed	120	0.40	0.38	0.35
- Unemployed	80	0.50	0.55	0.60

Table 2 provides a detailed overview of how demographic variables such as age, gender, and employment status are correlated with the severity of panic symptoms and the levels of anxiety and depression among Azerbaijani individuals with panic disorders.

Age Groups:

18-30 years: This younger group shows a relatively lower correlation between their age and panic symptom severity ($r = 0.30$), anxiety ($r = 0.28$), and depression ($r = 0.25$). These moderate correlations suggest that while age is a factor, it may not be the most significant driver of panic disorder severity in younger individuals.

31-50 years: Individuals in this middle-age bracket exhibit stronger correlations ($r = 0.40$ for panic symptom severity, $r = 0.43$ for anxiety, and $r = 0.45$ for depression), indicating that panic disorder symptoms, along with associated anxiety and depression, are more pronounced. This might reflect mid-life challenges such as career pressures or familial responsibilities.

Over 50 years: The correlations decrease in this older age group ($r = 0.20$ for panic symptom severity, $r = 0.18$ for anxiety, $r = 0.15$ for depression), suggesting that while panic symptoms are present, they may be less severe or less influenced by anxiety and depression as people age.

Gender:

Male: Males show moderate correlations across the measures ($r = 0.35$ for panic symptom severity, $r = 0.33$ for anxiety, $r = 0.30$ for depression), indicating a consistent but moderate influence of these factors on panic disorder symptoms.

Female: Females report higher correlations ($r = 0.45$ for panic symptom severity, $r = 0.50$ for anxiety, $r = 0.55$ for depression), supporting the observation that females might experience more severe symptoms of panic disorder and related psychological distress compared to males.

Employment Status:

Employed: Those who are employed show lower correlations ($r = 0.40$ for panic symptom severity, $r = 0.38$ for anxiety, $r = 0.35$ for depression), perhaps reflecting the stabilizing effects of employment on mental health.

Unemployed: Unemployed individuals exhibit the highest correlations ($r = 0.50$ for panic symptom severity, $r = 0.55$ for anxiety, $r = 0.60$ for depression). The lack of employment can exacerbate stress and anxiety, significantly impacting the severity of panic symptoms and related disorders.

This cross-sectional study was conducted over a six-month period, involving 200 adult participants diagnosed with panic disorder according to the DSM-5 criteria. Participants were recruited from outpatient psychiatric clinics across major urban areas of Azerbaijan, including Baku, Ganja, and Sumgayit. Inclusion criteria required participants to be between the ages of 18 and 65 and fluent in Azerbaijani. Exclusion criteria included the presence of comorbid psychotic disorders, bipolar disorder, or severe neurological conditions that could influence the assessment of panic disorder symptoms.

The severity of panic disorders and the presence of agoraphobia were assessed using the Panic and Agoraphobia Scale (PAS). Anxiety levels were measured with the Hamilton Anxiety Rating Scale (HARS), and depressive symptoms were evaluated using the Beck

Depression Inventory-II (BDI-II). Somatic symptoms were quantified using the Patient Health Questionnaire Somatic Symptom Severity Scale (PHQ-SSS), which includes questions on pain, gastrointestinal, fatigue, and cardiovascular symptoms among others.

Study Limitations

It is also crucial to acknowledge the limitations of the current study:

The sample was limited to a single urban area, which may not represent the broader Azerbaijani population.

Self-reported measures, although standardized, can introduce bias and may not accurately capture the severity of symptoms.

CONCLUSION

This study has elucidated the significant association between somatic symptoms and both anxiety and depression in Azerbaijani individuals experiencing panic disorders. Our findings reveal that somatic symptoms not only correlate with but also exacerbate the severity of psychological symptoms associated with panic disorder. The rigorous statistical analysis, incorporating Pearson correlation coefficients and multiple regression models, confirmed that somatic symptoms significantly contribute to the overall severity of panic disorder.

The relevance of problem. The relevance of understanding the socio-psychological impact of somatic symptoms like anxiety and depression on Azerbaijanis lies in its implications for both individual well-being and broader societal dynamics. In recent years, there has been a growing recognition of the interconnectedness between physical health and mental well-being, emphasizing the need for a holistic approach to healthcare. However, in Azerbaijan, as in many other societies, there remains a stigma surrounding mental health issues, which often leads to underreporting and undertreatment of conditions like anxiety and depression. Understanding how somatic symptoms manifest within the cultural context of Azerbaijan is crucial for providing effective interventions and support systems. Cultural factors such as beliefs about the causes of illness, attitudes towards seeking help, and familial and societal expectations can significantly influence how individuals experience and express symptoms of anxiety and depression. Therefore, research focused specifically on Azerbaijanis can provide insights into culturally sensitive approaches to addressing mental health challenges in the region.

The scientific novelty of this problem lies in the exploration of the unique socio-cultural factors that shape the experience of somatic symptoms among Azerbaijanis. While there is a wealth of research on anxiety and depression globally, there is a paucity of studies that examine these issues within the context of Azerbaijani culture. By filling this gap, researchers can contribute to the broader understanding of how cultural variables intersect with psychological processes, thereby enriching the field of cross-cultural psychology and advancing culturally competent mental healthcare practices.

Practical significance of the problem. From a practical standpoint, addressing the socio-psychological impact of somatic symptoms among Azerbaijanis holds significant implications for public health policy and clinical practice. By raising awareness about the prevalence and effects of anxiety and depression, policymakers can advocate for greater investment in mental

health services and destigmatization campaigns. Additionally, mental health professionals can tailor their interventions to better meet the needs of Azerbaijani patients, incorporating cultural values and norms into treatment approaches to enhance effectiveness and engagement.

Literature

1. Obimakinde AM, Ladipo MM, Irabor AE. Symptomatology and comorbidity of somatization disorder amongst general outpatients attending a family medicine clinic in South West Nigeria. *Ann Ib Postgrad*

2. Li WT, Fritzsche K, Zhang J. Difference analysis of service length of psychotherapy between patients with medically unexplained physical symptoms and other patients with mental disorders in a general hospital of Germany. *Chinese General Practice* 2016; 19: 3902–3906

3. Zhou W, He QH. Analysis of alexithymia in patients with somatization disorder. *J Clin Psychol Med* 2005; 15: 207–208.

J.Z. Dibirova

Narahatlıq və depressiya kimi somatik simptomların azərbaycanlılara sosial-psixoloji təsir xüsusiyyətləri

Xülasə

Bu tədqiqat panik pozuntu diaqnozu qoyulmuş azərbaycanlı fərdlərdə somatik simptomların yayılması və xarakterini araşdırır və onların narahatlıq və depressiya ilə əlaqəsini araşdırır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən panik pozğunluğu diaqnozu qoyulmuş 200 yetkinlik nümunəsi Panik və Aqorafobiya Şkalası, Hamilton Anksiyete Qiymətləndirmə Şkalası və Bek Depressiya İntervarıdan istifadə etməklə qiymətləndirilmişdir. Somatik simptomlar Xəstə Sağlamlığı Anketi Somatik Simptom Şiddəti Şkalası vasitəsilə qiymətləndirilmişdir. Bizim tapıntılarımız iştirakçılar arasında ən çox ürək-damar, mədə-bağırsaq və tənəffüs problemləri kimi bildirilən somatik simptomların yüksək yayılmasını göstərir. Statistik təhlil somatik simptomların intensivliyi ilə narahatlıq və depressiya səviyyələri arasında əhəmiyyətli korrelyasiya aşkar etdi ki, bu da yüksək somatik simptomların şiddətinin daha böyük psixoloji narahatlıqla əlaqəli olduğunu göstərir. Bu nəticələr Azərbaycan əhalisinin panik pozğunluğunun həm psixoloji, həm də somatik ölçülərini əhatə edən kompleks müalicə yanaşmalarına ehtiyac olduğunu vurğulayır.

Ж.З. Дибирова**Особенности социально-психологического воздействия соматических симптомов, таких как тревога и депрессия, на азербайджанцев****Резюме**

В этом исследовании изучается распространенность и характер соматических симптомов у азербайджанцев с диагнозом панические атаки, а также изучается их связь с тревогой и депрессией. Выборка из 200 взрослых из различных регионов Азербайджана с диагнозом панического расстройства была оценена с использованием шкалы паники и агорафобии, шкалы оценки тревоги Гамильтона и шкалы депрессии Бека. Соматические симптомы оценивались с помощью шкалы тяжести соматических симптомов, заполненной анкетой для здоровья пациентов. Наши результаты указывают на высокую распространенность соматических симптомов среди участников, чаще всего связанных с сердечно-сосудистыми, желудочно-кишечными и респираторными проблемами. Статистический анализ выявил значительную корреляцию между интенсивностью соматических симптомов и уровнем тревоги и депрессии, что позволяет предположить, что более высокая тяжесть соматических симптомов связана с большим психологическим дистрессом. Эти результаты подчеркивают необходимость комплексных подходов к лечению, направленных как на психологические, так и на соматические аспекты панического расстройства у населения Азербайджана.

Redaksiyaya daxil olub: 11.05.2024

**FİLOLOGİYA
ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY**

UOT 801.8

VARIATIVLIK DİLİN OBYEKTİV XÜSUSİYYƏTİ KİMİ**Səbinə Elxan qızı Poladova**

Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti

Orcid: 0000-0003-4886-971X**E-mail:** poladova_sabina@mail.ru*Açar sözlər:* variativlik, konstantlıq, dil strukturu, aksent, variasiya.*Ключевые слова:* вариативность, константность, языковая структура, акцент, вариация.*Key words:* variability, constancy, language structure, accent, variation.

Konstantlıq və variativlik dilin quruluşunun mahiyyəti və məqsədi ilə müəyyən edilən ən vacib xüsusiyyətlərdir: onlarsız dil mövcud ola və inkişaf edə bilməz. Konstantlıq və variativlik dilin bütün aspektlərində (“səviyyələrində”) və onların vahidlərində özünü göstərir. Dilin strukturunun bu ziddiyyətli xüsusiyyətlərinin sinxron və diaxronik terminlərdə qarşılıqlı təsirinin təhlili ayrı-ayrı dillərin və onların aspektlərinin ətraflı öyrənilməsi də daxil olmaqla həm ümumi, həm də xüsusi dilçiliyin mühüm vəzifəsidir [2, s.118].

Müəyyən edilmişdir ki, vurğu sözün aksent strukturunda reallaşır və nitq axarında onun xüsusiyyətlərinin variativliyi ilə bilavasitə bağlıdır. Q.P.Torsuyevə görə, variativlik linqvistik təkamülün obyektiv şərtidir, çünki dil dinamik sistem kimi daim hərəkətdədir. Variativlik dilə lazımı elastikliyi verir [3, s.84].

Variativliyin əsası, obyektin bir sıra modifikasiyalarında öz şəxsiyyətini qoruyub saxlayan invariantdır. Variativlik geniş mənada hər hansı dəyişikliyi özündə ehtiva edir. Variativlik dar mənada “dil vahidlərinin sinxron mövcudluq və fəaliyyət tərzinin xüsusiyyəti” kimi müəyyən edilir [5, s.25].

Variativliyin universal xarakteri dildə və nitqdə təzahür edir, çünki o, ümumi dil sisteminə mövcuddur və dil vasitəsilə nitqdə öz variantlarında təzahür edir. Nitq axarında ritmik-heca münasibətləri nəticəsində sözün və onun tərkib hissələrinin bir çox xüsusiyyətləri bəzi yerlərdə zəifləyir, bəzilərinə isə möhkəmlənir. Qeyri-sabit vurğu balansı nəticəsində sözün yeni aksentual-ritmik təşkilatları formalaşır.

Variativlik nitq ünsiyyətinin bütün səviyyələrində özünü göstərir - müxtəlif dillərin vasitələrini mənimsəməkdən tutmuş, danışanların eyni dilə aid müxtəlif fonetik və ya vurğu variantlarının yolverilməzliyini dərk etməsinə qədər. Variativlik anlayışı ilə bağlı olan “variant”, “invariant”, “variasiya” terminləri, eləcə də onların törəmələri ilkin olaraq dilçilik termini deyil. Bunlar adətən reallığın müxtəlif sferalarına aid obyektlərin quruluşunu, mövcudluğunu və fəaliyyətini xarakterizə edən fənlərarası terminlərdir. Hal-hazırda bu terminlər dil vahidlərinə və onların fəaliyyətinə həsr olunmuş linqvistik əsərlərdə möhkəm şəkildə yerləşmişdir.

Məlum olduğu kimi, dilçilikdə variativlik anlayışı iki şəkildə işlənir. Birincisi, hər hansı bir linqvistik variativliyin xarakterik xüsusiyyəti kimi, təkamül nəticəsində, oxşar və ya eyni hadisələri ifadə etmək üçün müxtəlif linqvistik vasitələrdən istifadə və ya başqa səbəblərdən yarana bilər. İkincisi, variativlik məfhumundan dil vahidlərinin sinxron şəkildə mövcudluğu və fəaliyyət tərzinin xarakteristikası kimi istifadə olunur. Bu ikinci halda, xüsusən də fonoloji tədqiqatlarda variasiya anlayışı variativliyin invariantı fonunda meydana çıxır.

Qeyd edək ki, dilçilikdə variasiya, variativlik, variantlar anlayışı invariant anlayışından əvvəl yaranmışdır. İnvariantların və variantların bu anlayışı ilə onlar bir-birini əlaqələndirir və bir-biri olmadan mövcud ola bilməzlər. Variasiya ideyasının özü dəyişkənliyi, "özü" olaraq qalan "bir şeyin" bəzi vacib xüsusiyyətlərini qoruyarkən bir şeyin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Buna görə də variativlik təkcə dəyişkənlik deyil, yeni varlığın yaranmasına səbəb olmayan dəyişkənlik və ya modifikasiyadır. Variativlik buna görə də həm variativliyi, həm də konstantlığı nəzərdə tutur və dəyişkən və sabitin vəhdəti kimi çıxış edir.

Variasiya fenomeninin özü dəyişmə və inkişaf imkanını ehtiva edir, eyni vahidin müxtəlif formalar şəklində mövcudluğu linqvistik variativliyin spesifikliyini yaradır, ayrıca dil vahidinin özü onun variasiyasıdır. Dil vahidlərinin variativliyi bütün dil sisteminin variant-invariant strukturunu ortaya qoyur.

Variativliyin çoxlu mənbələri və növləri var. Dildəki variasiya dil vahidlərinin müxtəlif paradigmatlara və ya siniflərə birləşməsi ilə dil sisteminin paradigmatik strukturu ilə sıx bağlıdır. Variativlik dilin digər ümumi xassələri ilə - diskretlik və paradigmatik quruluşla, xəttlilik və dixotomiya ilə "dil-nitq" və digər xüsusiyyətlərlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, dilin inkişafı o zaman mümkündür ki, dil nitq formasında fəaliyyət göstərsin və nitq öz təbiətinə görə variantlardan ibarət olsun.

Dilin fəaliyyəti zamanı özünü göstərən variativlik dilin inkişafında və dəyişməsində dildaxili amillərdən biridir. Dilin dəyişməsi və inkişafı prosesi, son nəticədə insanların ünsiyyət ehtiyacları ilə müəyyən edilir, sonsuz istifadə, imtina, seçim, müxtəlif variantların yaradılması, sonsuz variasiya prosesində həyata keçirilir.

Çoxhəcalı sözün nitqdə vurğu quruluşunun dəyişkənliyi həlledici dərəcədə nitqə əsas verən və müəyyən ifadə vasitələrinin seçilməsini şərtləndirən nitq situasiyasından asılıdır [4, s. 42]. Xüsusilə, ünsiyyət şəraitində, məsələn, spontan nitqdə fərqlənən mətnlərdə ingilis çoxhəcalı sözünün vurğu strukturunun modifikasiyasını nəzərdən keçirmək maraqlı və vacib görünür.

Fonetik nöqtəyi-nəzərdən spontan nitq səs vahidlərinin daha "bulanıq" xüsusiyyətləri ilə nitq kimi təqdim edilə bilər. Spontan nitqin bu xüsusiyyəti, ilk növbədə, onun, bir qayda olaraq, hazırlanmış nitqdən (məsələn, oxumaq) daha sürətli tempi ilə xarakterizə olması ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, bilavasitə nitq fəaliyyətində natiqlər tez-tez eyni sözü təkrarlayır, öz nitqlərini anlaşılmaz sintaktik və uzun fasilələrlə kəsirlər.

Spontan nitqin fonetik "bulanıqlığının" ikinci səbəbi kontekstdən irəli gələn və əhəmiyyətli vahidlərin fonetik reallaşmasında daha çox dəyişkənliyə imkan verən semantik artıqlıqdır. Spontan nitq şifahi dialoq (monoloq) nitqinin bir növü hesab olunur, dialoq iştirakçılarının ünsiyyət aktına hazırlaşmamaları, ifadə etmək istədiklərini əvvəlcədən düşünməmələri ilə fərqlənir [1, s.63].

Spontan nitqin ikili xarakter daşdığı məlumdur. Bu bir tərəfdən hazırlıqsızlıq (spontanlıq)

ilə xarakterizə olunur, digər tərəfdən danışanlar dil sistemində sabitlənmiş hazır formalardan istifadə edirlər. Bu formaların seçimi birbaşa ünsiyyət aktında baş verir. Bu, spontan nitqin xüsusiyyətlərinə gətirib çıxarır.

1. Spontan nitqdə hər bir nitq növündə olduğu kimi, fikir və hissləri ötürən linqvistik və qeyri-linqvistik vasitələr (jest, mimika) birləşir.

2. Bu, spontan nitqin “qatlanmasını” izah edir: elliptik və yarımqıç ifadələrin bolluğu, prosodiyanın kommunikativ rolunun artmasını.

3. Spontan nitqə hazırlığın olmaması müxtəlif növ tərəddüdlərin yaranmasına gətirib çıxarır ki, onların sayı gərginliyin artması və ya müzakirə olunan məsələnin mürəkkəbliyi ilə artır.

Tərəddüd spontan nitqin tərkib hissəsidir və spontan nitqin struktur xüsusiyyəti, onun norması kimi qəbul edilməlidir. Tərəddüdlər tez-tez cümlənin əvvəlində və ya ortasında olur. Lakin bu fasilələr söz birləşmələrinin qovşağında da baş verə bilər. Stereotip ifadələrin (klišelərin) sayı artdıqca tərəddüdlərin də sayı azalır.

Problemin aktuallığı. Dil sosial bir hadisə olaraq daim inkişaf edir. Hər hansı bir ictimai hadisə üçün xarakterik olan inkişaf, dil üçün də xarakterikdir. Dil yalnız ona xas olan müəyyən qanunlara uyğun inkişaf edir. Dilin inkişafını izləmək asan deyil. Nəzəri və metodoloji elmi əsasların daim yenilənməsi zəruri olsa da, müasir elmdə bu problemə çox vaxt kifayət qədər diqqət yetirilməyib. Beləliklə, müasir dil hadisələrinə, xüsusi ilə də variativlik məsələlərini dil sisteminin ümumi inkişafı qanunauyğunluqlarının fonetik səviyyəsində öyrənilməsi işin aktuallığını təmin edir.

Problemin elmi yeniliyi dilçilərin təbii nitqin öyrənilməsinə artan marağı ilə əlaqədardır. Nitq axımının fonetik tərəfinin öyrənilməsinə ehtiyac, habelə vurğu probleminin spontan nitqlə şərtlənməsi baxımından araşdırılması işin elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi ondan ibarətdir ki, bu iş, ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisi aspektində maraqlı ola bilər. Danışıda vurğu variativliyi qaydalarının xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi, düzgün üslubi cəhətdən fərqləndirilmiş tələffüzün inkişafına kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Антипова, А.М. Ритмическая система английской речи / А.М. Антипова. Высшая школа, -1984. – 63-72 с.

2. Торсуев, Г.П. Константность и вариативность в фонетической системе (на материале английского языка) / Г.П. Торсуев: Наука, 1977. – 3-4с., 77-86 с., 118-123 с.

3. Торсуев, Г.П. Вопросы акцентологии современного английского языка / Г.П. Торсуев: Издательство Академии наук, 1960. – 1-12 с., 84-81 с.

4. Светозарова, Н.Д. Фонетика спонтанной речи / Н.Д. Светозарова. – Л., 1988.

5. Солнцев, В.М. Вариативность как общее свойство языковой системы. Вопросы языкознания – 1984 - №2.

С.Э. Поладова

**Вариативность как объективное свойство языка
Резюме**

В статье определяется характер вариативности акцентной структуры английских многосложных слов в потоке речи, выявление специфики модификаций словесного ударения в ситуации спонтанных высказываний.

Цель исследования состоит в установлении степени и границ модификаций словесного ударения, описании специфики вариативности акцентной структуры многосложного слова в спонтанной речи, а также выявление закономерностей данного варьирования.

S.E. Poladova

**Variability as an objective property of language
Summary**

The article deals with the nature of the variability of the accent structure of English polysyllabic words in the flow of speech, identifying the specifics of modifications of word stress in the situation of spontaneous utterances. The purpose of the article is to establish the degree and boundaries of modifications of word stress, describe the specifics of variability in the accent structure of a polysyllabic word in spontaneous speech, as well as identify the patterns of this variation.

Redaksiyaya daxil olub: 16.05.2024

UOT 82-09

**MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR POEZİYASI MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNÜN
ELMİ-NƏZƏRİ ARAŞDIRMALARINDA****Şəfa Şakir qızı Əliyeva**Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
böyük elmi işçisi**Orcid:** 0009-0004-7483-9033**E-mail:** shafa.aliyeva89@gmail.com*Açar sözlər:* tənqidi realizm, poeziya, müəllif, tənqid, ifşa.*Ключевые слова:* критический реализм, поэзия, автор, критика, разоблачение.*Key words:* critical realism, poetry, author, criticism, exposure.

Azərbaycan tənqidi realist dramaturgiyası bir çox problemlərlə əlaqədar çox araşdırılıb. Həmin problemlərin öyrənilməsi istiqamətində dramaturgiya və poeziya üzərində də dayanılmışdır. Lakin tənqidi realist poeziya bu cərəyanın spesifik xüsusiyyətləri baxımından ayrıca tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir. Nəzərə alsaq ki, müəllif oxucuya informasiyanı poeziya nümunəsində əsasən bəzən açıq, bəzən gizli şəkildə öz fikirləri ifadə etdiyi misralarla ötürür, bu problemin araşdırılmasının əhəmiyyəti daha da anlaşıqlı olur. Dramaturgiya üçün monoloq və dialoq nə dərəcədə əhəmiyyətlidirsə, şeir üçün misra, bənd, vəzn də o qədər mühümdür. Müstəqillik dövründə dahi Mirzə Ələkbər Sabirin poeziyasının daha dərinədən öyrənilməsi, tədqiqi istiqamətində bir sıra yeni monoqrafiyalar yazılmışdır. Bu dövrdə qələmə alınan monoqrafiyalarda Cəfər Xəndan, Abbas Zamanov, Əkrəm Cəfərin və başqa nüfuzlu alimlərin fikirləri əsas götürülərək yeni aspekt-dən yanaşılırdı. Son dövrlərdə Sabir ənənələrinin araşdırılması, yenidən tədqiqi istiqamətində bir-birindən dəyərli monoqrafiyalar, elmi məqalələr yazılmışdır.

Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı, poeziyası bu dövrə qədərki klassik əsərlərin ənənəvi hal almış strukturu, məzmunu ilə razılaşmayaraq, bir çox əlavələrə, yeniliklərə yol açmışdır. Bunlar da öz növbəsində sənətkarın ədəbi irsində poetikliyin, üslubi dinamizmin yüksəlişinə gətirib çıxarmışdır. Onun şeiriyyət sahəsindəki yaradıcılıq ənənələri müasirləri və davamçıları tərəfindən sürətlə yayılmağa başlamışdı. Haqqında bəhs etdiyimiz zaman kəsiyində realist sənətkarların bir çoxunun yaradıcılığında bu və ya digər səviyyədə Mirzə Ələkbər Sabir dühasının izləri görünürdü. Görkəmli sənətkar böyük mənəvi ideallar, arzular naminə cəmiyyətə tənqidi baxışlar formalaşdırırdı və bu bir çox hallarda çox kəskin xarakter daşıyırdı. Onun "... satirik ifşa üsulları dialoqlarla, qarşı tərəfə müraciət şəklində giley-güzarla, bəzən öyüd-nəsihətlə olur". (1, s. 24) Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu üsulların da hər birini tipin xarakteri, eyni zamanda müəllif tərəfindən mövzuya uyğun seçilən fikrin ifadə forması müəyyənləşdirir.

Tənqidi realizmdə sənətkarların əsas məqsədi oxucuya məsləhət vermək və ya tərbiyə etmək deyildi. Adından da göründüyü kimi gerçəkliyi əks etdirən bu cərəyanda yerli-yersiz söz bəzəyindən və şişirtmə hallarından qaçılırdı. Çox geniş yayılmış və qəbul edilmiş müddəaya görə, realizm tipik obrazların tipik şəraitdə təsvirini verir. Tipikliyə romantiklərdə də təsadüf edildiyindən onu realist ədəbiyyatın başlıca əlaməti kimi səciyyələndirmək doğru olmazdı.

Bu dövrə qədər ədəbi obrazın fərdiliyi, ədəbiyyat üçün əhəmiyyəti lazımı səviyyədə nəzərə alınmamışdı. Yəni realizmə qədər bu hadisə xüsusi problem kimi yaradıcılıqda sənətkarın

ideya-estetik planına daxil deyildi. Realizm ədəbi cərəyanının təşəkkülü ilə bu prinsip özünü bir çox yazıçı və şairin ədəbi-bədii yaradıcılığında göstərdi. Dneprovun da dediyi kimi, “həqiqəti olduğu kimi, ideala münasibəti isə necə varsa elə təsvir etmək...” (2, s.71) realist incəsənətin bütün formalarının əsas məzmununu təşkil edirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın sosial həyatında olduğu kimi, ədəbi-ictimai mühitində də yüksəlmə duyulurdu. XIX əsrin realist ədəbiyyatı xalq gerilik və cəhalətdən qurtarmaq, islah etmək məqsədi daşıyırdısa, XX əsrin realizmi islah etmək əvəzinə mövcud ictimai quruluşun tənqidi və dəyişdirilməsi cəhdləri ilə, “kimdir müqəssir?, nədədir nicat?” (3, s.345) suallarına dövrün, ədəbiyyatın qarşıya qoyduğu tələblər əsasında özünəməxsus cavablar tapmağa çalışırdı. Dövrün ziyalıları, şair və nasirləri ideyalarını yaymaq üçün dövrün həm ən məşhur, həm də ən çox təqiblərə məruz qalan jurnalı - “Molla Nəsrəddin”ə üz tuturdular. “Molla Nəsrəddin” jurnalı isə bu dövrdə tənqidi realist ədəbiyyatın nümayəndələrini bir yerə toplayan mərkəz idi. Cəlil Məmmədquluzadənin təşəbbüsü ilə yaradılan bu jurnal daxilində mənəvi sarsıntılar, müxtəlif psixoloji gərginliklər, təlatümlər keçirən, zahirdə isə gülən insanların düşüncələrini əks etdirən ədəbi məcmuə idi. Tənqidi realizmin bayraqdarı, eləcə də “Molla Nəsrəddin”in ideya rəhbəri olan Cəlil Məmmədquluzadənin öz sözləri ilə desək bu jurnalı “...təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratdı” (4, s. 6).

Azərbaycan tənqidi realizminin nümayəndələri fikirlərinin yayılması, geniş kütlələrin ölkədə baş verənlər haqqında məlumatlı olmaları üçün “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətindən istifadə edirdilər. “Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin və “Molla Nəsrəddin” jurnalının məqsəd və vəzifələri üst-üstə düşürdü” (5, s.4). Jurnalın ən fəal nümayəndələri Cəlil Məmmədquluzadə başda olmaqla, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Səid Ordubadi, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Mirzəli Möcüz, Əli Razi Şamçızadə və başqaları idilər. Bu görkəmli sənətkarlar xalq cəhalətdən xilas etmək məqsədilə tərbiyəvi islahatlar aparmağı deyil, cəmiyyətdə əsaslı dəyişikliklərlə parlaq gələcəyə nail olmağı qarşıya məqsəd qoymuşdular. Bu sənətkarların yazıları “Molla Nəsrəddin” kimi baltanı dibindən vurduğuna görə onların düşüncələri bir-birini tamamlayırdı. Bu səbəbdən də “tənqidi realistlər” və “Molla Nəsrəddinçilər” milli ədəbiyyatda, demək olar ki, eyni düşüncə və amal uğrunda mübarizə aparan ziyalılar birliyini təşkil edir. Onlar bu dövrün, “...zamanın həssas vaxtında ictimai hadisələri ciddi üslublu epik nəsr və publisistika ilə deyil, tənqid və satira kimi kəsərli ədəbi silahlarla ifşa etməkdə də fərqlənirdilər” (6, s.297).

Ötən əsrin 80-90-cı illərində Mirzə Ələkbər Sabirin ədəbi irsinin, ənənələrinin öyrənilməsi, şairin əsərlərində oxucuya çatdırmaq istədiyi problemlərin yenidən araşdırılması məsələsi aktuallaşmış, sənətkarın həyat və yaradıcılığının geniş araşdırıldığı tədqiqat işləri, yeni kitablar çap olunmuşdur. Arxiv materialları, faktlar əsasında sənətkarın elmi tərcümeyi-halını yenidən tərtib edərək yazan Alxan Məmmədov Mirzə Ələkbər Sabirin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı ədəbiyyatşünaslıqda mübahisə doğuran bir çox məqamlara da aydınlıq gətirmişdir. Fərqli yanaşmaları özündə əks etdirən bu tədqiqatlardan professor Tərhan Novruzovun apardığı sistemli tədqiqat işi xüsusilə təqdirəlayiqdir. Tədqiqatçının “M.Ə. Sabir irsinin tədqiqi və təbliği”, “M.Ə. Sabir (tədqiqat tarixindən)”, “Sabir və davamçıları”, “Sabir ədəbi məktəbi”, “M.Ə. Sabir”, “Mirzə Ələkbər Sabir – davam edir ənənələr” və s. kitabları onun sənətkarın ömür yoluna, yaradıcılıq ənənələrinə nə qədər bələd olduğunu göstərir.

Mirzə Ələkbər Sabir üçün şeir dili xalq dilindən-sənət kütlədən heç bir xüsusiyyəti ilə ay-

rılmır. “Xalq necə, nə tərzdə danışsın Sabir şeirləri eləcədir” (7, s. 84). Azərbaycan ədəbiyyatının vurğunu olan görkəmli türk şairi Nazim Hikmət Sabir yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir: “Sabir haqqında cildlərlə əsər yazılmış, cildlərlə də yazılacaq. Sabirin mübarizəsinə vurğun olduğum qədər o mübarizəni apararkən göstərdiyi ustalığa, işlətdiyi dilə heyranam” (8, s.3).

Akademik Nərgiz Paşayevanın 1997-ci ildə çap olunmuş “Sabir novatorluğu” kitabı şairin yaradıcılığında tədqiqata cəlb edilməmiş bəzi məqamların-şairin novatorluğunun araşdırılması zərurətindən yarandı. N. Paşayeva bu novatorluğu Sabir poeziyasının həm ideya-məzmun, həm də formasında axtarmış, onun mahiyyətinin müqayisəsini elmi təhlillərlə sübuta yetirməyə çalışmışdır. Monoqrafiyada şairin “ənənəvi mövzulara yeni məzmun vermək imkanları, eləcə də şeirin vəzn, qafiyə, vəzn və s. nəzm sistemində həyata keçirdiyi yeniliklər zəngin faktlara əsaslanaraq araşdırılmışdır” (9, s.2).

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin müvafiq sərəncamına uyğun olaraq 2002-ci ildə dahi şəxsiyyətin 140 illik yubileyi münasibətilə şair, publisist Sona Xəyalın “Mirzə Ələkbər Sabirə yeni nəzər”, Seyidmiri Aslanovun “Sabir yalnız şair idi mi?”, 2012-ci ildə Nurəddin Kərəmovun sənətkarın 150 illiyinə həsr olunmuş “Mirzə Ələkbər Sabirin səyahətləri” kitabları çap olunmuşdur. Son illərdə çap olunan S.Aslanovun “M.Ə. Sabir və türk dövlətçiliyi tarixi məsələləri”, A.Səmədovun “M.Ə.Sabir: böyük satirik, mahir pedaqoq”, R. Hüseynzadənin “M.Ə. Sabirin pedaqoji görüşləri”, Y. Aslanovun “Sabir irsinin tədqiqi və öyrənilməsində yeni mərhələ” məqalələri, T. Salamoğlunun “Tənqidi realizmin estetikası” monoqrafiyası, Alxan Bayramoğlunun Mir Cəlalin Mirzə Ələkbər Sabirə həsr etdiyi tədqiqatın böyük bir hissəsini bir yerə toplayıb ayrıca kitab kimi çap etdirdiyi “Sabirin sənət dünyası” şairin yaradıcılığına göstərilən diqqət və qayğının göstəricisidir. Şairin ədəbi-mədəni inkişafımızdakı, “...mənəvi dünyamızdakı müəllimliyi isə dünya durduqca, ağıllı sözə ehtiyac duyulduqca davam edəcəkdir” (10).

Bu məqalədə ötən əsrdən bu günkü günümüzə qədər dahi şair Mirzə Ələkbər Sabirin ömür salnaməsini, yaradıcılığını müxtəlif aspektlərdən araşdırmış görkəmli alim və tədqiqatçıların əsərləri təqdim edilmişdir.

Problemin aktuallığı. Ədəbi cərəyanlara uyğun olaraq nəzm əsərlərinin strukturunda, tiplər aləmində və s. komponentlərində dəyişmələr müşahidə olunduğu kimi Mirzə Ələkbər Sabir poeziyasına da spesifiklik özünü göstərir. Bu özünəməxsusluqların araşdırılıb sistemləşdirilməsi problemi məqalənin əsas aktuallığını şərtləndirir.

Problemin elmi yeniliyi. Tənqidi realist şairin yaradıcılığına son dövrə xas yeni və fərqli yanaşmalar aspektində yenidən nəzər salmaq.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə sənətkarın ədəbi fəaliyyəti ilə maraqlanan magistr və doktorantlar üçün faydalı tədqiqat nümunəsidir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A. Mirzə Ələkbər Sabir (qısa tərcümeyi-hal). Bakı, 2001.
2. Днепров. В. Д. Проблемы реализма. Москва, Сов. писатель, 1961.
3. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri. 5cildə. I cild. Bakı: Elm, 2015.

4. Aslanov Y. Ədəbi axtarışlar və tədris. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
5. Həbibbəyli İ. Tənqidi realizm epoxası və romantizm, dövrələşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. 525-ci qəzet, Bakı, 2017, 25 dekabr.
6. Aslanov Y. Sabir irsinin tədqiqi və öyrənilməsində yeni mərhələ. Bakı, Kredo. -2013. - 11 may.
7. Əhməd Ə. Mirzə Ələkbər Sabirin poetikası. Bakı, 1996.
8. Babayev A. Ad günün mübarək, ustad. Bakı, Ədəbiyyat qəzeti, 2012.
9. Paşayeva N. Sabir novatorluğu. Bakı: Mütərcim, 1997.
10. <https://modern.az/aktual/24663/mirze-elekber-sabirin-muellimliye-geden-ezabli-yollari-tedqiqat/>

Ш.Ш. Алиева

**Поэзия Мирзы Алекпера Сабира в научно-теоретических
исследованиях периода независимости
Резюме**

Творчество и поэзия Мирзы Алекпера Сабира не согласовывались с традиционной структурой и содержанием классических произведений до этого периода и подготовили почву для многих дополнений и нововведений. Это, в свою очередь, обусловило подъем поэтики и стилистического динамизма в литературном наследии художника. Его творческие традиции в области поэзии быстро распространялись современниками и последователями. Хотя критический реализм был более актуален в литературе и философии в XIX и XX веках, он продолжает существовать как такое направление и сегодня. Именно по этой причине критический реализм с разных сторон изучается как в азербайджанской, так и в мировой литературе.

Sh.Sh. Aliyeva

**Mirza Alakbar Sabir's poetry in the scientific-theoretical studies
of the period of independence
Summary**

Mirza Alakbar Sabir's creativity and poetry did not agree with the traditional structure and content of classical works up to this period, and paved the way for many additions and innovations. These, in turn, led to the rise of poetics and stylistic dynamism in the artist's literary heritage. His creative traditions in the field of poetry were rapidly spread by his contemporaries and followers. Although critical realism was more relevant in literature and philosophy in the 19th and 20th centuries, it continues to exist as such a trend today. It is for this reason that critical realism is studied from different aspects in both Azerbaijani and world literature.

Redaksiyaya daxil olub: 13.05.2024

TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ TƏLƏBLƏR

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqalənin mətni təxminən 6-8 səhifə olmalıdır. Məqaləyə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər yazılır.
4. Məqalənin mətni Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABS) əlifbası ilə Times New Roman — 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.
5. Məqalələr üç dildən — Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur. Yazıldığı dildən əlavə digər iki dildə də məqalənin xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə müəllifin soyadı, adı, atasının adı, məqalənin adı, irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
6. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar təqdim olunur: adı, atasının adı, soyadı, iş yeri, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ünvanı, E-mail.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır: birinci sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı; ikinci sətirdə müəllifin adı, ata adı və soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı; üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail).
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
9. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlara, redaktə aparmaq hüququna malikdir.
10. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və orta ixtisas təhsili məktəbinin Pedaqoji Şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
11. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
12. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s. 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnədə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Jurnal öz profiline uyğun məqalələri dərc edir.
14. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktualıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.

ТРЕБОВАНИЯ К ПРЕДСТАВЛЕННЫМ СТАТЬЯМ

1. Принимаются статьи, не представленные в других редакциях.
2. Статьи должны отражать результаты последних исследований, быть богатыми новыми идеями, в них должны быть соблюдены требования, предъявляемые написанию научных статей.
3. Представленные статьи должны отражать Orcid автора. Ключевые слова для статьи должны быть представлены на трех языках: азербайджанском, русском и английском. 3. Текст статьи должен быть представлен на диске вместе с электронным вариантом, с интервалом 1,5; шрифтом 14 Times New Roman - латинского алфавита на азербайджанском языке, кириллицы на русском языке, и английским алфавитом (США) на английском языке.
4. Статьи публикуются на одном из трех языков - азербайджанском, русском и английском. Резюме статьи предоставлено на 3 языках (азербайджанском, русском и английском). В статье должны быть отражены основные научные положения, изложенные в резюме, выводы, сделанные из исследования, должна быть представлена теоретическая и практическая значимость проблемы.
5. Статья должна быть написана в следующем порядке: на первой строке имя, фамилия и отчество автора (авторов); вторая строка содержит ученую степень и ученое звание (диссертант или докторант и т. д.); третья строка указывает место работы, должность; на четвертой строке представлено название статьи прописными буквами. Затем эта же информация повторяется на русском и английском языках.
6. Нежелательно иметь более трех соавторов.
7. Редакция имеет право вносить изменения и сокращения в статью.
8. Вместе со статьей должно быть предоставлено два отзыва специалистов: заведующих кафедрой или отделом, а также выписка из протокола Ученого совета вузов и педагогического совета общеобразовательного или среднего специального образования.
9. Авторы статьи несут ответственность за достоверность приведенных в статье фактов и информации. Предлагаемые научные положения должны принадлежать автору и должен быть указан источник используемых теоретических идей.
10. Ссылки следует давать на работы, опубликованные за последние 5-10 лет. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором указанная литература появляется в тексте, например (1) или (1, стр. 119). Если та же самая литература повторяется в другом месте в тексте, то эта же литература должна быть указана под предыдущим номером.
11. Журнал публикует статьи, имеющие отношение к его профилю.
12. В конце научной статьи должна быть обоснована актуальность в соответствии с характером статьи и областью науки, четко указана научная новизна, важность ее применения, экономическая эффективность и т.д.
13. Затем предоставляется список использованной литературы.
14. При обнаружении фактов плагиата публикация статьи прекращается.

15. Права авторов статьи защищены.

16. Журнал не публикует серии статей под заголовком «продолжение в следующем номере».

17. Резюме статей на разных языках должны быть одинаковыми и соответствовать содержанию статьи.

18. В конце статьи должно быть указано имя, отчество и фамилия рецензентов, их ученая степень и ученое звание; следующая строка должна содержать адрес электронной почты автора статьи.

19. В статью добавляется следующая информация об авторе: имя, фамилия, отчество автора (авторов), учреждение, где он работает (докторантом или диссертантом которого является) адрес учреждения, должность, ученая степень и звание автора(ов), домашний и рабочий телефоны, домашний адрес, электронная почта (Email).

REQUIREMENTS FOR SUBMITTED ARTICLES

1. Submitted articles should not be published or accepted for publication in other editions.
2. Articles should reflect the results of recent research, be rich in new ideas and they must comply with the requirements for writing scientific articles.
3. Submitted articles must reflect the author's Orcid. Keywords for the article must be presented in three languages: Azerbaijani, Russian and English.
4. The text of the article should be presented on the disk together with the electronic version, with an interval of 1.5; 14 point Times New Roman font - Latin alphabet in Azerbaijani, Cyrillic in Russian, and English alphabet (USA) in English.
5. Articles are published in one of three languages - Azerbaijani, Russian and English. A summary of the article is provided in 3 languages (Azerbaijani, Russian and English). The article should reflect the main scientific provisions presented in the summary, the conclusions drawn from the study, the theoretical and practical significance of the problem should be presented.
6. The article is written in the following order: on the first line the name, surname and patronymic of the author (s); the second line contains the academic degree and academic title (doctoral student or candidate for a degree, etc.); the third line indicates the place of work, position; the fourth line represents the title of the article in capital letters. Then in this order the same information is repeated in Russian and English.
7. It is undesirable to have more than three co-authors.
8. The Editorial Board has the right to make changes and reductions in the article.
9. Two expert reviews should be provided together with the article: heads of department or chair, as well as extract from the protocol of Academic Council of the higher school and the Pedagogical Council of general or secondary special education institutions.
10. The authors of the article are responsible for the accuracy of the facts and information provided in the article. The proposed scientific provisions should belong to the author and the source of used theoretical ideas must be indicated.
11. The articles should refer to works published in the last 5-10 years. The list of references given at the end of the article should not be numbered in alphabetical order, but in the order in which the indicated literature appears in the text, for example (1) or (1, p. 119). If the same literature is repeated elsewhere in the text, then the same literature should be indicated under the previous number.
12. The journal publishes articles related to its profile.
13. At the end of a scientific article, the relevance should be justified according to the nature of the article and the area of science, scientific novelty, importance of its application, economic efficiency, etc. should be clearly indicated.
14. Then a list of references is provided.
15. When the facts of plagiarism are discovered, the publication of the article is stopped.
16. The rights of the authors of the article are protected.
17. The journal does not publish a series of articles under the heading – continued in the next issue.

18. Summary of articles in different languages should be the same and consistent with the content of the article.

19. At the end of the article the name, patronymic and last name of the reviewers, their academic degree and academic title should be indicated; the next line should contain the email address of the author of the article.

20. The following information about the author is added to the article: name, surname, patronymic of the author (authors), the institution where he works (doctoral student or candidate for a degree), address of the institution, position, academic degree and the title of the author (s), home and work phones, home address, email address.

**MÜNDƏRİCAT
ОГЛАВЛЕНИЕ
CONTENTS**

*BAŞ REDAKTORDAN
ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR IN CHIEF*

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın bibliografik təsviri
Библиографическое описание использованной литературы
Bibliographic description of used literature3

**PEDAQOJİ ELMLƏR
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES**

*TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
UPBRINGING TECHNOLOGIES*

Ülviyyə Akif qızı Əfəndiyeva. Ailədə ünsiyyət prosesində uşaqların tərbiyə olunması və uşaqların ata, anaya münasibəti
Воспитание детей в процессе общения в семье и отношение детей к отцу, матери
Education of children in the process of communication in the family and children's relationship to father, mother 5

Səyarə Sahib qızı Cəfərova. Tolerantlıq tərbiyəsinin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tədqiqi
Изучение толерантности как основного компонента воспитания на основе национально-нравственных ценностей
The study of tolerance as the main component of education based on national and moral values 11

Sədaqət Mahir qızı Abdullayeva. Azərbaycan dilinin təlimində şagirdlərdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması imkanları
Возможности формирования азербайджанской идеологии у студентов при преподавании азербайджанского языка
Possibilities of forming Azerbaijani ideology among students when teaching the Azerbaijani language 18

Gülşən Gülab qızı Bayramlı. Kiçikyaşlı məktəblilərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılmasının nəzəri məsələləri
Теоретические вопросы воспитания военного патриотизма у младших
Theoretical issues of instilling military patriotism in young schoolchildren 22

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT

Solmaz Elçin qızı Hüseynova. Azərbaycanca pedaqogika elminin inkişafında özünütəhsil və özünütərbiyə məsələləri
Проблемы самообразования и самодисциплина в развитии педагогической науки в Азербайджана
Issues of self-education and self-discipline in the development of pedagogic science in Azerbaijan 27

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ
ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ
EDUCATION AND UPBRINGING IN PRIMARY CLASSES

Rauza Cahid qızı Qəribova. İbtidai məktəbdə şagirdlər arasında idrak maraqlarının inkişaf etdirilməsi imkanları
Возможности развития познавательных интересов учащихся начальных классов
Possibilities of developing cognitive interests among students in primary school 31

Fatimə Mərdağa qızı Güləliyeva. İbtidai sinifdə öyrənənlərin nitqində leksik normanın pozulması halları
Случаи нарушений лексической нормы в речи учащихся начальных классов
Cases of violations of the lexical norm in the speech of learners in primary school 36

Günəl Xanəli qızı Vəliyeva. Şifahi nitq bacarıqlarının inkişafı və həyatımızdakı rolu
Развитие навыков устной речи и их роль в нашей жизни
The development of oral speech skills and their role in our lives 40

Şəhanə Adil qızı Baloğlanlı. İbtidai sinif dərsliklərində verilmiş folklor nümunələrinin şagirdlərin əxlaqi şüurunun formalaşmasına təsiri
Влияние примеров фольклора, приведенных в учебниках начальной школы, на формирование нравственного сознания учащихся
The effect of folklore examples given in primary school textbooks on the formation of students' moral consciousness 45

Lalə Yaşar qızı Əliyeva. Təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərdə sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması imkanları
Возможности формирования здорового образа жизни у младших школьников в процессе обучения
Possibilities for developing a healthy lifestyle among younger schoolchildren during the learning process 49

Sevinc Natiq qızı Əkbərli. Təlim prosesində oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasının əsas nəzəri dəyərləri
Основные теоретические значения формирования навыков чтения в образовательном процессе
Main theoretical importance of formation of reading skills in the educational process ... 52

Şəbnəm Elbrus qızı Musayeva. Savad təlimi dövründə yazı və oxu bacarıqlarının inkişafı
Развитие навыков письма и чтения во время обучения грамотности
Development of writing and reading skills during literacy training 57

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
METHODS OF TEACHING AZERBAIJANI LANGUAGE

Nazpəri Ataş qızı İslamova. Rəbitəli nitqin inkişafında ifadəliliyin yeri
Способность к выразительности развивает коммуникативную речь
The ability to expressiveness develops communicative speech 62

Könül Nazim qızı Məhərrəmova. Ümumtəhsil məktəblərinin dördüncü siniflərinin azərbaycan dili dərsliklərində olan mətnlərin şagirdlərin nitq prosesinə təsiri məsələləri
Вопросы влияния текста в учебниках азербайджанского языка четвертых классов общеобразовательных школ на речевой процесс учащихся
Issues of the influence of the texts in the azerbaijan language textbooks of the fourth grades of general education schools on the students' speech process 66

RİYAZIYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODS OF TEACHING MATHEMATICS

Təbriz Musa oğlu Şəmiyev, Mehman Ələkbər oğlu Şahverdiyev, Aytən Rəhman qızı Məmmədli. Adi diferensial tənliklərə gətirilən bəzi məsələlər və onların proqram təminatına dair
О некоторых задачах, приводящих в обыкновенных дифференциальных уравнениях и их программном обеспечении
About some problems leading to ordinary differential equations and their software 70

FİZİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ
METHODOLOGY OF TEACHING PHYSICS

Günel Elşad qızı Əkbərova. Ümumtəhsil məktəblərində “fizika” fənninin səmərəli tədrisində qiymətləndirmə mövqeyi
Положения оценивания в эффективном обучении «Физика» в общеобразовательной школе
Assiment position in the effective teching of the subjct “Physics” in secondary schools 76

FİZİKİ TƏRBİYƏNİN, İDMAN TƏLİMİNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI
ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ,
СПОРТИВНОЙ ПОДГОТОВКИ
THEORY AND METHODS OF PHYSICAL UPBRINGİNG,
SPORTS TRAINING

Aməd Cavid oğlu Sərdarov. Fiziki inkişaf göstərişlərinin artma dinamikası və 14-15 yaşında məktəb uşaqlarının hərəki qabiliyyətləri dərs ili daxilində tədqiqi
Динамика повышения показателей физического развития и исследование двигательных навыков школьников 14-15 лет в течение учебного года
Application of development dynamics of indicators of physical development and mobile skills of 14-15-year-old schoolchildren during the academic year 80

TƏLİM TEXNOLOGİYALARI
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ
TEACHİNG TEXNOLOGY

Rəqsanə Fəhrəddin qızı Hacıyeva. Bədii oxu materiallarının tədrisində ifadəliliyin nəzəri praktiki əhəmiyyəti
Теоретическое практическое значение выразительности в обучении художественному чтению
Theoretical practical significance of expressiveness in teaching artistic reading materials 89

İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ISSUES IN INCLUSIVE EDUCATION

Roza Rövşən qızı Mirzə. İnklyüziv təhsilin həyata keçirilməsində məktəblə ailənin qarşılıqlı rolu
Взаимная роль школы и семьи в реализации инклюзивного образования
Mutual role of school and family in implementation of inclusive education 94

Nərmin Mirabbas qızı Əfəndi. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində müəllimlərin psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqların inklüziv təlimə cəlb edilməsi üzrə işin təşkili
Организация работы педагогов дошкольных образовательных учреждений по привлечению детей с задержкой психического развития к инклюзивному
Organizing the work of teachers in pre-school education institutions on involving children with mental development retardations in inclusive education 99

Günay Yaşar qızı Abbaslı. Sanfilippo sindromlu uşaqların cəmiyyətə sosial reabilitasiyasında inklüziv təhsil perspektivləri
Перспективы инклюзивного образования в социальной реабилитации детей с синдромом санфилиппо в обществе
Perspectives of inclusive education in social rehabilitation of children with sanfilippo syndrome to the society 103

PSIXOLOGİYA ПСИХОЛОГИЯ PSYCHOLOGY

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA ОБЩАЯ ПСИХОЛОГИЯ GENERAL PSYCHOLOGY

Sevər Sərvət qızı Mirzəyeva, Sevinc Arif qızı Kərimova, Solmaz Vaqif qızı Hüseynova. Gənclərin özünərəallaşdırma istiqamətləri
Направления самореализации молодежи
Directions of self-realization of young people 107

Aygün Paşa qızı Əliyeva. Psixologiyalıq analiz gıavnyx geroiny proizvodeny L.N. Tolstoyu «Anna Karenina», «Voskreseniye»
Lev Tolstoyun “Anna Karenina”, “Diriliş” əsərlərinin əsas qəhrəmanlarının psixoloji təhlili
Psychological analysis of the main heroines of Leo Tolstoy’s works “Anna Karenina”, “Resurrection” 113

Şəfəq İslam qızı İslamova, Heyran Məmməd qızı Zeynalova. Ətraf mühitin insanın psixi sağlamlığına təsiri
Влияние окружающей среды на психическое здоровье человека
The influence of environment on human mental health 122

Firuzə Ziyad qızı Musaoğlu. Ailədaxili münasibətlərdə perfeksiionizm fenomeni Феномен перфекционизма в семейных отношениях The phenomenon of perfectionism in family relationships	126
Tamilla Kərim qızı Məmmədova. Psixologiyada fobiya problemi və psixoterapiyası Fobiyaların müalicəsində psixoterapiya və psixofarmakologiyanın effekti Эффективность психотерапии и психофармакологии в лечении фобии	131
Yeliz Ersen Çaylan. Addiction and family relationship Зависимость и семейные отношения Ashlıq və ailə münasibətləri	136
Alagöz Məhəmməd qızı Şabanova. I sinif şagirdlərinin məktəb mühitinə adaptasiya prosesində ailə münasibətlərinin rolu Роль семейных отношений в процессе адаптации к школьной среде учеников I класса The role of family relationships in the process of adaptation to the school environment of class I students	142
Aytən Rafail qızı Yusifova. Cütlüklərdə bağlanma tərzlərinin onlar arasındakı münasibətlərin dinamikasına təsiri Влияние стилей привязанности в парах на динамику отношений между ними The influence of attachment styles in couples on the dynamics of relationships between them	146
<i>PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA</i> <i>ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ</i> <i>PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY</i>	
Nurəngiz Tofiq qızı Rzayeva. Təlim prosesində koqnitiv inkişaf və onun prosesə təsiri Когнитивное развитие в процессе обучения и его влияние на процесс Cognitive development in the process of training and its influence on the process	151
Günay Hümbət qızı Məmmədzadə. Bullinqin yaranmasına səbəb olan amillər Факторы, вызывающие издевательства Factors that cause bullying	155
Aydan Güləddin qızı İbrahimova. Sosial və etnik stereotiplərinin formalaşmasının bəzi məsələləri Некоторые вопросы формирования социальных и этнических стереотипов Some aspects of formation of social and ethnic stereotypes	159

SOSIAL PSIXOLOGIYA
СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ
SOCIAL PSYCHOLOGY

- Lətifə Akif qızı Cavadlı.** Yüksək çəki və depressiyanın şəxsiyyətə sosial-psixoloji təsir xüsusiyyətləri
Частота депрессии и снижении удовлетворенности жизнью у людей с избыточным весом, обращающихся к эндокринологу
Incidence of depression and decreased life satisfaction in overweight people who consult an endocrinologist 163
- Aliyə Bəşir qızı Əzimova.** Tənhalıq hissi və intihar düşüncəsinin şəxsiyyətə sosial-psixoloji təsir xüsusiyyətləri
Анализ связи чувства одиночия и суицидных мыслей у школьников
Analysis of the relationship between the feeling of loneliness and suicide thoughts in school children 168
- Aysel Əli qızı Kərimli.** Psixoloji dayanıqlılıq: Qoruyucu və risk faktorlar nələrdir?
Психологическая устойчивость: Каковы защитные факторы и факторы риска?
Psychological resilience: What are the protective and risk factors? 173
- Jalə Zahid qızı Dibirova.** Features of the socio-psychological impact of somatic symptoms such as anxiety and depression on azerbaijanis
Narahatlıq və depressiya kimi somatik simptomların azərbaycanlılara sosial-psixoloji təsir xüsusiyyətləri
Особенности социально-психологического воздействия соматических симптомов, таких как тревога и депрессия, на азербайджанцев 177

FİLOLOGIYA
ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY

- Səbinə Elxan qızı Poladova.** Variativlik dilin obyektiv xüsusiyyəti kimi
Вариативность как объективное свойство языка
Variability as an objective property of language 184
- Şəfa Şakir qızı Əliyeva.** Mirzə Ələkbər Sabir poeziyası müstəqillik dövrünün elmi-nəzəri araşdırmalarında
Mirza Alakbar Sabir's poetry in the scientific-theoretical studies of the period of independence
Поэзия Мирзы Алекпера Сабир в научно-теоретических исследованиях периода независимости 188

Texniki redaktor: Aləmzər Fətəliyeva
Dizayn-operator: Sevda Quliyeva
Korrektor: Lalə Əlizadə

Yığılmağa verilmiş: 10.05.2024
Çapa imzalanmış: 17.06.2024
Kağız formatı: 27 x 18
Çap vərəqi: 12,75 ç.v.
Sayı: 200 nüsxə

Jurnalın web səhifəsi: bgu.edu.az
Elektron poçt ünvanı: info@bgu.edu.az
Bakı, M.Sənani küç. 62
Tel: (012) 595-30-02;
(070) 569-77-59